

В.В. ДЯЧОК
Ю.С. ЗЕМСЬКИЙ
В.В. ЧУПИРА
В.І. ЯРЕМЕНКО

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Хмельницький
2003

ББК 86.3
Д97
УДК 2(075)

Рекомендовано до друку вченою радою Хмельницького державного університету, протокол № 2 від 24.09.2003.

Рецензенти:

О.П. Григоренко – доктор історичних наук, проф., Хмельницький державний університет;

І.М. Предборська – доктор філософських наук, проф., Хмельницький державний університет.

Дячок В.В., Земський Ю.С., Чупира В.В., Яременко В.І.

Д97 Релігієзнавство: Навчальний посібник / В.В. Дячок, Ю.С. Земський, В.В. Чупира, В.І. Яременко. – Хмельницький: ХДУ, 2003 – 187 с.

Посібник є спробою підготовки навчальної літератури з релігієзнавства для студентів дистанційної та заочної форм навчання. Цим зумовлена його особливість – акцентувати увагу на найсуттєвіших фактах в процесах історії та сьогоденні світових і національних релігій.

Користування посібником покликане стимулювати творчу самостійну роботу студента з підручниками, довідниками, монографіями тощо з релігієзнавства.

ББК 86.3

© В.В. Дячок, Ю.С. Земський,
В.В. Чупира, В.І. Яременко, 2003

© ХДУ, оригінал-макет, 2003

ПЕРЕДМОВА

Нині в Україні зростає цікавість до знань про релігію. Вгамувати потяг до них покликана значна кількість наукової, науково-популярної та навчальної літератури. Однак, молода людина не завжди може розібратися в цьому розмаїтті та обрати оптимальне видання, яке б повністю задовольняло її запити.

Цим зумовлена необхідність появи навчального посібника, який враховує особливості вивчення курсу релігієзнавства в технічному університеті, де кількість навчального часу, відведеного для опанування предметом, є обмеженою.

Запропонований навчальний посібник підготовлений на основі нових наукових відомостей та з урахуванням знань студентів, які вони отримували при вивченні релігієзнавчого спектру, розкриває зміст та особливості віровчень, культу і організаційної структури світових та етнічних релігій. Особливий наголос робиться на показі багатовікової історії церкви в Україні та сучасній релігійній ситуації у нашій державі.

Компактний виклад матеріалу, наявність структурно-логічних схем, запитань для самоконтролю та тестових завдань для підсумкової самоперевірки знань допоможуть студентам засвоїти навчальний матеріал на якісному рівні та стимулюватимуть їхнє звернення до спеціалізованої наукової літератури з цієї тематики.

1. ВСТУП ДО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

- *Актуальність, предмет, завдання курсу.*
- *Місце релігієзнавства в системі гуманітарних наук.*
- *Поняття, історичні форми, типи, структура релігії.*
- *Релігія і культура. Функції релігії.*

1.1. Актуальність, предмет та завдання курсу. Місце релігієзнавства в системі гуманітарних наук

Актуальність вивчення релігієзнавства зумовлена передусім наступними чинниками:

1. Без елементарних, синтезованих знань про релігію неможлива повноцінна гуманітарна підготовка у вищій школі, бо релігія пронизує всю культурну спадщину людства.

2. Навернення українців до своїх релігійних основ після насадженого атеїзму повинно мати орієнтувальне спрямування, щоб не породжувати протистояння на релігійному ґрунті.

3. Піднесення духовності, що є нагальною потребою часу, можливе лише в середовищі релігійно розвинутих людей.

Предметом релігієзнавства є з'ясування суті, змісту та історії, становлення як релігії загалом, так і її окремих форм віросповідання, ролі релігії та церкви в житті людини й суспільства.

Основні завдання вивчення дисципліни:

– дати певний обсяг знань стосовно релігії взагалі та загально охарактеризувати ті окремі релігії, які особливо впливали на цивілізаційну еволюцію людства;

– показати місце та роль релігії в системі культурних цінностей, у становленні державності та суспільних форм;

– простежити релігійну ситуацію в минулому та сучасному з означенням тенденцій і перспектив її розвитку;

– розкрити проблему свободи совісті та віросповідання в теоретичному і практичному вирішенні;

– окреслити зв'язок релігії з економікою та підприємництвом;

– сприяти формуванню релігійно розвинених людей, виробленню у молоді високих духовних запитів.

Релігієзнавство зародилося ще в глибоку давнину. Вже в античні часи були спроби вивчити і зрозуміти релігію як таку. До перших релігієзнавців можна умовно віднести відомого грецького філософа Ксенофана Колофонського (570–478 рр. до н.е.), римського історика Флавія (37–100 рр. н.е.), індійського імператора Акбара (1542–1605 рр.), іс-

ламського філософа Аверроеса (1126–1198 рр.) та ряд інших. Одним із родоначальників релігієзнавства, як окремої галузі знань, був англійський дослідник Едвард Тейлор (1832–1917 рр.), який у своїй праці “Первісна культура” описав природу релігії та її еволюцію. Плідно працювали в цій царині також Герберт Спенсер (1820–1903 рр.), Джон Леббок (1834–1913 рр.), Джеймс Фрезер (1845–1941 рр.) та ін.

Хоч релігієзнавство разом із теологією (богослов’ям) є двома формами осягнення феномену релігії, плутати їх не треба. Теологія як наука про Бога теж відповідає критеріям наукового знання, але вона переважно займається розробкою певного релігійного вчення, пристосуванням його до нових умов. Релігієзнавство не розробляє, а лише вивчає та аналізує релігію; воно не має такого суб’єктивного спрямування як теологія. Ставити питання, що краще теологія чи релігієзнавство – недоцільно.

Релігієзнавство і як наука, і як навчальна дисципліна вивчає лише релігію, а ті чи інші сторони релігії вивчаються цілою системою наук: філософією, історією, культурологією, історією культури. І результати досліджень цих наук використовуються в релігієзнавстві. Ядром теоретичного релігієзнавства виступає “філософія релігії”. До теоретичного напрямку в релігієзнавстві також відноситься “соціологія релігії” та “психологія релігії”. Крім того, є історичний напрям у релігієзнавстві, або “історія релігії”. У певному сенсі релігієзнавство є своєрідним комплексом взаємопов’язаних наукових, передусім гуманітарних дисциплін. Тому ця наука і дисципліна дозволяє скласти цілісне уявлення про таке складне явище як релігія. А синтезовані знання краще інтегруються та використовуються в інших близьких дисциплінах. Можна сказати, що релігієзнавство допомагає вивченню інших гуманітарних дисциплін.

1.2. Поняття, історичні форми, типи, структура релігії

Слово “релігія” походить від латинського “*relego*” – набожність, святиня, благочестя. Цицерон пояснював, що “релігія – від слова *religare* – ставитися з особливою шанобою”. Деякі дослідники виводять його етимологію від латинського дієслова “*religare*”, що значить “зв’язувати”. Отже, воно вказує на такий стан людини, який пов’язує її з чимось вищим, надлюдським і надприродним, зв’язок людини з Богом, земного з небесним. Це вище і абсолютне має назву Бога або Божества, хоча в кожній релігійній системі вища сила може мати свої власні різноманітні імена та передаватись через різні поняття.

Визначення релігії залежить від підходу та світоглядної позиції. З богословсько-теологічної позиції, релігія – це все те, що пов’язує

людину з Богом, надприродним, абсолютним. Однак, релігія – складне явище і має дуже суттєві відмінності в контексті різних культур, в яких поцейбічне та потойбічне розрізняється інакше, ніж у європейській культурі. Тому деякі дослідники взагалі відмовились від спроб дати якийсь єдине визначення релігії і намагаються визначити ті ознаки релігії, які дозволяють відрізнити її від інших соціальних та психологічних феноменів. Американський вчений І. Ерхарт зазначав, що релігія уподібнюється часу – всі відчувають, що це таке, але не так легко вловити його суть та дати точне визначення.

Серед безлічі визначень пропонуємо те, яке зроблене на основі пояснень Івана Франка. Воно комплексне, визначає релігію передусім на її вищому цивілізаційному рівні, влаштовує віруючих і безвірників та може одночасно бути своєрідним мірилом правдивої релігії та релігійності. Франко виділяв три складові поняття релігії:

1. Віра в якісь надземні, вищі істоти, що обдаровані вищою силою, ніж люди; віра в те, що і в людях є частина тієї найвищої істоти – душа.

2. Чуття, любов до тієї вищої істоти і до інших людей, любов до добра та справедливості.

3. Добра воля людини та її рішення жити й самому так, щоб наближувати себе та інших своїм життям і своїми вчинками до тієї істоти.

Основним складником виступає “віра”, бо без неї неможливі два інших, і вона є фундаментальною рисою людини взагалі. “Якщо людина живе, то вона в щось та вірить”, – наголошував Лев Толстой.

В’ячеслав Липинський давав визначення, яке окреслює релігію уже на соціально-психологічному рівні: “Релігія – це виразно догмою окреслена, певним ритуалом виявлена і окремою духовною організацією репрезентована, громадська віра у Вищі Сили, послух яким і виконувannya їх законів єсть потребою і обов’язком людей, що до даної релігії належать”.

Релігія безумовно пов’язана зі світоглядом людини. Але деякі філософи, особливо марксистського спрямування, спрощено трактують цей зв’язок. Вони не просто подають релігію як форму або тип світогляду, але й рішуче протиставляють її науковому світогляду. Проте людьми глибокої релігійності були великі вчені: Блез Паскаль, Ервін Шредінгер, Іван Павлов, Альберт Ейнштейн, Еммануїл Кант, Чарльз Дарвін та багато інших. Причини виникнення та функціонування релігії слід шукати не стільки в матеріальній (страх перед силами природи, залежність від неї, важкі умови життя), скільки в духовній

сфері життя людини. Адже із усього живого світу людина вирізняється саме своїми духовними запитами. Зокрема, радимо звернути увагу на такі фактори існування релігії: прагнення до гармонії людини з навколишнім світом; бажання вирішити проблему життя і смерті та виробити справедливі основи співжиття; філософські пошуки людей (сенс життя та ін.); усвідомлення громадської, політичної і, особливо, моральної значимості релігії (є формула: “Якщо Бога немає, то все дозволено”).

За даними науки відомо, що релігія виникла близько 25–40 тис. років тому, в епоху палеоліту, тобто, на відносно вже високому щаблі розвитку людського суспільства. У міру становлення людини розвивалася релігія, мінялися її форми. Схематично цей шлях можна окреслити як перехід від **політеїзму** (багатобожжя, язичництва) до абстрактного **монотеїзму** (єдинобожжя). Проте, найпоширенішими формами були перехідні: **генотеїзм** (енотеїзм) – визнається багато богів, але поклоняються одному в залежності від необхідності в його божественній “спеціалізації”; **супремонотеїзм** – визнається багато богів, але в певній ієрархії, відтак поклоняються вищому божеству. Розвиток релігії в її історичних формах можна подати схематично (рис. 1.1):

Рис. 1.1 – Схема розвитку релігії в контексті історичного розвитку людства

Серед раннях або первісних форм релігії та пов’язаної з ними обрядовості виділяють такі:

– **анімізм** (від лат. *animatus* – одухотворений) – віра в безособову натхненність живої і неживої природи;

- **анімізм** (від лат. *anima* – душа) – віра про існування в тілі людини її двійника – душі, що уявлялася в матеріальному вираженні;
- **магія** (від грец. – чаклунство) – віра в існування надприродних засобів впливу на довколишній світ;
- **нагуалізм** – віра в духа – особистого покровителя;
- **тотемізм** (від індіан. “*от-отем*” – його рід) – віра в спільне походження та кровну спорідненість між родом і видом тварин, рослин, явищем природи;
- **фетишизм** (від португ. *fetico* – зачарована річ) – поклоніння неживим предметам природи, віра в силу амулетів;
- **шаманізм** – віра в зв’язок людини і світу духів через посередника – шамана.

Історичні форми релігії мають відносний характер і в чистому вигляді не існують. Вони не відокремлені між собою глухою стіною, вищі форми містять видозмінені елементи попередніх. Разом з тим, вони дозволяють скласти уявлення про еволюцію релігії з одночасним збереженням її сутнісних ознак.

У релігієзнавстві релігію також класифікують (поділяють на групи) за типами. Є різні типологізаційні схеми. Зокрема, з урахуванням часу та умов формування, за етнічною ознакою, географією поширення, сутнісними особливостями релігій, ставленням держави до релігії тощо. Найчастіше використовують типологізацію за стадійним та просторовим показниками розвитку та поширення релігій і виділяють такі типи: **родоплемінні**, **етнонаціональні** (іудаїзм, синтоїзм), **світові** (християнство, іслам, буддизм). Проте часто їх поділяють й за іншими показниками: традиційні і привнесені, Західні і Східні, державні і недержавні, новітні й позакультові та ін. Новітні, або неорелігії, породжуються новими релігійними рухами (НРР). На думку фахівців, НРР є постійним елементом розвитку релігії і вони набирають динаміки в період криз. Одна і та сама конкретна релігія може відноситись відразу до кількох типів. Так, буддизм, крім того, що належить до світових релігій, в Японії стосовно синтоїзму є привнесеною релігією і має також державний статус.

Релігія нагадує дерево, що розвинулося із одного кореня. Всі розвинені релігії мають спільні ознаки: починалися із віровчень та проповідницької діяльності, виникнення релігійних громад і набирали остаточного оформлення із появою розвинутої релігійної організації.

Як цілісне і змістовне явище релігія має свою структуру (рис. 1.2):

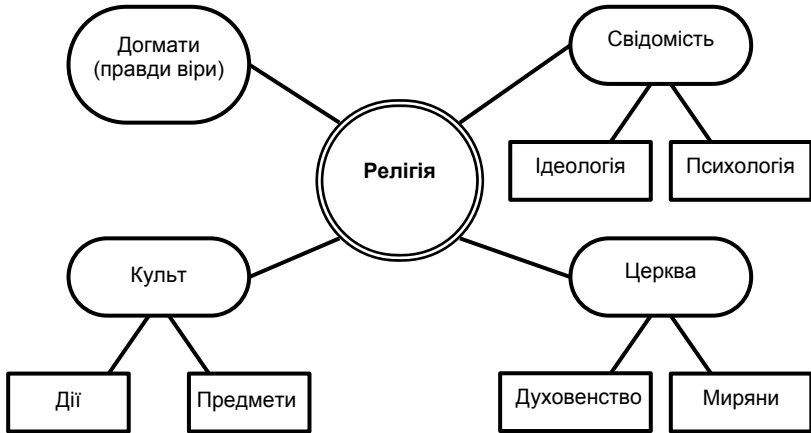

Рис. 1.2 – Структура релігії як явища

Релігійна свідомість має два взаємопов'язаних і разом з тим відносно самостійних рівнів: релігійну психологію та релігійну ідеологію.

Релігійна психологія проявляється переважно на побутовому рівні релігійної свідомості через образи, уявлення, настанови, настрої, почуття, переживання, звичаї, традиції.

Релігійна ідеологія – це теоретичний, концептуальний рівень релігійної свідомості. Він існує у формі систематизованого віровчення, викладеного у священних міфах, а на вищому рівні розвитку релігії у священних книгах (Біблія, Коран тощо). У розвинутих релігійних системах основні положення віровчення затверджуються релігійними організаціями (канонізуються) у вигляді *догматів* (від грец. *dogmatos* – думка, вчення), що визнаються беззаперечно істинними, вічними і незмінними божественними установленнями, обов'язковими для всіх віруючих.

Важливим елементом релігії є *культ* (від лат. *cultus* – шанування, поклоніння) – соціальна форма проявлення релігійної свідомості, реалізація релігійної віри в повсякденних практичних діях віруючих.

Культова система складається з культових дій, предметів культу та культових споруд.

До *культових дій* відносяться всі різновиди дій, що пов'язані з релігійно-магічними уявленнями: обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, містерії, пости, молитви, проповіді та ін.

Предмети культу – це предмети, які є об'єктами поклоніння, або предмети, які використовуються під час культової дії (священні реліквії, ікони, богослужбні книги тощо).

Культові споруди – це місце, де здійснюються культові дії (капище, святилище, вівтар, храм, молитовний будинок).

Релігійна організація – це об'єднання прихильників тієї чи іншої релігії, що виникає на основі спільності вірувань та обрядів. Функції релігійних організацій полягають у задоволенні релігійних потреб віруючих, у регулюванні культової діяльності та забезпеченні стабільності і цілісності даного об'єднання. Проте релігійна організація може виконувати й нерелігійні функції (політичні, правові тощо) з метою забезпечення або збереження своїх позицій у соціальному та духовному житті суспільства.

У розвинутій формі релігійна організація є складним соціальним інститутом, який здійснює певні функції:

- вироблення систематизованого віровчення;
- розробка системи його захисту та виправдання;
- керівництво та здійснення культової діяльності;
- контроль та здійснення санкцій за виконанням релігійних

норм;

– підтримка зв'язків з державним апаратом та світськими організаціями.

У сучасному релігієзнавстві виділяють чотири основних типи релігійних організацій: церква, секта, харизматичний культ, деномінація.

Церква – це структурована організація прихильників певного віровчення з метою його культивування та поширення. Належність до церкви набувається за народженням через традиційне виховання або через навернення. Слово “церква” (від грец. – божий дім) у нас має значення храму, місця богослужіння і релігійної спільноти.

Основні ознаки церкви:

- 1) наявність добре розробленої та культової системи;
- 2) ієрархічний характер побудови та централізація управління;
- 3) поділ приналежних на духовенство і простих віруючих.

Проте потрібно враховувати, що слово “церква” може використовуватись і в догматичному значенні – церква як Тіло Христове, і в канонічному – як “Помісна церква”, і в розумінні громади – парафії.

Церква відіграє дуже важливу роль у збереженні та відтворенні релігійних традицій, у задоволенні духовних потреб віруючих. Але цілком отожднювати церкву і релігію не можна, бо трактування її представниками віровчення, викладеного в священних книгах, іноді досить далеко відходить від первісного змісту. Церква постійно втягується в політичну орбіту.

Отже, сучасні церкви повинні відповідати своєму призначенню: задовольняти духовні потреби віруючої людини.

Секта виникає внаслідок виокремлення частини членів церкви, на основі зміни віровчення та культу або іншого їх тлумачення. Для секти притаманні суворі дисципліна, індивідуальне активне членство в секті, її закритий (замкнений) характер. Із секти часто беруть початок нові релігійні рухи і неорелігії.

Харизматичний культ – це різновид секти, особливості якої пов'язані з тим, що вона формується навколо харизматичної особистості (особистість наділена Божою благодаттю) з людей, які її визнають.

Деномінація – це проміжний перехідний тип релігійної організації, який може мати переважно риси церкви або секти, в залежності від тенденцій еволюції. Проте останнім часом деномінаціями називають близькі за походженням, вченням і культом релігійні організації, що їх відносять до однієї течії.

Потрібно зазначити, що така типологія релігійних організацій досить умовна і стосується переважно християнських конфесій.

1.3. Релігія і культура. Функції релігії

Релігія пронизує все життя людства. Із історії відомо, що вона часто була своєрідною реакцією на суспільний устрій (християнські об'єднання у рабовласницькі часи, релігійні війни середньовіччя), слугувала важливим політичним чинником (створення за допомогою ісламу могутньої імперії – Арабського халіфату), прискорювала або гальмувала поступ. По суті релігія огортала в свої форми безліч явищ, які не мали до неї прямого відношення. Багато традицій склалося саме під впливом релігії. Зокрема, звичай відпочивати після кожних шести днів праці пов'язаний із Біблійним сказанням про створення Богом світу протягом шести днів.

Аналітики вважають, що релігія є не просто складовою культури, а може, навіть найголовнішою, фундаментальною її частиною, яка формує спосіб нашого мислення і всю систему моральних почуттів. Російський академік Д. Лихачов навіть стверджував, що позарелігійної культури не буває. Він мав на увазі під культурою певну систему цінностей.

А найсвоєріднішою властивістю самих релігійних цінностей є їхній двоїстий характер: вони поєднують у собі цінність і буття. Релігійні цінності відчуваємо як уже здійснені в Богові. На відміну від етичних, що здійснюються лише в нашому діянні, вони виступають як пов-

сякчасне, вже існуюче поєднання найповнішого буття з найвищим добром. Кант визначав релігію як мораль, піднесену до Бога як законодавця.

Багато вчених вважає, що релігійність є універсальною характеристикою людини. Відомий соціолог Талькотт Парсонс писав: “Погляд, що віра в надприродне є універсальною, цілком підтверджується новітньою антропологією. Релігія є чимось настільки ж універсальним, як мова чи табу на інцест – все це є споріднені системи”.

Новітні історики релігії приходять до висновку, що “святе є елементом у структурі свідомості, а не етапом її розвитку” (Мірча Еліаде). Існує велика різниця у ступенях індивідуальної релігійності, що опускається десь до нуля, але всі людські суспільства мають певні релігійні характеристики (навіть ті, які вважаються світськими).

Культурний і цивілізаційний розвиток всього людства, як і окремих народів, неможливо пізнати, зрозуміти та використати у формі побутового досвіду без врахування релігійного чинника.

Особливо тісний зв’язок релігії з мистецтвом. Вони і в часі постають одночасно. Деякі дослідники вважають, що саме мистецтво виникло із релігійної свідомості та релігійного ставлення до світу: “Мистецтво є безпосередньою організацією суб’єктивних релігійних переживань”. Прикладом може бути трипільська культура, в якій кожний елемент орнаменту, кожний предмет, виготовлений людиною, мав глибоке сакральне значення. У стінах церкви зароджувалися, наприклад, такі жанри музичного мистецтва, як реквієм, прелюдія, ораторія, кантата та ін. Під впливом релігії формувалися сучасні літературні мови.

Можна сказати, що релігія і церква шукали в мистецьких видах (музиці, архітектурі, живописі, скульптурі) засоби для посилення свого впливу, даючи їм потужний гуманістичний імпульс та філософський зміст. А митці за допомогою релігії робили свої твори доступнішими для загалу. Релігія і мистецтво ніби знаходять одне одного. Але позитивний взаємовплив можливий лише за умови дотримання не стільки букви, як духу релігії. Прикладом може бути такий жанр, як іконопис. Разом з тим, релігія певним чином може гальмувати розвиток мистецтва. Відомо, наприклад, що народи, які сповідують іслам, не дали світові ні великих художників, ні великих скульпторів, бо ця релігія не використовує відповідних мистецьких жанрів. Але ісламське мистецтво збагатило культуру цілком оригінальними зразками архітектурного та орнаментального стилю.

Складнішими є “стосунки” релігії з наукою. У минулому можна знайти численні приклади того, як релігія, з одного боку, гальмува-

ла розвиток науки, а з іншого, – сприяла науковому поступу. Багато наукових відкриттів було зроблено людьми, причетними до релігії і церкви. Наша сучасниця Н. Околітенко звертає увагу, що Фома Аквінський, роздумуючи, як Всевишній створив світ, дав таке формулювання вакууму: “Ніщо, без форми та якості, в якому існують усі форми образи”. До нього лише тепер доростають фізики. Н. Околітенко нагадує, що наука, як і релігія, потребує віри: “На віру ми сприймаємо не лише постулати класичної механіки чи геометрію Лобачевського–Рімана, а й сам факт об’єктивного існування світу, що доказам не піддається”. Відомий вчений і богослов П’єр Теяр де Шарден так і писав: “Після майже двохсотлітньої боротьби наука і релігія не змогли подолати одна одну. Навпаки, стало зрозуміло, що вони не можуть розвиватися нарізно. Віра і наука – дві фази єдиного процесу пізнання світу”.

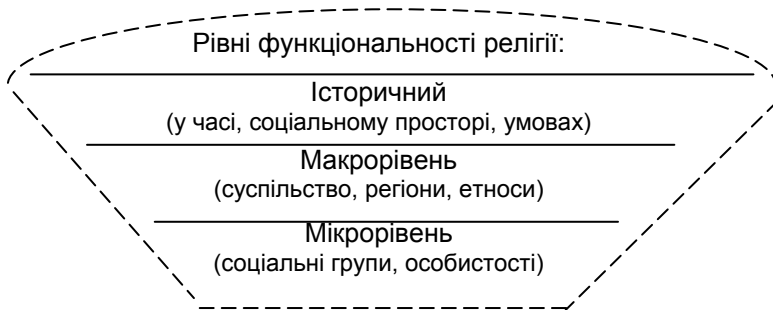
Грані між наукою та релігією особливо стираються в наші дні, коли свідомість людства або інформаційний фактор стають, як висловлювався В. Вернадський, такою самою матеріальною силою, як енергія чи земне тяжіння. Іван Франко зазначав, що “розум і просвіта не суперечать релігії та правдивій релігійності, але, навпаки, мусять бути їх головною основою”. Без освіти і науки релігія постійно сповзає до прірви релігійного фанатизму, тобто нетерпимості й агресивності. А це є цілковитим анахронізмом для сучасної епохи.

При аналізі відношення між наукою та релігією треба пам’ятати основний методологічний принцип: це дві різні сфери людського буття. “Релігію не можна довести, ні заперечити жодною логікою, бо ж людина мислить в одній площині, а вірить в іншій”, – наголошував вчений Борис Ярхо.

Таким чином, релігія є не просто складовою культури, а й тісно пов’язана з такими її творчо-дієвими формами, як мистецтво або наука. Подорож у релігію – це мандри у глибини людської культури, в найпотаємніші закутки духовного світу людини.

Особливе місце релігії в цивілізованому розвитку людства, в системі культурних цінностей вже вказує на її можливість і здатність задовольняти певні потреби людини та соціуму. Іншими словами, релігія має певні функції.

Функціональність релігії – одна з її основних, сутнісних характеристик. Вона має певні рівні свого вияву (рис. 1.3):

Рис. 1.3 – Рівні вияву функціональності релігії

Функціональність релігії реалізується через інтеграційну сукупність певних функцій. Найчастіше виділяють такі **основні функції**:

1. Компенсаторну: в релігії людина знаходить те, чого не має поза нею. Зокрема, компенсується безсилля, залежність людей від об'єктивних умов. Для багатьох Бог є останньою незрадливою надією.

2. Терапевтичну (утішну): релігія знімає негативні наслідки життєвих стресових ситуацій, сприяє збереженню внутрішнього спокою. Добрий священник іноді кращий за кваліфікованого психіатра.

3. Світоглядну: релігія формує світогляд, в основі якого лежать моральні, духовні цінності, розуміння сенсу життя. Тут знання про світ тісно пов'язуються з моральними нормами. Віруючий вчений особливо переймається наслідками революційних перетворень у науці.

4. Регулятивну: здатність релігії через систему норм і приписів регулювати стосунки між людьми.

5. Інтеграційну: релігія може об'єднувати і гуртувати людей краще за будь-які клуби за інтересами. Але буває і навпаки.

6. Комунікативну: релігія забезпечує спілкування приналежних до неї людей на особистісному і позакорисливому рівні. А в наші дні відчувається дефіцит такого спілкування.

7. Культуро-формуючу і культуро-зберігаючу, етноформуючу і етнозберігаючу: в умовах зменшення кількості народів та їхніх культур, зокрема мов, саме релігія може допомогти збереженню і розвитку такого потрібного для загальнолюдського поступу розмаїття. А може, і, навпаки, пришвидшити процес нівелювання.

Релігія займає в житті людини і суспільства певну нішу, яку заповнити чимось іншим важко або неможливо. Український вчений В. Липинський писав, що "релігія і церква до витворення культури і добудови держави спричинилися як нічим незамінна школа дисципліни соціальної і моральної". Він також наголошував, що без такої стри-

муючої сили, якою є релігія і церква, в громадському житті запановує зрештою груба сила матеріальна. “Її панування веде завжди до руїни і анархії, до нічим не обмеженого права сильніших кривдити слабших і до нічим не обмеженого права слабших бунтувати всіма засобами проти сильніших” – попереджає В. Липинський.

Є майже аксіомою, що людина із багатим духовним світом, широкими духовними запитами рано чи пізно, в тій чи іншій формі, приходить, якщо не до релігії, то хоча б до ідеї Бога, як персоніфікованої ідеї добра і справедливості, ідеї прекрасного. Зокрема, так сталося із Олександром Довженком, про що свідчить його запис у щоденнику за 2 січня 1946 року.

Таким чином, релігія була і є незмінним супутником та складовою цивілізації. Вона є, передусім, духовним явищем, що разом з тим впливає на всі сторони життя людини та суспільства, і про неї не можна судити спрощено та однозначно. Щоб досягнути зміст будь-якої розвиненої релігії, треба дуже багато знати.

Основні поняття: *анімізм, аніматизм, генотеїзм, деномінація, догмат, культові дії, культові споруди, культура, магія, мистецтво, монотеїзм, наука, політеїзм, предмет релігієзнавства, предмети культу, релігійна ідеологія, релігійна організація, релігійна психологія, релігійна свідомість, релігія, секта, супремонотеїзм, типи релігій, тотемізм, фетишизм, харизматичний культ, функції релігії, церква.*

Запитання для самоконтролю

1. В чому, на Вашу думку, полягає актуальність релігієзнавства?
2. Який предмет та завдання курсу?
3. Яке місце релігієзнавства в системі гуманітарних наук?
4. Що єднає і відрізняє релігієзнавство та теологію?
5. Що означає термін “релігія”?
6. Які складові поняття релігії?
7. Які ранні історичні форми релігії Вам відомі?
8. Які існують типологізаційні схеми релігії?
9. Які основні функції релігії?
10. Які із функцій релігії, на Вашу думку, найпотрібніші в сучасних умовах?

2. ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ

- *Структура та типологія етнічних релігій.*
- *Найбільш значні етнічні релігії і їх характеристика.*
- *Національні релігії.*

2.1. Структура та типологія етнічних релігій

Досить часто у навчальних посібниках з релігієзнавства можна зустріти типології релігій, в яких один з типів релігій позначається як “національні”. Така типологія була притаманна радянському релігієзнавству і потребує певного уточнення.

Відомо, що в радянському суспільствознавстві поняття “етнос” і “нація” часто використовували як синоніми, причому перевага надавалась використанню останнього. І хоча виникнення націй пов’язувалось з формуванням капіталізму, термінами, похідними від “нації”, позначали явища і процеси, що були притаманні докапіталістичним епохам. У відповідності до цього підходу вирізнялись родоплеменні, національні та світові типи релігій. Відтак до національних релігій відносили і сучасний іудаїзм, і вірування стародавнього Єгипту. Поділ національних релігій на ранні та пізні, термінологічної суперечності не знімав, адже поняття “національне” переносилось на явища донаціональні за визначенням. Та й критерій поділу на ранні і пізні національні релігії був суто формальним: ранні – це ті, назви яких утворюються за допомогою префіксів “старо-” і “давньо-”. Сьогодні такий підхід є вже певним анахронізмом і тільки загострює термінологічні суперечності, оскільки поняття “нація” має хоч і різні, але чіткі визначення. Відомо декілька теорій, що пояснюють сутність нації, серед них: політична, психологічна, культурологічна, історико-економічна (марксистсько-ленінська) та етнічна теорії нації. Найбільш поширеними є політична та етнічна теорії нації. Часто їх протиставляють, ще частіше не розрізняють, і тоді виникають непорозуміння. Останні викликані тим, що поняття “нація” використовується для позначення різних за своєю суттю спільностей: “політичної нації” або “громадянської нації” та “етнічної нації” (етнонації). Під “політичною нацією” найчастіше розуміють спільноту, яка об’єднує громадян однієї держави, що усвідомлюють свою політичну єдність незалежно від етнічного походження. Під “етнонацією” розуміють певний етнос, що створив власну державу і усвідомлює свою політичну єдність. Таким чином, нацією стає той етнос, який усвідомлює необхідність творення своєї власної держави. Але обидві концепції нації виходять з того, що народ,

який творить націю, є вільним і повноправним у своїй політичній волі, є носієм суверенітету. Отже, Ернст Ренан мав рацію, коли писав: “У цьому розумінні, нації – почасти нове явище в історії. Стародавній світ не знав їх; Єгипет, Китай, Халдея зовсім не були націями. Це були групи людей, якими правили Син Сонця або Син Неба. Не було єгипетських громадян, не було громадян китайських”. Дійсно, використання поняття “нація” для позначення населення держав античності і середньовіччя не зовсім виправдане та пов’язане з англо- і франкомовною традицією, де слово “нація” означає “держава”, “підданство”, “громадянство”. У перших двох значеннях слово “нація” позначало держави і державні утворення, що виникали на поліетнічній або метаєтнічній основі й могли бути і деспотіями, і монархіями від станової до абсолютної, і олігархічними республіками. Отже, ініціатором створення нації визнається держава, а не навпаки. У значенні “громадянство” поняття “нація” увійшло в європейський вжиток у зв’язку з буржуазними революціями кінця XVIII – першої половини XIX ст. і означало населення, що політично самовизначилося і, отже, утворило націю як політичну спільноту. Саме під час соціальних революцій вчорашні піддані, відчужені від справ країни, перетворюються в повноправних громадян, що розпоряджаються її долею, тоді і відбувається метаморфоза етносу в націю. Оскільки ця трансформація відбувалась у межах певної держави, то ототожнення “нації” та “держави” для західних дослідників притаманне і сьогодні. Але колишні бездержавні східноєвропейські народи мали дещо інші обставини націогенезу – для того, щоб стати нацією, їм потрібно було стати державою. З огляду на це, немає достатніх підстав відносити до національних релігій не тільки релігійні системи стародавнього світу, але й деякі сучасні. Адже треба доводити, що ці релігії були виразними чинниками націотворення, або консолідації нації, і ними залишаються. Причому це стосується як нації політичної, так і етнічної. До національних релігій відносять, серед інших: іудаїзм, джайнізм, сикхізм, даосизм, синтоїзм. Дійсно, іудаїзм був тією підвалиною, на якій збудовано державу Ізраїль і єврейську націю, що складалась з різномовних переселенців, вихідців з різних етнокультурних середовищ. Синтоїзм був офіційною ідеологією, яка забезпечувала формування японської модерної нації в епоху Мейдзі, й залишається символом японської нації і сьогодні. Сикхізм також став ґрунтом для формування національної свідомості сикхів, яка проявляється, зокрема, в боротьбі за власну державу – Халістан. Проте, даосизм практично ніколи не претендував на соціально-політичну функцію в китайській історії. Цю роль відіграло конфуціанство. Як зазначає Мел Томпсон: “Даосизм принципово відрізняється від конфуціанства тим, що базується на

особистісному осягненні і не має соціальної складової... У межах особистого життя китаєць сповідує даосизм, але коли йдеться про суспільні норми поведінки, він стає конфуціанцем”. Та й поширений даосизм не тільки в Китаї, і не тільки серед китаїців. Джайнізм, навпаки, залишається релігією меншості в Індії, яка не прагне політичного самовизначення.

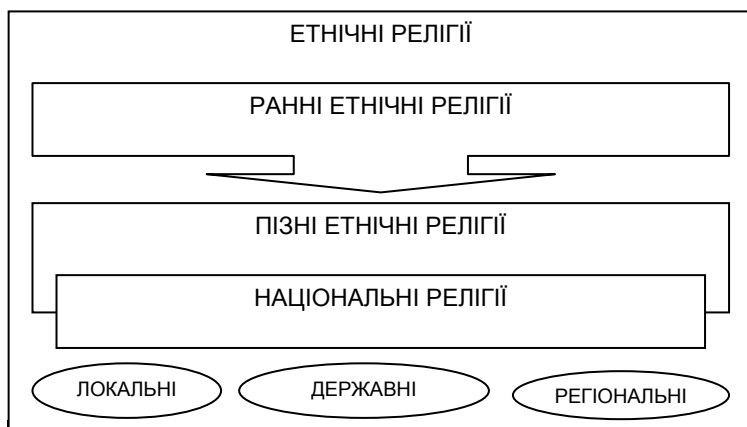
Отже, використання терміна “національні релігії” в окремих випадках потребує обґрунтування або уточнення, а в окремих – не достатньо коректне. Проте релігії, що їх відносять до національних, мають етнічну основу. І джайнізм, і сикхізм, і синтоїзм, і даосизм та інші релігії пов’язані з певними етнічними культурами та зберігають з ними стійкий зв’язок. Особливо це стосується етногенезу та раннього племінного етапу етнічної історії, коли релігія виконує етноінтегративну функцію. З розвитком етносу, з перебігом подій етнічної історії, його релігійність може ускладнюватись за рахунок іноетнічних запозичень і зовсім змінитись. Це не приводить до зникнення етносу – лише до зміни його етнорелігійної самобутності. Власне, етнічна релігія і релігія етносу не одне і те й саме.

Етнічна релігія розвивається разом зі своїм носієм – етносом. Коли етнос тільки народжується, переживає племінний період, йому притаманна родоплемінна релігія, коли етнос перебуває на стадії розпаду родоплемінного устрою, йому притаманна рання етнічна релігія, яку доречно називати язичництвом. Адже термін “язичництво”, який традиційно пов’язують з політеїзмом, а інколи і з ідолопоклонством, у першу чергу, позначає етнічну релігію. Словом “язичництво” книжники Київської Русі позначали релігійний комплекс, що був поширений серед народу і протистояв християнству. Слов’янське “язик” мало декілька значень: “частина тіла”, “мова”, “мовлення”, “рід”, “плем’я”, “народ”. У часи протистояння християнства як нової надетнічної віри і традиційних народних (етнічних) вірувань тих, хто їх дотримувався, і називали “язичниками”. У цьому значенні слово “язичники” збігається із словом “поганці” (лат. *“paganus”*) – “селюки” – селяни, що не прийняли християнства. Пізніше, з утвердженням християнства в Русі, “язичниками” або “поганцями” стали називати нехристиянські народи. Отже, в широкому розумінні, язичництво – етнічна релігія, у вузькому – релігія, що протистоїть монотеїзму.

Деякі релігії в силу історичних обставин відігравали роль офіційних державних культів у поліетнічних державах і нав’язувались підкореним етносам силою. У таких випадках їх слід розглядати як державні, оскільки умовою їх поширення є державний примус, а не надетнічні чи кроскультурні властивості. Прикладами таких держав-

них релігій можуть бути офіційні культи в давньоазійських деспотіях або культ імператора у Римській імперії. Октавіан Август підкреслено ототожнював свій культ з державою і наказав, щоб храми на його честь були посвячені і Риму. Зрештою, світові релігії теж розвивались на основі певних етнічних релігійних комплексів, поступово набуваючи універсальних рис, що перетворило їх на надетнічні – світові. Певні етнічні релігії у процесі етногенезу та міжетнічної взаємодії могли набути поширення тільки серед певної частини етносу або в певному регіоні, що охоплює різні етнічні території. Такі релігії відносяться до локальних або етнолокальних, у другому випадку – до регіональних. В окремих випадках етнічне і релігійне утворює такий нерозривний етнокультурний комплекс, який стає основою, духовним стрижнем формування етнополітичного організму – власне нації. Такі релігії і є національними.

Отже, етнічна релігія є складним та динамічним комплексом, що має синхронні і діахронні зв'язки й структури, відтак може слугувати основою для визначення типу релігії. Виходячи з цього, термін “етнічні релігії” використовується для позначення типу релігії. У залежності від ступеня розвитку, етнічні релігії поділяються на ранні етнічні (язичництво) та пізні етнічні релігії. Деякі з пізніх, за певних умов, набувають статусу національних. За показником території та поширення і ранні, і пізні етнічні релігії можуть бути локальними, регіональними або (за показником умови поширення – носія, а не за статусом) державними (рис. 2.1).

Рис. 2.1 – Умовний поділ етнічних та національних релігій

2.2. Найбільш значні етнічні релігії і їх характеристика

Протягом багатьох тисяч років людство розвивалося дуже повільно. Повільно розвивалась не тільки матеріальна, але й духовна культура, зокрема релігійні вірування. Існує думка, що таке уповільнення розвитку людства є результатом панування магії.

Магія давала, з одного боку, ілюзію можливості впливати на матеріальний світ, підкоряти сили природи, але, з другого боку, проводила до страху подужати стан речей якоюсь зміною в традиційному способі життя, який набув сакрального змісту, перетворюючи повсякденне життя в священнодійство.

Перші великі міграції племен, які несли з собою інший тип господарства, нові елементи світогляду, культури, підривали традиційно застиглий спосіб життя. Саме внаслідок цього утверджувались умови для виникнення великих цивілізацій.

Одною з перших таких цивілізацій був стародавній Єгипет.

Релігія стародавнього Єгипту формувалась під час засвоєння долини річки Ніл і утворення єдиної держави. Вона увібрала в себе багато племінних релігій і релігійних вірувань, мала багато елементів ранніх форм релігії і, головне, магії.

В IV–III тис. до н.е. давньоєгипетські держави – “номи”, злились в єдину державу на чолі з обожненим правителем – фараоном. Але різні номи зберігали своїх архаїчних богів – тотемів, які з часом перетворились з родових у територіальних: барана, корову, шакала, павіана, крокодила, кішку, шуліку, водяну лілію, змію, бджолу. Ієрогліфи, які означали чотири останніх тотеми, стали символами об'єднаного Єгипту. Пізніше на основі тотемів розвинулись боги надприродні з елементами священних тварин. Богиня Бастет зображувалась з головою кішки, Тот – з головою ібіса, Анібус – з головою собаки, Гор – з головою сокола, Собек – крокодила та ін.

Деякі племінні боги з часом перетворилися в загальноєгипетських. Одним з найдавніших таких богів був Гор – сокіл, який перетворився в бога Сонця. Пізніше головним богом Єгипту став бог Птах, ще пізніше Ра (Атон), а з часом місце Ра зайняв бог Амон. Інші боги втратили своє значення головних богів і отримували нові функції. Так, бог Тот (ібіс) став покровителем учених і писарів, Анібус (пес) – богом загробного царства, Сохмет (левиця) – богинею війни тощо. Одних богів пов'язували з сонцем (Амон, Гор, Атум, Осіріс, Собек та ін.), інших з місяцем (Тот, Ісіда), небом (Хатор, Нут), землею (Мін, Геб).

Одним з найдавніших і складних у Єгипті був землеробський культ. Божествами родючості в Єгипті були різні боги, але головним був Осіріс. Він зображувався з рослинними атрибутами. Єгиптяни кож-

ний рік святкували смерть і воскресіння Осіріса. У цих образах Осіріс уособлював хліб. Згідно з міфом він був вбитий своїм братом Сетом, тіло його було розрубано на шматки і розкидано по всіх частинах країни. Сестра-дружина Осіріса богиня Ісіда збрала шматки тіла бога і народила він нього сина – бога Гора, який вбив Сета і воскресив свого батька. Цей міф уособлював посіяне і проросле збіжжя. Культ Осіріса і особливо Ісіди, був надзвичайно поширений не тільки в Єгипті, але й в Середземномор'ї.

Головним державним богом був, починаючи з п'ятої династії (2700 рр. до н.е.), бог Сонця Ра (Амон). З цієї династії фараони співвідносились з сином сонячного бога Ра, їм поклонялись як символам багатства і розквіту держави, носіям вищої божественної сили. Фараон виконував найбільш важливі ритуали і, проводячи першу борозну, він ніби запліднював нільську долину від імені богів.

Велику роль в державному і релігійному житті відігравали жерці, які поєднували функції релігійних ієрархів і адміністрації. Вони тримали під своїм контролем всі галузі суспільного життя і були носіями таємного сакрального знання. На деяких етапах історії Єгипту вони навіть впливали на фараонів.

Але найбільше релігійні уяви єгиптян розкрилися в поховальному культі, про що свідчать піраміди, усипальниці фараонів та жерців, “місто мертвих” та “книги мертвих”.

Згідно з єгипетськими віруваннями вмирає тільки тіло людини, проте живуть його ім'я (*пен*), душа (*ба*) і двійник людини (*ка*), який займає головне місце в релігійних загробних уявленнях. “Ка” пов'язаний з тілом покійного і може загинути від втрати тіла. Тому потрібно було зберегти якомога довше тіло і захистити його “ка” магічними формулами. Єгиптянам відоме уявлення про суд над душами померлих. Суддею був Осіріс, його помічниками були боги номів, а також Тот, Анібус і пекельна потвора, яка з'їдає душі засуджених. Всі ці уявлення були описані в “Книзі мертвих”, яка складалась з близько 180 розділів. У цій книзі виразно простежується ідея відповідальності за земне життя.

Але поширені були також уявлення про можливість врятувати свою душу завдяки магії. Магічні дії взагалі переважали над моральними в релігії давніх єгиптян. У релігійній практиці дуже поширені були різні закляття та амулети.

Релігії давніх народів Месопотамії. На відміну від Єгипту, де дуже рано склалися централізовані держави, в Межиріччі існувало багато держав, що змінювали одна одну (Шумер, Аккад, Асірія, Вавилон).

Внаслідок цього там не склався культ обоження царів (фактично вони мали прерогативи первосвященника). Поступово з родоплемильних богів формується головний пантеон. До нього належали: Ану (небо), Еа (людина-риба) та Енліль (дух, вітер, тінь).

У Вавилоні головне місце в пантеоні зайняв Мардук. Згідно з міфами Мардук перемиг богиню темряви Тіамат, розсік її тіло і утворив з її частин небо і землю.

Шумерська міфологія була не тільки багатою, але й вплинула на релігійні уявлення багатьох народів. Міф про всесвітній потоп вважається шумерським за походженням. Як зазначають дослідники-шумерологи, в Шумері були винайдені гончарний круг, колесо, плуг, закладені основи наукових знань. Звідти пішли звичаї поділяти тиждень на дні, назви сузір'їв зодіаку, сама астрологія, астрономічні знання і т. ін.

Є серед шумерської міфології і міфи про вмираючих і воскреслих богів. Богинею любові і плодючості була Іштар (в різних мовних традиціях: Ештар, Істар, Астартя). Чоловічою іпостассю плодючості був Тамуз. Він був відомий у Передній Азії і в Греції як Адоніс.

Уявлення про загробне життя душі та загробну винагороду в шумерів не було розвинуто. Зате надзвичайно поширена була *мантіка* – системи гадання, ворожіння. Початок окультних знань традиційно пов'язувався з Вавилоном: астрологія, хіромантия, нумерологія беруть початок саме звідти. Саме з вавилонськими жерцями пов'язували найдавніші *езотеричні* (таємні, закриті, призначені для посвячених) знання.

У фінікійців боги-покровителі міст не мали власних назв (або були під табу і не дійшли до нас). Культ фінікійських богів, а особливо Баала, Таніт, Молоха вимагав численних людських жертвоприношень, зокрема, і дітей.

Релігія давніх іранців – одна з найдавніших і відома під різними назвами: маздеїзм – від головного бога Ахурамазди, зороастризм – від імені легендарного засновника релігії пророка Зороастра (Заратустри або Заратуштри), релігія Авести (авестизм) – від назви священної книги, вогнепоклонство – від культу вогню, пізніше – від бога Мітри – мітраїзм. Існуюча і зараз, але вже дуже змінена релігія називається парсизм.

Витоки зороастризму – в релігійних уявленнях індоєвропейців, предків давніх іранців.

Гілка індоєвропейців – аріїв, прабатьківщиною яких були Причорноморські та Прикаспійські степи, розселилася на південний схід, розбилась на два народи: індоаріїв та іранців. Давні релігії індоєвропейських народів мають спільне походження, але з розселенням вони набувають нових рис і особливостей.

2.3. Національні релігії

Релігійних систем, що виростили на автохтонному етнокультурному ґрунті, стали духовним стрижнем розвитку певних націй і зберегли домінуючий статус в їх етнонаціональній системі – не так багато. До національних релігій можна віднести: індуїзм, іудаїзм, сикхізм,

конфуціанство, синтоїзм (шинтоїзм). Ті ж етнічні релігії, що дожили до наших днів, але не відіграли роль чинника націотворення, є швидше регіональними (даосизм) або локальними (джайнізм, вуду).

2.3.1. Індуїзм

Періодизація історії індуїзму. Індуїзм – релігія, яка поширена, головним чином, у сучасній Індії. За кількістю прихильників (більше 800 млн) індуїзм поступається лише перед християнством та ісламом. Релігія виникла у стародавній Індії на основі існуючих там релігійно-філософських вчень на межі V–VI ст. до н.е. Історія становлення цієї релігії поділяється на ведичний, брахманський та власне індуїстський періоди.

Назва першого періоду походить від стародавніх релігійних текстів – **Вед** (санскр. “*veda*”, букв. – знання). Тексти вед були перекладені на всі європейські мови і введені в науковий обіг у першій половині XIX ст. ученими Е. Бюрнуфом та Максом Міллером. Варто зазначити, що саме вивчення вед започаткувало міфологічну школу в науці про релігію.

Що ж собою являють власне веди? Це різні за часом написання тексти, які зведені у чотири збірки: **Рігведа**, **Самаведа**, **Яджурведа**, **Атхарваведа**. Найстарішою з них вважається книга гімнів (Рігведа), потім ідуть брахмани – коментарі до священних гімнів, араньяки, або “Лісові тексти” – правила поведінки для схимників, упанішади – філософська частина вед.

У цілому релігія ведичного періоду була порівняно нескладною. Найважливішою віхою індуїзму цього періоду було жертвопринесення. На сьогодні немає жодної згадки про існування у той час храмів чи святилиць. Жертвопринесення здійснювалось безпосередньо у житлі або ж на відкритому повітрі. Образи богів численні і переважно уособлювали явища природи. Відсутні усталені обряди та звичаї.

Але вже на початку I тисячоліття до н.е. в житті народів Індії відбулися вагомні зміни, закладені основи кастового ладу, які до теперішнього часу є специфічною рисою суспільного життя в цій країні. Громадянське суспільство було поділено на чотири касты: брахмани, кшатрії, вайші, шудри. До найвищої касты належали брахмани – спадкоємні жерці, знавці священних вед. Кастовий поділ суспільства був офіційно закріплений у пам’ятці законодавства та релігії Індії – у **Законах Ману**. Ускладнення соціальної структури суспільства справило істотний вплив на формування релігійних поглядів. Саме в цей період (брахманський) склалася одна з найважливіших теорій індуїзму – ідея

перевтілення (сансару). Згідно із вченням брахманів, душа людини після її смерті не вмирає, а переселяється в інше матеріальне тіло.

У що саме перевтілиться душа – цілком залежить від поведінки людини в повсякденному житті, і насамперед – від дотримання нею кастових правил.

У цей самий час у релігійній філософії Індії відбувається і теоретичне обґрунтування ідеї перевтілення – виникає закон *карми*. Поняття карми надзвичайно складне і по-різному тлумачилось прибічниками різних течій індійської релігійно-філософської думки. Найбільш прийнятне з тлумачень карми є таке: своєю поведінкою людина сама створює свою долю в майбутньому перевтіленні. Кожний хороший вчинок винагороджується, а поганий – карається, але, як правило, не в теперішньому житті, а в майбутньому перевтіленні.

Таким чином, ідея про перевтілення поступово переростає в складне релігійно-філософське вчення про сансару (санскр. – *подорожування*) – переродження, переселення душі з однієї тілесної оболонки в іншу (це стосується не лише людей, а й тварин та рослин). Переселення здійснюється відповідно до закону карми. Вищий сенс людського буття вбачається у виході із стану перероджень і в поєднанні з брахманом – світовою душею, абсолютотом.

Отже, в брахманський період формується основа індуїзму: вчення про сансару та закон карми; значно ускладнюється релігійний культ, який яскраво демонструє аристократичний кастовий лад громадянського суспільства. У цей самий період значного поширення набуває релігійно-філософська література, численні богословські трактати, об'єднані під назвою *Упанішади*. Важливо відмітити, що саме в брахманський період на території Індії значний вплив на населення країни справили такі релігійні течії, як джайнізм і буддизм. Ні та, ні інша не визнавали кастового поділу суспільства, а позбавлення кожної людини від страждань, за вченням цих релігій, мало відбуватися шляхом власних зусиль. Безперечно, за таких умов конкурувати брахманам з прибічниками буддизму і джайнізму було дуже важко. Саме ці причини викликали до життя нові явища в релігійному житті Індії, котрі започаткували собою нову епоху, власне епоху індуїзму. Релігійна система, що склалася в означений період, збереглася (за винятком незначних змін) і до наших днів.

Об'єкти релігійного шанування в індуїзмі. Чисельність об'єктів культового поклоніння в індуїзмі настільки велика, що порахувати їх практично неможливо. Лише богів тут нараховується більш як три мільйони. Але крім них індуїсти поклоняються святим, обоженуваним героям епосу, вшановують тіні предків, духів, тварин, рослини, каміння. В одному районі або навіть в одному селі вшановують одних

верховних богів і вважають другорядними інших, у той час як у сусідньому селі панує абсолютно протилежна думка щодо об'єкта поклоніння. Всі об'єкти міфотворчості та культового вшанування можуть бути поєднані у вісім груп: боги та богині, а також обожнювані герої епосу; мудреці (ріші); душі предків (пітрі); напівбоги і духи; тварини; водні джерела і річки; рослини; каміння.

Боги та богині, епічні герої. Ці об'єкти релігійного поклоніння виступають в індуїзмі як персоніфікація космічних сил і як втілення етико-моральних уявлень. Боги і богині є головними об'єктами релігійного поклоніння. Практично всі вони мають в Індії свої храми. На санскриті бог, як персоніфікація божественної надприродної сили, зазначається як “дева”, а богиня – “деві”.

Місцеперебування богів – простір, який знаходиться над землею. Саме від волі небожителів залежить зрошення землі дощами, народження сонця і хмар. Чільне місце в індуїстському пантеоні богів посідають **Брахма, Шива, Вішну, Дурга, Калі, Кришна, Варун**. Але найголовнішими серед них вважаються Брахма, Вішну та Шива. Божественну “трійцю” називають **тримурті**. Провідна роль у трійці належить Брахмі. Адже його основна функція – бути творцем усього живого і суцього. Традиція стверджує, що світ, створений Брахмою, існує циклічно. Кожний цикл дорівнює одному дню життя Брахми, що становить 2 160 000 000 років. Коли мине цей час, все живе, весь світ загине у вогні і згодом Брахма створить новий світ.

Наступним членом тримурті є бог Вішну. За релігійною традицією, Вішну – це бог-охоронець, істота, що виступає персоніфікацією сонячної, небесної енергії і наділена великою силою, щоб перемогти зло.

І, нарешті, бог Шива – надзвичайно суперечлива постать у пантеоні богів. З одного боку, Шива виступав як бог-руйнівник, а з іншого – він є втіленням культу життєвої сили, чоловічого начала. Саме до Шиви звертаються бездітні жінки в надії на божественну допомогу.

Надання переваги одному з богів – Шиві чи Вішну – поділило індуїзм на дві течії: вішнуїзм (або вайшнавїзм) і шиваїзм. Але між цими течіями істотних розбіжностей немає.

Наступним важливим божеством є бог Варун. Він – володар океанських вод. Індійці вважають Варуна також і володарем океану космосу. Тобто слово “океан” в індуїзмі вбирає поняття і “океан вод”, і “океан космосу”.

Богом грому і блискавки виступає Індра. Крім цього, він є покровителем та охоронцем річок. Богинею материнства, охоронницею дітей і в той самий час богинею смерті виступає Калі.

Ми навели лише кілька прикладів з індуїстського пантеону богів. Насправді їх значно більше. Наявність великої кількості богів свідчить про те, що індуїзм є політеїстичною релігією, тобто багатобожною, і це є цікавою особливістю індуїзму: включення до пантеону місцевих богів як прояв головних. Яким чином відбувається цей процес? Конкретні боги проголошуються як втілення вищих божеств. Наприклад, Вішну має багато втілень (перетворень), хоча основних десять – в перших чотирьох він виступає у вигляді тварин (риби, вепра, черепахи, людини-лева); п'яте обличчя – карлик-велетень. Решта – божества Рама, Кришна, Будда і Месія-Калка. Рама – герой давньоіндійського епосу *Рамаяна*. Він – благородна людина, воїн, мудрий монарх і коханий чоловік. Кришна – колісничий і радник воїна Арджуні – головного героя *Махабхарати*. Саме він відкриває Арджуні вище значення небесного та етичного законів. Пізніше Кришна трансформувалася із мудреця-філософа у веселого пастушка і саме в цій іпостасі став шанованим у усій Індії. Рама і Кришна є найулюбленішими в Індії перевтіленнями Вішну.

Таким чином, кожне божество в індуїзмі здатне на перевтілення. За традицією, бог може втілюватися в улюблених героїв епосу, в другорядних божеств тощо. Втілення божества в індуїзмі позначається спеціальним терміном – *аватара*.

Наступну групу об'єктів поклоніння становлять мудреці – *ріші*. Ріші виступають посередниками між сонмом богів і людьми. В їх функції входить тлумачення волі богів.

Чільне місце в індуїзмі посідає культ предків – *нітрі*. Всі, без винятку, індійці здійснюють поминальні обряди і виконують обряд принесення душам предків жертвовної їжі; цей обряд називається *пінда-нітрі-яджні*.

Група напівбогів і духів є великою кількістю міфічних і міфологічних персонажів. Народна фантазія наділила їх силою, здатною робити чудеса і здійснювати подвиги, допомагати то богам, то демонам у вічному протиборстві між добром і злом, бути для людей негативним чи позитивним зразком поведінки.

Поклоніння тваринам, річкам, камінню. Культ священних тварин запозичений індуїзмом з тотемізму. Протягом усієї історії цієї релігії культ тварин посідав помітне місце. Але для сучасних індусів важливе значення мають лише чотири тварини. Перша з них – корова. Її називають матір'ю, а культ зводиться, переважно, до заборони чинити будь-яку шкоду тварині. Сотні тисяч священних корів абсолютно спокійно почувають себе на вулицях і в парках індійських міст та сіл. Особливого поширення на півдні Індії набув культ кобр. Їх кам'яні

зображення можна бачити і в храмах, і поблизу сіл, і в житлових будинках. Священними тваринами вважаються також мавпи. Вони вшановуються на честь війська Ханумана – мавпячого полководця, який допоміг виграти битву Рамі – герою епосу “Рамаяна”. Вшановується також і птах Гаруда – різновид птахів, котрі поїдають змії. Гаруда вважається одним із втілень Вішну. Окрім перерахованих, багато інших тварин увійшли в індуїзм як умовні втілення богів. Такими є баран, слон, тигр, черепаха, риба, лев тощо.

Вшанування річок є одним із найдавніших і до цього дня вагомим культив, які увійшли в індуїзм. Вода вважається і речовиною, яку необхідно приносити в жертву богам, і однією з стихій, що входять до складу всього живого, і елементом, що має силу ритуального очищення. Тисячі річок та інших водних джерел є місцями паломництва. На берегах водоймищ спалюють мерців, а залишки спускають на воду. Великі ріки часто зображуються у вигляді жінки з глечиком у руках.

Поклоніння камінню побутує практично у всіх народів Індії. Найчастіше поклоняються каменю, який від природи мав антропоморфну і зооморфну форми. У вівтарях можна побачити камінь, що замінює зображення богів.

Важливо зауважити, що жодний із перелічених культів не існує окремо від інших. Богів і богинь зображують разом із тваринами, приносять їм в жертву воду; в молитвах до богів згадуються і предки, і напівбоги.

Таким чином, обрядність в індуїзмі включає в себе вшанування всіх об'єктів культового поклоніння.

Обряди і свята в індуїзмі. У кожному житлі послідовника індуїзму є домашній вівтар. Це може бути полиця, столик, етажерка або ніша, де знаходяться зображення богів. Якщо житло досить просторе, то під вівтар відводять окрему кімнату. Все, що необхідно для богослужіння або ж для виконання обрядів, найкраще знають жінки. З покоління в покоління в кожній сім'ї передається традиція, котра містить пояснення, які саме ритуальні предмети, їжа, фарби, вбрання, малюнки на підлозі тощо мають бути в наявності для проведення тієї чи іншої церемонії.

Жерці (запрошені або домашні) уважно спостерігають за ритуальною поведінкою присутніх під час богослужіння. Але основна увага жерця зосереджена на тому, щоб абсолютно правильно, без спотворення читались *мантри* (молитви). Вважається, що помилки при їх читанні лягають тяжким гріхом на життя людини. Якою б мовою інду не молився, мантри треба промовляти однаково на всій території Індії.

Прихильники індуїзму, особливо жінки, пам'ятають, що все, що стосується вшанування богів, вимагає особливої чистоти. Так, із приготуванням їжі пов'язано багато ритуальних правил, що вимагають чистоти. Чистими повинні бути зображення богів, ритуальні предмети, власне тіло, думки і мантри. Чистотою мантр вважається абсолютна точність їх прочитання.

Без музики і співу не обходяться жодна релігійна процесія, жоден обряд. У храмах постійно грають на музичних інструментах. Традиція індуїзму приписує танцю, співам і музиці не лише очисну силу, а й здатність народжувати самосутню творчу енергію. Тому залучення до національної музичної культури є характерною рисою духовного життя індуїстської сім'ї. Музиці приписується сила магічного впливу на людей.

Згідно з традицією індуїзму, людині від народження властиві три гріхи: перший гріх – проти предків. Він спокутується народженням сина, який в майбутньому здійснюватиме поминальні обряди, другий – проти гуру (вчителя). Цей гріх спокутується вченням. Третій гріх – проти богів. Він спокутується релігійним життям, виконанням *дхарми* (обов'язкові правила для кожного послідовника індуїзму) і вшануванням богів відповідно до настанов.

Багато ритуальних обрядів припадає на урочисті та пам'ятні дати, коли святкові збори, походи на честь того чи іншого божества, масові паломництва до святих місць, пов'язані з популярними давньоіндійськими героями, приваблюють мільйони людей і стають всенародними подіями.

Служіння богу в індуїстському храмі дуже мало нагадує службу в будь-якій європейській країні. У храмах люди безперестанно рухаються: входять, несучи перед собою металеві таці з дарами (палаючими масляними світильниками, фруктами, кокосовими горіхами, солодощами, ароматичними речовинами, квітами тощо), обходять все внутрішнє приміщення храму від одного зображення бога до іншого. За традицією, в останню, восьму частину ночі (перед сходом сонця) жерці здійснюють перед зображенням божества лампову церемонію, тобто запалюють світильники і читають вітальну мантру: вважається, що саме в цей час боги прокидаються. Потім фігуру бога обмивають, прикрашають і моляться перед нею. Опівдні їй підносять спеціально приготовану страву, супроводжуючи все ламповою церемонією. Увечері зображення бога прикрашають ще багатше і здійснюють обряд нанесення священних знаків особливою пастою, знову підносять їжу, читають мантри при запалених світильниках і урочисто проводжають божество на нічний спокій. У святкові дні цей ритуал поповнюється багатьма іншими церемоніями.

До головних елементів релігійно-обрядової практики входять правила проведення шлюбної церемонії, весільного обряду, правила здійснення обрядів, пов'язаних із вагітністю, пологами, та обряду поховання. Найурочистішим обрядом є весільний.

Отже, релігійні й традиційні обряди посідають чільне місце в житті кожної індуїстської сім'ї. Переважна більшість релігійних обрядів здійснюється сімейно, а не в храмах. У храми ходять лише в дні свят. Основою релігійної обрядовості, як у храмах, так і вдома є *пуджа*, тобто церемонія вшанування божества.

Індуїзм – надзвичайно складна поліфонічна конфесія, на якій особливо позначилася кастова система. Між віруваннями і ритуалами представників вищих каст в усіх питаннях релігійного життя абсолютним авторитетом залишаються *веди*, котрі створені їх далекими предками – аріями. Нижчі касты зберігають культуру і культу, досягають своїм корінням доарійської епохи, тобто власне древньоіндійських племен. Саме з цієї причини індуїзм часто не вкладається в загальне розуміння релігії. У ньому відсутня централізована церковна організація з її суворою ієрархією. Саме тому між різними індуїстськими громадами і напрямками практично немає жодного зв'язку. Ще однією особливістю індуїзму є його глибоке проникнення в побут, у повсякденне життя людей. Такий тісний зв'язок із повсякденністю і зробив цю релігію надзвичайно стійкою до життєвих змін. Отже, особливостями індуїзму є *політеїзм*, розмаїття та багатобарвність об'єктів культового шанування, наявність кастової системи і глибоке проникнення в побут населення.

Таким чином, в основі філософії індуїзму лежить ідея нескінченного вдосконалення людської душі в процесі її багаторазових перероджень на землі. Ідеалом, кінцевою метою цього процесу є *мокша* – повне звільнення душі від усіх земних пут і проблем і злиття її з абсолютним (вищою духовністю). Процес відродження (переродження) душ обумовлюється кармою – тобто сукупністю усіх вчинків, слів, думок протягом кожного життя. Вчинки і помисли можуть покращити або ж погіршити карму.

Індуїзм – досить складна система, до складу якої увійшли філософські вчення, етико-правові норми і релігійно-культові уявлення, які формувались у народів Індії протягом тривалого періоду їх історичного розвитку. Характерною рисою, що вносить істотну відмінність між індуїзмом і будь-якою іншою релігією, є неуніфікованість релігійних догматів і норм. Переважна більшість звичаїв і релігійних ритуалів виступають у ролі життєдайних чинників, активно діючих на спосіб життя і поведінку величезної кількості населення Індії.

2.3.2. Іудаїзм

Допалестинський період в історії іудаїзму. Культ бога Яхве.

Своїм корінням іудаїзм сягає в первісні вірування давньоєврейських кочових племен, що населяли в другому тисячолітті до н.е. Аравійський півострів. Ці вірування містили в собі магію, анімістичні й тотемістичні уявлення, вшанування предків. Вважається, що в цей період значного поширення набув скотарський культ. Саме з ним пов'язане походження стародавнього свята *Пейсах* (Пасхи), яке спочатку було виключно скотарським святом. Святкували весняним жертвопринесенням перший приплод стада.

Важливо відзначити, що в допалестинський період розпочинається формування культу національного бога – *Яхве*. Саме з образом Яхве пов'язане остаточне становлення монотеїзму релігії іудеїв. Згодом бог племені Іуди, Яхве перетворився на єдиного Бога – творця світу і вседержителя. Ще в допалестинський період, коли землеробські племена почали об'єднуватися, Яхве вшановували більше ніж інших стародавніх єврейських богів. Поступово Яхве стає богом над іншими богами.

Роль бога Яхве помітно зросла після того, як кочові єврейські племена почали наступ на землеробські області Ханаану (Палестини).

Палестинський період. Завоювання євреями Палестини розпочалося в XV–XIV ст. до н.е. і продовжувалося декілька століть. Яхве виступає в епоху завоювань як войовничий загальноєврейський національний бог, котрий очолив свій народ у боротьбі проти ворогів. Завоювання Палестини описується в Біблії як прямий наказ Яхве.

Завоювання євреями Палестини мало своїм наслідком зміну їх способу життя, господарської діяльності, а також релігії. У чому це виявлялось? Євреї поступово перейшли від кочового життя до осілого, від скотарства до землеробства. Після припинення військових дій відпала необхідність у військових вождях і поступово сформувалась влада царів.

Зміни у розвитку суспільства не могли не вплинути на формування релігійних поглядів. Цар Соломон у X ст. до н.е. в столиці держави Єрусалимі спорудив храм богу Яхве. Релігійний культ зосередився в руках відокремленої спадкоємної групи жерців, що вели походження від племені левитів. Слід відмітити, що в палестинський період слово “левит” взагалі означало *жрець*. Але поряд із традиційними жерцями в означений період існували релігійні діячі інших типів: *назорей* – люди, що присвятили своє життя богу; чарівники, маги. Особливий тип релігійних діячів становили *пророки*. Належали вони до різних верств населення: серед них були царедворці і поети, пастухи та служителі культу. Часто і говорили вони про різне: Амос і Софонія – про вселенський суд, Осія – про божественну любов, Єремія проповідував

релігію духу, а Єзикііль – храмову общину з урочистим ритуалом. Та за всім цим розмаїттям бачиться єдиний образ сушого. Пророки не були пов'язані з офіційними жерцями і були в опозиції до їхньої політики. Книги пророків увійшли в канонічний текст Біблії.

Отже, не дивлячись на значні зміни в релігійному житті євреїв в палестинський період, централізації культури ще не було.

Епоха “Другого Храму”, або період після вавилонського полону.

Три важливі події визначили весь хід періоду, який називають епохою “Другого Храму”, або періодом після вавилонського полону. Перша – релігійна реформа іудейського царя Іосії (621 р. до н.е.), що призвела до різкої централізації культури; друга – завоювання Єрусалиму вавилонським царем у 586 р. до н.е., під час якого значна частина іудеїв потрапила в полон; третя – повернення їх із полону при Кірі Персидському в 538 р. до н.е. і відновлення Єрусалимського храму, що був зруйнований під час завоювання. Між іншим, маца – прісні коржі, ще вживають іудеї під час свята Пейсах, – має нагадувати про страждання у вавилонському полоні. Саме в період після вавилонського полону повністю сформувалися ті риси іудаїзму, котрі є характерними для нього: послідовний монотеїзм, суворая централізація культури, канонізація священних Біблійних книг.

В основу релігійної реформи цар Іосія поклав П'яту книгу Мойсея – Повторення Закону. Стрижневим моментом книги є суворий принцип вшанування єдиного бога Яхве. Наслідком цього принципу стало прийняття жорстких заходів щодо централізації культури. Наказано винести з Єрусалимського храму предмети культури всіх інших богів, крім Яхве; офіційно відновлено стародавнє єврейське свято Пейсах. У минулому племінний бог Яхве перетворився на творця світу і всержителя. Важливо відмітити, що саме в іудаїзмі вперше в історії релігії був проголошений і проведений в життя послідовний та принциповий монотеїзм.

Іншою важливою підвалиною іудаїзму, що була закладена в період “другого храму”, стала ідея богообраності єврейського народу. В іудаїзмі, на відміну від більшості релігій, вчення про потойбічне життя, винагороду або покарання в ньому не склалися.

Іудаїзм стверджував і стверджує, що в своїх стражданнях народ винуватий сам, оскільки порушує заповіді Бога і він їх за це карає. Але все ж євреї є вибраним народом. Прийде час, коли бог Яхве простить його і вознесе над усіма народами світу. Тобто, на зміну традиційній космогонічній міфології приходить концепція про створення світу творчою силою єдиного Бога, що відкрився євреям через *Завім*.

Період діаспори. Переселення євреїв за межі Палестини розпочалося ще в роки вавилонського завоювання. Але залишати Палестину почали після першого й особливо після другого повстання євреїв

проти влади Риму (66–70 та 132–135 рр. н.е.). Колонії євреїв виникли практично в усіх середземноморських країнах. Після ж зруйнування Єрусалимського храму (133 р. н.е.) єврейський народ втратив традиційний культовий центр, втратив свою святиню. Таким чином, склалися нові історичні умови, що істотно вплинули на іудаїзм.

Проживання євреїв у країнах елліністичної культури змушувало їх переймати грецьку мову. Характерно, що всі книги Біблії були перекладені грецькою мовою. Саме поява Біблії сприяла взаємопроникненню єврейської та елліністичної релігійних філософій і культур в цілому.

Друга характерна риса – поява прихильників бога Яхве серед людей інших національностей, яких називали *прозелітами*.

Саме в період діаспори (“розсіяння”) в іудаїзмі формується нова концепція віри в месію, тобто посланця Бога, котрий прийде і встановить справедливе громадянське суспільство. У подальшому розвитку історії і релігії ідея месіанства істотно вплинула на виникнення християнства.

Мова вже йшла про те, що із зруйнуванням Єрусалиму, єврейський народ втратив єдиний традиційний культовий центр. У такому центрі істотно підвищилась роль синагог. Власне *синагога* (грецьк. букв. – “зібрання”, “місце молитви”) виникла у Палестині в IV ст. до н.е. як молитовний будинок і громада віруючих. У період діаспори синагога здійснювала не лише релігійні, а й громадські та управлінські функції.

Таким чином, період діаспори став важливою віхою у формуванні іудаїзму: вироблена нова концепція віри в месію, котра мала важливе значення не лише для іудаїзму, а й для розвитку релігійних систем, для історії релігії у цілому; простежується взаємовплив та взаємодія єврейської та елліністичної культур, і, як наслідок, створюються нові релігійно-філософські системи. Період діаспори характеризується також появою прозелітів, тобто людей інших національностей, що сповідували іудаїзм; зростанням ролі синагоги.

Отже, іудаїзм, який зародився як політеїстична релігія давньоєврейських кочових племен, що населяли територію великих цивілізацій Близького Сходу – Єгипту, Месопотамії, Ханаану, поступово перетворився на принципово нову релігію – монотеїстичну, тобто віру в єдиного Бога, творця і володаря Всесвіту.

Головні поняття іудаїзму. Наріжними засадами іудаїзму є вчення про єдиного, живого Бога, тобто підкреслений монотеїзм, віра в месію.

Процес формування монотеїзму та віри в месію ми розглянули в попередніх параграфах. Тепер виникла необхідність дати пояснення Талмуду та Торі.

Талмуд (букв. – **вивчення**) – виклад догматичних релігійно-етичних і правових норм іудаїзму. Талмуд складається з двох головних частин: **Галахи** (закон, вчення), що містить закони і настанови, які регулюють спосіб життя громадянського суспільства, релігійної догматики, проблеми культу, та **Аггади** (переказ, легенда), де зібрані казки, міфи та історичні перекази. Галаха та Аггада, в свою чергу, поділяються на **Мішну** (виклад вчення) та **Гемару**. Мішна є найбільш рання, за часом створення, частина Талмуду. У цій частині зібрані настанови і закони, канони релігійної обрядовості, норми цивільного і кримінального права. Гемара (закінчення) містить у собі коментарі до Мішни.

Талмуд є визначною культурною, історичною та літературною пам'яткою, важливим джерелом вивчення історії єврейського народу.

Головною святинєю іудаїзму є **Тора** (вчення). Власне, це перші п'ять книг Старого Завіту, відомі ще під назвою П'ятикнижжя Мойсея. Автором цих книг вважають пророка Мойсея. Всі п'ять книг об'єднані спільним сюжетом: це історія народу Ізраїлю від створення світу і появи перших людей, до виходу з Єгипту та приходу в “землю обітовану”, тобто до Палестини. Змістом історичного процесу вважається виникнення та розвиток Завіту, що передав Яхве обраному ним народу, народу Ізраїлю. Головною ідеєю П'ятикнижжя є проповідь монотеїстичної релігії, вшанування Яхве.

Умови угоди між Яхве та обраним ним народом, найбільш повно викладені в настановах, які Яхве дав Мойсею після виходу євреїв з Єгипту і які Мойсей, в свою чергу, оголосив євреям. Настанови П'ятикнижжя включають не лише закони в буквальному розумінні цього слова, а й поради, етичні настанови, норми, що регулюють здійснення релігійної обрядовості, жертвопринесень тощо.

Серед великої кількості настанов слід звернути увагу на десять заповідей, або **Декалог**. Що ж таке Декалог? Після виходу з Єгипту, як розповідається в П'ятикнижжі, народ Ізраїлю на чолі з Мойсеєм прийшов до гори Сінай, де на них чекав бог Яхве. Він і дав Мойсеєві важливі настанови, головними серед яких були десять заповідей, які вважаються серцевиною етичної системи іудаїзму.

Доцільно зосередити увагу на заповідях чистої етики:

“Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі”.

“Не вбивай! Не чини перелюбства! Не кради! Не свідчи неправдиво на свого ближнього!”

“Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого”. [Кн. Вихід, 20:13–17].

Десять заповідей є сукупністю вимог Яхве до людини, що утворюють моральний кодекс суспільства. Дотримання цих норм має забезпечити стабільність суспільства, як на рівні сім'ї, так і на рівні держави. Крім моральних настанов, заповіді містять і власне релігійні вимоги: святкування суботи, заборону промовляти ім'я Бога та клятви без необхідності.

Людина, за вченням іудаїзму, створена за Божою подобою і активно співпрацює з ним. Хоча людина й складається з двох протилежних елементів – земного тіла й небесної душі, вона все-таки єдина. Іудаїзм не знає первородного гріха. Для нього є лише свобода волі і свобода творити гріх. Тому людині не потрібний Спаситель, котрий візьме на себе спокуту за людські гріхи; людина сама врятується шляхом каяття.

Отже, сутністю іудаїзму вважається вчення про єдиного живого Бога, який править світом через закон і любов. Він – всюдисущий, він – понад часом і простором. Він не народжений і не має родоводу, не помирав і не воскресав. Бог іудаїзму – єдиний і кожний вірний йому щодня виголошує молитву “Шма” (“Слухай”): “Слухай, Ізраїлю! Господь Бог наш – Господь єдиний”.

Свята, обряди і культ в іудаїзмі. Особливістю іудейських свят є те, що вони відзначаються за місячним календарем. Традиційно вважається, що за часів храму новий місяць оголошувався лише після того, як перед Верховним Судом в Єрусалимі виступали свідки, котрі бачили новий місяць.

Одним з основних свят, що відзначається практично всіма іудеями, є **субота**. Працювати в суботу забороняється Торою: не можна готувати їжу, запалювати вогонь, переносити що-небудь у руках тощо.

Пейсах (Пасха), Шавуот (П'ятидесятниця), Рош-Гашана (Новий рік), Йом-Кипур (Судний день), Суккот (свято Кущів) вважаються головними святами в іудаїзмі.

Пасха відзначається як велике весняне свято і на знак пошани до виходу євреїв з Єгипту. Особливе місце під час святкування Пасхи посідає пасхальна вечеря – **седер**. Обов'язковою стравою в ці дні є **маца**, яку ще називають “хлібом нужденності”. Саме маца нагадує про тяжку єгипетську неволю.

Шавуот здавна був святом збирання врожаю пшениці. До свят збирання врожаю належить також і веселе свято **Суккот**. **Рош-Гашана** також належить до осінніх свят. Але на відміну від Шавуот і Суккот, Рош-Гашана, тобто Новий рік, мав зовсім іншу спрямованість. На Новий рік усе живе та суще постає перед Божим судом. Як продовження Рош-Гашани є свято **Йом-Кипур**. Два свята розділяють десять днів, що вважаються днями спокути. Згідно з релігійною традицією, саме в цей день Бог вирішує долю світу.

У цілому іудаїзм має досить складну систему обрядовості. Кожний, хто сповідує цю релігію, зобов'язаний молитися. Молитви виголошуються частково на івриті, а частково арамейською мовою. Цікавим є одяг чоловіків, в якому вони повинні з'являтися на вранішню молитву: це квадратне покривало з китицями – *талес*. Обов'язковими є також дві пергаментні коробочки з текстом Біблії, котрі називаються *тфілін*. Одну коробочку прилаштовують на голові, а іншу тримають в лівій руці.

Найважливішим іудейським обрядом є *обрізання*. Згідно з біблійськими легендами, Яхве подарував євреям землю Ханаану, а вдячні євреї повинні були в усьому йому підкорятися, і на знак союзу з Богом всім хлопчикам на восьмий день після їх народження здійснюють обрізання крайньої плоті. Згідно з Талмудом, цей обряд є символом приналежності до богообраного народу, виокремлення євреїв з-поміж інших народів. Але цей обряд поширений також і серед арабів, турків, персів та інших народів, які не претендують на богообраність. Це є пережитком вірувань в тотеми, релігійних церемоній, пов'язаних з ініціацією (наприклад, з переходом до старших вікових груп тощо).

Крім згаданого обряду, в іудаїзмі приписується віруючим напередодні суботи та інших релігійних свят перед кожною молитвою здійснювати ритуальне обмивання рук у *мікві* – спеціальному басейні з дошовою або джерельною водою. Згідно з іудейським віровченням людина, прийнявши душ чи помившись у лазні, не стає чистою і не отримує права молитися. Його дає лише обмивання тіла у мікві.

Культові споруди в іудаїзмі. Культовою спорудою іудеїв є синагога. Саме слово грецького походження й означає буквально – зібрання, місце молитви. Синагога виникла в Палестині у IV ст. до н.е., а після зруйнування римлянами Єрусалимського Храму – і в діаспорі: в синагозі здійснюється богослужіння, читається й коментується Тора.

У різних країнах синагоги мають досить відмінний вигляд, але для інтер'єру характерна обов'язкова наявність “Ковчегу Завіту”, де згідно з релігійними приписами, зберігаються сувої Тори, а також спеціальне підвищення для їх читання, світильники і лампада, які завжди горять. Часто інтер'єр розписаний тваринами, які уособлюють талмудичний вираз: “Будь відважним, як пантера, легким, як орел, бистрим, як олень, мужнім, як лев, при виконанні волі твого Небесного Отця”.

Оздоблення синагоги залежало від багатства громади і подарунків заможних осіб. Деякі з них містили коштовні чохла на сувої Тори, чудові світильники тощо.

Хасидизм. Ізраїль Беит. Хасидизм виник у середньовічній Німеччині як наслідок переслідувань німецького єврейства. Слово *хасид* буквально означає “благочестивий”. Цей термін існував у євреїв ще в часи середньовіччя. У XVIII ст. хасидизм виникає як релігійно-міс-

тичний рух. Цей рух також виникає в Україні, а згодом поширюється на єврейські громади Білорусі, Польщі, Литви. Засновником хасидизму вважається Ізраїль Бешт. Основу проповіді Ізраїля Бешта становлять наступні положення: заперечуються численні ритуальні правила, спілкування з Богом досягається не через них, а безпосередньо через молитву. Однак, згідно з вченням, спілкуватися в Богом може не кожна людина, а лише праведники – *цадики*.

Не слід вважати, що хасидизм заперечував попередню релігійну традицію. Засновник руху Бешт підкреслював, особа, яка наділена благочестям, безумовно, вища за ту, що пишається власною вченістю. Справжній праведник не той, хто проводить весь час за книгою, а той, хто піклується про простих людей. Слугувати Богові треба радісно, і навіть спокута має стати не скорботою про минуле, а радісним актом повернення душевної гармонії.

Хасидизм по-новому осмислив деякі заповіді іудаїзму, вніс певні особливості в літургію та обряди. На сьогоднішній день прихильники хасидизму розкидані по цілому світі, є вони й в Україні.

Гаскала. Виникає як просвітницький рух єврейських інтелектуалів у XVIII–XIX ст. На відміну від попередньої інтелектуальної творчості євреїв, яка навіть у найбільш раціональних формах прагнула довести істинність єврейської традиції, у творах діячів гаскали критерієм оцінки історичного процесу визначалась не єврейська традиція, а людський розум. Вони виступали за глибоку реформу єврейської освіти та виховання, включення євреїв у соціально-культурний простір народів, серед яких вони жили, заперечували необхідність вивчення Тори як самоцілі; вважали, що не всі хлопчики мають продовжувати релігійне навчання, а лише ті, хто готується посісти посаду рабина; інші повинні вчитись світським наукам, ремеслам. Це було радикальною переоцінкою традиційних єврейських вартостей, освячених віками. Рух гаскали був зустрінутий вороже в багатьох громадах. Разом з тим, гаскала відіграла вирішальну роль в єврейській історії нового часу.

Іудаїзм в державі Ізраїль. Хоча Ізраїль є світською державою, іудаїзм відіграє в його житті дуже важливу роль. Його статус є свого роду компромісом між населенням, яке вимагає абсолютного пріоритету релігійного закону над державним, і тими, хто наполягає на повній секуляризації суспільного життя. При органах місцевого самоврядування діють понад 200 релігійних рад, які надають допомогу в утриманні синагог, стежать за дотриманням кошеру в скотобойнях і м'ясних крамницях, а також за поховальними товариствами. Існують 24 рабинських суди, які розглядають питання щодо особистого статусу єврейських громадян країни, зокрема – шлюбні справи.

Єврейськими громадсько-релігійними установами керує Верховний рабинат, який водночас є верховним апеляційним рабинським

судом. У містах діють міські рабинати. В країні майже 450 рабинів, яких утримують держава та органи місцевого врядування. Нараховується близько семи тисяч офіційно зареєстрованих синагог. Така велика кількість пояснюється розмаїттям літургії різних етнічних груп і релігійних течій в іудаїзмі. З метою забезпечення релігійних потреб населення і контролю над діяльністю релігійних установ діє Міністерство у справах релігій.

Іудаїзм в Україні. Найдавніші свідчення про релігійну діяльність євреїв на території сучасної України сягають I ст. н.е. Це були євреї, які оселилися в Криму та на північному узбережжі Чорного моря й зазнали потужного впливу елліністичної культури. Згодом поселення євреїв поширюється практично на всю територію України.

Релігійне життя євреїв України супроводжується різними обмеженнями, гоніннями з боку християнського духовенства тощо. Утиски не припиняються і в XIX ст. Євреї українських губерній, що входять до складу Російської імперії, мають змогу жити лише у “смузі осідлості”, на них поширюється “процентна норма”, тобто до навчальних закладів приймається тільки визначена кількість учнів-євреїв.

Після 1917 року ізоляційну систему було зруйновано – євреї отримали можливість оселятися у великих містах, займатися землеробством, посідати адміністративні посади. Разом із тим, радянська влада поступово зруйнувала систему традиційної релігійної освіти та виховання євреїв, а на зламі 20–30-х років – і релігійні інституції. Катастрофа європейського єврейства у другій світовій війні знищила і центри традиційного єврейського життя – містечка Волині, Поділля й Наддніпрянщини, а також центри єврейської культури в Західній Україні, які не встиг знищити сталінський режим. Після війни в СРСР було розв’язано кілька антисемітських кампаній, які завдали гострих ударів по іудейських релігійних організаціях, а після арабо-ізраїльської війни 1967 року, коли СРСР розірвав дипломатичні стосунки з державою Ізраїль, становище іудейських громад ще більше погіршилось.

Сучасна незалежна Україна, її послідовна політика щодо національних меншин, яка отримала схвальну оцінку світового співтовариства, сприяє відродженню єврейського культурного, в тому числі релігійного життя. В перші роки існування незалежної України відкрито понад 40 релігійних громад, діє 120 єврейських культурологічних об’єднань, відкрито єврейські школи, театри, газети тощо.

2.3.3. Конфуцій та його час. Сутність конфуціанства

Конфуціанство – етико-релігійне вчення, виникнення якого завжди пов’язується з Китаєм. Воно справило величезний вплив на роз-

виток духовної культури, політичного життя та суспільного ладу Китаю упродовж більш як двох тисяч років. Основи вчення було закладено у VI–V ст. до н.е. китайським філософом *Конфуцієм* та його послідовниками *Менци*, *Сюньци* та іншими.

Конфуцій (Кунци, близько 551–479 рр. до н.е.) народився в царстві Лу в Китаї. Китай переживав на той час не кращі часи своєї історії. Приходили в занепад патріархально-родові норми, країну розривали усобиці родової аристократії. На зміну владі родової аристократії поступово приходила централізована влада окремих царств.

У ранньому дитинстві Конфуцій втратив батька і виховувався матір'ю, котра теж згодом померла. Не дивлячись на всі труднощі життя, він отримав освіту і вже з дев'ятнадцяти років розпочав службову кар'єру. Але згодом Конфуцій вирішив зайнятися педагогічною діяльністю, навчати юнаків. Слава про розум, глибокі знання і педагогічні здібності нового вчителя швидко поширилася по країні. До нього з усіх кінців країни почали прибувати учні. Поступово його школа набула значного впливу в Стародавньому Китаї.

В основу вчення Конфуція були покладені розповіді-міфи про давні часи. Намагання опиратися на давні традиції з метою протиставлення їх сучасності і, таким чином, впливати на сучасників, добре відоме в історії багатьох суспільств. Але Конфуцій довів протиставлення сучасності й давнини до абсолютної досконалості. Пошана до минулих часів, коли всі правителі, як учив Конфуцій, були вмілими, чиновники – безкорисливими, а народ жив щасливо, навіть через кілька століть після смерті філософа була одним із головних імпульсів суспільного життя Китаю.

Критика сучасного суспільства і висока оцінка минулих століть привели Конфуція до основної з підвалин його вчення – етики. В центрі етичної системи стояла високоморальна людина (*цзюнь-ци*). На думку Конфуція, така людина повинна володіти двома якостями – гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття гуманність (*жень*) було надзвичайно широким і містило такі поняття, як стриманість, скромність, розум, доброта, безпристрасність, почуття справедливості, любов до людей, заперечення егоїстичних думок, віддання всіх сил і здібностей для блага інших. Гуманність – це те, що не потрібно шукати, це те, що завжди поруч із тобою, тобто “жень” символізувала ідеальну норму взаємовідносин між людьми.

Іншою якістю, якою мала володіти високоморальна людина, був обов'язок. Обов'язок у вченні Конфуція – це, перш за все, моральне зобов'язання, яке диктується внутрішньою переконаністю в тому, що слід чинити так, а не інакше. “Благородна людина, – говорив Конфуцій, – думає про обов'язок, а ница турбується про вигоду”.

Гуманність та обов'язок у вченні Конфуція були невіддільні один від одного. Саме поєднання цих чеснот давало людині можливість стати цзюнь-цзи.

Етичний ідеал Конфуція мав у основі бачення ним соціального порядку. Соціальний порядок, за Конфуцієм, найкраще демонструють його власні слова: “Хай батько буде батьком, син – сином, правитель – правителем, підлеглий – підлеглим”. Іншими словами, хай усе в світі стане на свої місця, всі будуть знати свої права та обов'язки. Тільки так організація здатна забезпечити суспільний порядок. На думку Конфуція, головним критерієм поділу держави на нижчі та вищі верстви мало стати не знатне походження або майновий рівень, а освітній ценз. Природно, що такий порядок у Китаї ні при житті Конфуція, ні по його смерті, ні значно пізніше не був здійснений. Однак багато принципів управління державою було запозичено саме з його вчення.

Вчення “сяо”. Культ предків мав величезний вплив на весь характер формування суспільних відносин Китаю. Він сформувався в Китаї ще задовго до Конфуція. Конфуціанство ж надало культу родових предків глибокого смислу, перетворило його в найбільш важливий обов'язок для кожного китайця. З цією метою Конфуцій розробив вчення про синівську пошану (*сяо*).

Пошана до батьків – закономірна вимога моралі, властива практично всім релігійно-етичним системам. Але Конфуцій підняв цю моральну настанову на нечуваний рівень. На його думку, для людини не має нічого важливішого від синівської пошани.

Сутність “сяо” полягає в тому, що, насамперед, потрібно служити батькам за правилами “лі”, поховати їх за правилами лі, приносити їм жертви за правилами лі. А що ж означають ці правила? Перш за все, це повна та абсолютна покірність.

З часом вчення сяо, культ синівської пошани досяг у Китаї загального визнання. Оповіді про вчинки шанобливих дітей, про їх самопожертвування в ім'я життя і здоров'я батьків зафіксовані в класичному каноні “*Сяоцзин*”, а також у збірнику “*24 історії сяо*”. Наведемо приклад такої оповіді. “Рано залишившись сиротою, Дін Лань зробив дерев'яні статуетки батька і матері та став служити їм як живим. Його дружина вирішила насміятись і почала колоти голкою пальці статуеток. Раптом з дерев'яних пальців потекла кров, а з очей – сльози... Дін Лань розлучився з дружиною”. Міфи і легенди, поеми й драми, історичні повісті та офіційні документи – всі вони відбивали синівську пошану до батьків.

Протягом усієї історії Китаю вчення сяо завжди було одним із центральних і найважливіших за значенням. Універсальність цього

вчення, обов'язкове наслідування його заповітів усіма, від імператора до бідняка, зробили сяо непересічним етичним принципом.

Культ сяо створив у Китаї справжній культ сім'ї, рівного за значенням якому, мабуть, не було в жодній країні. В конфуціанському Китаї людина була, перш за все, сім'янином, членом якоїсь визначеної родини, і лише в такій ролі вона виступала як громадянин.

Діти були об'єктом уваги і турботи членів усієї родини. Але перевага надавалася синам, що обумовлювалось вченням сяо. Якщо народжувався хлопчик, то його клали на ошатну циновку, давали в руки дорогі іграшки, у той час як новонароджена дівчинка мала лежати на купі ганчір'я. Хлопчика виховували за канонами і звичаями конфуціанства. Головним у вихованні було глибоке осягнення етики з її вимогами беззаперечного вшанування старших.

Таким чином, за вченням Конфуція, сяо – це основа гуманності, регулятор відносин у суспільстві.

Культу в конфуціанстві

1. *Культ освіти.* Грамотність та освіта були критерієм і засобом досягнення життєвих успіхів, які в конфуціанському Китаї асоціювалися з отриманням посади і просуванням по службі. Сам факт навчання, отримання освіти мав в очах громадськості настільки важливе значення, що різко підвищував соціальний статус людини.

Повага до освіти та освічених людей в часи Конфуція обумовила появу широкої мережі шкіл і навчальних закладів. Освічені люди користувалися надзвичайно високим авторитетом, але ще вищим авторитетом користувалися вчені-чиновники. Вони зосередили в своїх руках монополію на знання, освіту й керівництво та посіли в Китаї місце, яке в інших суспільствах посідало дворянство, духовенство, бюрократія, разом узяті.

2. *Культ Неба.* Небо в розумінні Конфуція уособлювало абстрактну регулюючу сил, розум, доцільність, вищу справедливість. Небо – символ верховного божественного порядку, головний регулятор Всесвіту, центром якого природно вважався Китай. Відповідно були вироблені і взаємовідносини людей із Небом. Головним посередником між Небом і людьми виступав імператор. Це призвело до того, що імператор в Китаї завжди наділявся майже божественними почестями.

3. *Культ конфуціанської цивілізації.* Цей культ безпосередньо пов'язаний з культом Неба. Конфуціанство обумовило поступове виникнення і закріплення справжнього культу “Піднебесної”, “Серединної” імперії (Китаю), яка вважалась центром Всесвіту, вершиною світової цивілізації.

Культ китайської конфуціанської цивілізації як практичного втілення священної волі Неба найбільше виявлявся у відносинах ки-

тайців із зовнішнім світом. Всі інші держави і народи вважалися варварами, “молодшими братами” китайців, підлеглими “Сина Неба” – китайського імператора.

4. Культ Конфуція. Успіхи конфуціанства та його ідей сприяли нечуваному в історії Китаю росту авторитету засновника вчення, його найближчих учнів та послідовників. Одразу після смерті Конфуція поблизу його могили був збудований храм на його честь. У храмі були зібрані реліквії, що належали мислителю: літературні твори, музичні інструменти, особисті речі тощо. Поступово храм перетворився на місце постійної праці. Був старанно розроблений ритуал жертвопринесення на честь Конфуція. Згодом Учителю (як його всі називали) стали надавати дійсно божественні почесті.

Конфуцій відіграв в історії Китаю визначну роль. Вплив його ідей та ідеалів на співвітчизників був дуже великим. Конфуціанство з культом божественної влади “Сина Неба” (імператора), авторитетом старших, з культом сім’ї, освіти та виховання стало основою основ держави і суспільства, перетворилося на державну ідеологію. Розум, раціональне в людині та її мисленні у взаємодії з чеснотами стали вершиною, яку хотіла досягти переважна більшість китайців. Саме наявність у конфуціанстві пріоритетів розуму, раціональності дали підстави багатьом ученим стверджувати, що це вчення є не релігійним, а етико-соціальним.

Не будучи релігією у повному розумінні цього слова, конфуціанство стало чимось більшим, ніж просто релігія; ідеї Конфуція забезпечували порівняно високий розвиток Китаю упродовж двох тисяч років.

2.3.4. Даосизм

Лаоцзи та його вчення про “дао”. Даосизм як філософське вчення виникає в Китаї приблизно одночасно з конфуціанством, в середині першого тисячоліття до н.е. (VI–V ст. до н.е.) Засновником цього вчення вважається давньокитайський філософ Лаоцзи. Історична достовірність існування Лаоцзи є дискусійною і в наші дні. Брак відомостей історичного та біографічного характеру дає підстави переважній більшості дослідників вважати Лаоцзи легендарною особою.

Розрізняють даосизм філософський та релігійний. Релігійний сформувався на основі філософського вчення. Головні ідеї даосизму викладені в трактаті “*Даодецзин*”. Автором трактату вважають Лаоцзи. Згідно із цим ученням, фундаментом природи і суспільства, всього живого Всесвіту є велике “дао” (букв. – *шлях*). Дао, насамперед, це загальний закон природи, початок і кінець творення. Дао перебуває поза часом і простором, дао – це нескінченність й абсолют; і хоча дао народжує

все, але виявляється воно через “де” (букв. – *добročинність*). Тобто, “де” – це якість “дао”, засіб його виявлення. Якщо “дао” все народжує, то “де” – все годує. Ці ідеї і стали фундаментом релігії даосизму.

Чільне місце в релігійно-філософській системі даосів посідає принцип “у вей” (недіяння). Цей принцип означає: не роби нічого і нічого не буде зроблено. Іншими словами, все зробиться само собою, в результаті природної ходи закономірно обумовлених подій.

Вчення “дао” і “де” та принцип “у вей” є власне філософською частиною даосизму. Початок релігійному даосизму дало *вчення про безсмертя*. На думку даосів, тіло кожної людини є своєрідним мікрокосмом, що схожий на Всесвіт – макрокосм. І там і тут діє безліч духів, чия присутність має важливе значення для функціонування організму. Пересічній людині нічого не відомо про те, що її тіло є вмістилищем духів. Але той, хто хоче досягти безсмертя, повинен турбуватися про духів свого тіла, досягнути взаємодію тіла і духів (між іншим, на думку даосів, тіло людини населяють 36 тисяч різних духів). Основна мета в досягненні безсмертя – не дати духам залишити тіло. Сила духів буде поступово зростати, тіло людини – дематеріалізовуватися, людина стане безсмертною і вознесеться на небо.

Даоські мудреці виробили велику кількість різних за своєю сутністю методів і засобів досягнення безсмертя. Умовно їх можна поділити на фізіологічні, духовно-етичні та психологічні. До фізіологічних засобів належить обмеження в харчуванні. На шляху до безсмертя людина повинна, перш за все, дотримуватися суворої дієти: не вживати вина, м’яса, прянощів, навіть овочів. Така сувора дієта мотивувалася тим, що духи, котрі населяють тіло людини, не люблять запаху крові, інших запахів і можуть залишити тіло. Особа, яка бажала досягти безсмертя, змушена була відмовитися від вживання зернових, оскільки саме вони є перешкодою для дематеріалізації організму. Даоси вважали, що одночасне дотримання всіх обмежень є шкідливим. Тому вони радили поступово відмовлятися від заборонених продуктів (через їх обмеження та пости).

Окрім суворої дієти даоси надавали великого значення фізичним вправам, була розроблена ціла система дихальних і фізичних вправ. Особлива увага приділялась диханню. Воно мало здійснюватися так легко і непомітно, як дихання немовляти в материнському лоні.

Духовно-етичні та психологічні засоби досягнення безсмертя передбачали дотримання добročинностей та практики споглядання. Щоб стати безсмертною, особа мала здійснити не менш як 1200 добročесних вчинків, при цьому навіть один аморальний вчинок зводив усе нанівець.

Шлях до безсмертя був надзвичайно складним і тривалим, займав практично все життя. Кульмінацією входження в безсмертя вважалося злиття дематеріалізованого організму з Великим Дао. Взагалі критеріїв входження в безсмертя вироблено не було. Вважалося, що людина не померла, а просто зникла, залишила свою тілесну оболонку, вознеслась на небо і таким чином досягла безсмертя.

Проповідь довголіття і безсмертя забезпечила даоським проповідникам популярність у народі та прихильність імператорів, допомогла вистояти в умовах панування конфуціанства.

Розвиток астрономії, астрології, алхімії, медицини та геомантики даосами. Переважна більшість послідовників даосизму вважала, що досягнення безсмертя можливе за допомогою різноманітних еліксирів і порошків. У даоській літературі описується надзвичайна кількість рецептів їх приготування. В основі створення чудодійних ліків лежала багаторазова перегонка металів, перше місце серед яких займала сірчана ртуть. Серед мінералів найбільшою повагою користувався нефрит. Для розмішування еліксирів і різних чудодійних засобів рекомендувалось використовувати нефритові чашки та ложки, оскільки, на думку даосів, нефрит посилював їх властивості. І хоча еліксиру безсмертя так і не було віднайдено, даоські алхіміки зробили значний внесок у розвиток фармацевтичних знань.

Астрономічні спостереження та передбачення долі по зірках та небесних явищах в Китаї були відомі здавна. Даоси теж вивчали розташування зірок, їх рух і пов'язували зміни в розташуванні небесних світил зі змінами в самій людині, в мікрокосмі людського організму. Була проведена величезна робота з вивчення і систематизації астрологічних та астрономічних матеріалів. Даоси створили велику кількість гадальних книг, астрологічних календарів, гороскопів, зоряних карт тощо.

Даоські маги та чаклуни досягли всекитайської слави. В арсеналі магів-лікарів було багато дійових засобів і методів для боротьби з хворобами. Але все ж чільне місце серед них посідали не лікувальні засоби, а магичні. Варто сказати, що саме магичним засобам більше довіряли і пацієнти, і лікарі.

Окремо слід сказати про внесок даосів у розвиток геомантики. Спостерігаючи за зоряним небом, вони виявили зв'язок між небесними явищами та законами земної сфери. За допомогою цих знань даоси визначали, наскільки та чи інша місцевість підходить для будівництва храму, житлового будинку тощо. Геоманти-даоси користувалися в Китаї великою популярністю. Без їх прогнозу не розпочиналося жодне будівництво. Отже, синтез раціонального і містичного (алхімія, фармацевтичні та медичні знання, астрономія та астрологія, геомантика) були складовою частиною релігії даосів.

Пантеон богів у даосизмі. Пантеон богів, духів і безсмертних у даосизмі був воістину безмежним. До їх числа автоматично входили всі шановані духи, правителі, міфічні герої, проповідники тощо. У даоських священних книгах під загальною назвою “Даодзан” існують значні протиріччя у визначенні важливості тих чи інших богів, духів, Героїв тощо. Серед цього розмаїття особливою пошаною користуються *Лаоцзи* – засновник релігії, імператор Хуанді – легендарний родоначальник китайців, богиня Заходу Сіванму, першолюдина *Пань Чу* (Гу). На честь божеств даоси створили численні храми, в яких відбуваються богослужіння.

Кожну релігійну громаду даосів очолював священик. Священники підкорялись єпископам, а всі вони разом підкорялись даоському папі. Духовенство користувалось великою пошаною у прихожан. Деяким особам, які належали до керівної верхівки, приписувались чудодійна сила, а також влада над демонами та духами. Але все ж за багатовікову історію існування даосизму чіткої централізованої системи, яка б забезпечувала ефективність керівництва, так і не виникло.

Доля даосизму як релігійного вчення протягом усієї історії існування складалась по-різному. Йому була властива деяка трансформація та еволюція, кризи і розквіт. Головним учителем даосів виступала природа, вони вчилися у неї, розвивали природні якості, як фізичні так і духовні, заперечували насилля, мали культ чеснот. І зараз велика кількість населення світу вклоняється Великому Дао. Серед послідовників даосизму є і жителі України.

2.3.5. Синтоїзм

Синто – “*шлях духів*”. Синтоїзм – традиційна релігія корінного населення Японії. Слово “синто” – у перекладі з японської буквально означає “шлях духів”. Синто – одна з найдавніших і, можливо, найпростіших пізніх національних релігій. Основу синтоїзму складає поклоніння героям і предкам.

У вченні синто провідною ідеєю виступає обоження природи, акцент на власній японській традиції, яка склалася задовго до проникнення материкової культури на острови (мається на увазі проникнення буддизму). Синтоїзм проповідує чистоту і порядок речей. Всі речі світу (природа, її явища, людина, матеріальний світ) є одухотвореними, а чистота дає можливість виявити в них їхню сутність, адже в кожному предметі, явищі, людині тощо перебуває “*камі*” – дух, божество. Порядок, за якого кожна річ має своє місце, надає світу цілісності, тісного зв’язку, своєрідного єднання.

Основу синтоїзму як релігії становлять міфи, які містяться у літописах “*Кодзікі*” та “*Ніхонсьокі*”. Згідно з міфами, створення світу розпочинається з появою подружньої пари *Ідзанагі* та *Ідзанамі*. Саме вони породили Японські острови і багато божеств. Ідзанагі загинула при народженні божественного вогню. Ідзанагі ж породив богиню Сонця – Аматарасу, бога Місяця – Цукийомі, бога вітру й бурі – Сусаное та безліч інших божеств. Провідне місце в синтоїстському пантеоні богів посідала богиня Сонця Аматарасу. Релігійна традиція вела походження імператорської влади саме від цієї богині. Сам імператор вважався продовженням Аматарасу в часі, “Сином небес”, “Богом в людському обличчі”.

Значне місце в синтоїзмі відводилось культу *ісе-дзингу*. Було створене святилище, котре вважалось помешканням богині Аматарасу – ісе-дзингу. Наприкінці XI ст. н.е. святилище перетворилося на місце масового паломництва послідовників синтоїзму.

Взагалі кількість богів синто практично необмежена. Існують боги всіх сфер життя: знання, щастя, людського життя тощо. До числа богів зараховуються герої, гори, водоймища, великі дерева тощо. Більша частина богів синтоїстського пантеону має місцеве значення, але все ж найбільш поширеним культом є культ богині їжі, богині Сонця, богині милосердя.

Традиційно вважається, що справжній синтоїстський храм повинен бути дерев'яним, нефарбованим, із солом'яним, схожим на намет, дахом. Ні в середині, ні зовні жодних прикрас, ідолів, зображень тощо. Тільки рис, рисове вино і рослинна їжа на дерев'яних тацях. У спеціальному приміщенні за храмом зберігається скринька, в якій знаходиться дух божества, якому присвячено храм. У кожному домі послідовника синтоїзму є особлива полиця (своєрідний вівтар), на якій лежать папірці з іменами різних богів.

Богослужіння в храмі складається з чотирьох елементів: очищення (*харай*), жертвопринесення (*сінсей*), короткої молитви (*коріто*) та умивання (*наорай*).

Особливості синтоїзму. Основні риси синтоїзму такі:

1. Усі релігії мають священні книги і моральні кодекси – в синтоїзмі немає ні того, ні іншого.
2. Синтоїзм не визнає різниці між міфологією та історією, отожднюючи їх.
3. Синтоїзм не визнає ні раю, ні пекла, а лише проповідує догмат вічного існування душі. Ідея про майбутнє життя обмежується невизначеним уявленням про безсмертя душі.

Хоча синтоїзм насичений церемоніями та обрядами, все ж усталених обрядів поклоніння немає. В синто немає ні жерців, ні ідолів. Немає жодного сенсу мати служителів культу, якщо всі люди, без обмежень, мають право звертатися з молитвами до неба.

Протягом тривалого часу синтоїзм був державною ідеологією Японії, отже нормою моралі та кодексом честі. Лише після другої світової війни стався занепад синтоїзму як державної ідеології. Це, однак, не означає, що в сучасній Японії синтоїзм перестав існувати. Синто, його ідеї приваблюють багатьох японців. Хоча разом із синтоїзмом в країні сповідують буддизм, даосизм тощо, значна кількість населення надає перевагу традиційній релігії предків.

2.3.6. Зороастризм

Історичні умови виникнення. За однією версією, зороастризм виник спочатку на заході Ірану, в Мідії, й звідти поширився на схід (мідійська концепція). Домінуючою є точка зору, за якою зороастризм виник на сході Ірану, в Бактриї (нині Середня Азія), звідти поширився на Захід, аж до Мідії, де його підтримали жерці з племені магів. Але всі дослідники сходяться в тому, що вже в VII–VI ст. до н.е. у давньому Ірані виникло релігійне вчення, пов'язане з ім'ям мислителя *Заратуштри* (Зороастра), який начебто одержав це вчення шляхом одкровення.

Зороастризм повинен був ідеологічно обґрунтувати перехід до землеробства й осілого тваринництва завдяки політичному об'єднанню в державу з міцною владою, боротьбі з кочівниками. Для цього був потрібен якщо не цілковитий монотеїзм, то хоча б стала тенденція до нього.

Давньоперський цар з династії Ахеменідів Ксеркс здійснив релігійну реформу, усунувши культу місцевих племінних богів-девів, і запровадив зороастризм, визнавши єдиним богом *Ахурамазду*.

За іншими міркуваннями, в ахеменідському Ірані існували три релігії: перського народу, ахеменідських царів і магів. Першою був комплекс дозороастрійських релігійних уявлень племінного характеру, друга і третя – різними варіантами зороастризму, причому зороастризм магів був послідовнішим. Якщо ахеменідські царі ховали мерців звичайним чином, то маги виставляли трупи для поїдання тваринами і птахами.

Авеста – священна книга зороастризму. Цей складний твір створювався упродовж багатьох віків. Найдавнішою його частиною є *чати* (пісні); в них було втілено вчення пророка Заратуштри, гімни богам і міфічним героям, яким поклонялися індоіранці ще до зороастризму.

Зміст Авести пов'язаний з народними віруваннями та племінними релігіями, поширеними на території іранських держав. Головне в ньому – вчення про непримиренну боротьбу світлого і темного божественних начал. Добрий бог *Ахурамазда* і злий бог *Анхра-Майнью* є рівноправними творцями світу. Між ними точиться запекла боротьба, в якій беруть участь і люди.

Згідно з Авестою, добрий бог не відповідає за зло світу, оскільки воно породжене іншою, незалежною від нього силою. Тільки в май-

бутньому Ахурамазда одержить перемогу над Анхра-Майнью, людство об'єднається, виникнуть єдина мова і спільне правління. Шлях до досягнення вічного блаженства полягає через очищення від зла. Цього можна досягти, поклоняючись священному вогню.

Найдавніші частини Авести зберігалися спочатку в усній традиції. Письмові записи виникли значно пізніше. Сучасна Авеста, яка збереглася завдяки персам, поділяється на п'ять книг, чотири написані давньою авестійською, одна – середньоперською мовами.

Перша частина Авести – *Вендідат* (закон проти девів) розповідає про створення світу, історію людства і засновника цивілізації – *чампа*, поетично змальовує 16 країн, населених шанувальниками бога Ахурамазди. Значне місце посідає тлумачення про охорону ритуальної чистоти. Декілька розділів присвячено собаці, як священній тварині. Вказано міру покарання за вбивство собаки або неправильне поводження з нею. Друга частина Авести – *Ясна*, містить опис релігійних церемоній, до неї входять і гати Заратуштри. Багато молитов Ясни звернено до вогню, води, землі, повітря, які вважалися священними стихіями. В третій частині Авести – *Висперед*, зібрано літургійні молитви, звернені до богів. Найдавніша четверта частина – *Умти* – містить гімни, присвячені давньоіранським божествам: Мітрі, Ардвісурі, Анахакі, Тинтрії та іншим; роз'яснює засоби захисту від злих духів, подає формули проклять. П'ята частина – *Біндезії* – вміщує роздуми про природу речей, кінець світу, прихід Саошинта і утвердження вічного добра на Землі.

Віровчення зороастризму. За зороастризмом, світ безмежний в просторі й у часі. У ньому відбувається творча діяльність Ахурамазди й Анхра-Майнью. Перший володарює у світі безмежного світла добра, другий – у світі безмежної темряви і зла.

Ахурамазда в безмежному часі створив обмежений час – сон протягом в 12 тисяч років. Він складається з чотирьох періодів. Перший період – творення світу ідей. Наприкінці його з'являється Анхра-Майнью. Вражений світлом і молитвами Ахурамазди, утікає в темряву і починає війну з ним.

У другому періоді починається перевтілення ідей у речі, з'являється матеріальний світ, у якому фігурують продукти творення Ахурамазди та Анхра-Майнью. Ахурамазда створив Землю, Місяць, Сонце, зірки, а Анхра-Майнью – планети, які не підпорядковуються рівномірному рухові небесних тіл. Ахурамазда створює благодатні місця для життя людей на Землі, він створив першого бика і першу людину.

Зороастризм вперше в історії релігії висунув детальну систему есхатологізму (релігійне вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту). Основою цього вчення є дуалістичне розуміння двох його первоначал – добра і зла. З цією концепцією пов'язане і зороастрійське розу-

міння людини. Людина – продукт божого творіння, її створив Ахурамазда для добра. Але людина має свободу волі, може піддаватися впливу зла і сприймати його. Анхра-Майнью зовсім не є байдужий до людини. Він є покровителем войовничих кочівників, які нападають на землеробів. Сприяє він і дикій фауні (гадюки, комахи, терміти тощо), яка шкодить землеробові. Тому людина повинна коритися Ахурамазді – заступникові землеробів, осілого життя, домашніх тварин, цінувати добро і світло, займатися землеробством, знищувати дику фауну.

Боротьба добра і зла неодмінно завершиться перемогою добра. Тоді все людство об'єднається, утвориться єдина держава з єдиною мовою. Оскільки душа людини безсмертна, то участь у боротьбі на боці Ахурамазди допоможе їй досягнути райське блаженство від страха загробного світу Сраоша. Хто підтримає Анхра-Майнью, буде підданий очищенню вогнем.

Третій період – час боротьби добра і зла (ера змішування, коли світ є сумішшю добра і зла). Саме в цей період Заратуштра одержує одкровення. А людство дізнається, що воно разом з добрими богами має перемогти зло і зробити світ досконалим – яким його замислив Ахурамазда.

Четвертий період – 3 тисячі років, які світ існуватиме після Заратуштри. Отже, за зороастрійськими уявленнями, людству лишилося жити десь 300–400 років. Під час четвертого періоду до нього придитимуть через кожну тисячу років три рятівники – сини Заратуштри. Зло буде знищене вогнем та розтопленим металом, добро стане всезагальним, смерть буде переможена, світ оновлений і в такому вигляді існуватиме довічно.

У зороастрійському пантеоні багато функціональних богів. Життя від сходу сонця до опівдня перебуває під захистом бога Хавані, бог Рапітвіна переймає цю естафету від опівдня до другої половини дня; наступною частиною дня – до заходу керує Узайярина. Від заходу до опівночі – все в руках Айвісутріма. З опівночі до сходу сонця володарює Ушахіна. Отже, день розподіляється на п'ять частин, кожній належать молитви відповідним божествам. Звідси походить п'ятиразовий намаз у мусульман.

Зороастризм має свій символ віри, який згадується в Авесті: “Визнаю себе шанувальником Мазди, послідовником Зороастра. Зрікаюся демонів-девів, приймаю віру Ахури, Ахурамазді, доброму, всеблагому, належить все блага”. Далі йде визнання дуалізму, вимога зрікатися зла і боротися з ним, визнавати авторитет Ахурамазди в усьому, суворо дотримуватися зороастрійських моральних вимог.

Етичні принципи зороастризму. В інтерпретації Заратуштри етика набула божественного сенсу, перетворившись на релігію, за якою все існуюче поділяли на два полярно-протилежних табори – світ світла, добра і царство темряви, зла. Великий пророк немов звертався до лю-

дини із закликами допомогти благородним небесним силам у їх боротьбі, ставши для цього кращою, чеснішою, чистішою, сконцентрувавшись на подоланні зла, нечисті.

Зороастризм акцентує увагу на особі, підносячись до рівня релігій одкровення. В основі його етики – триада: добра думка, добре слово і добра справа. Віруючий все життя мусить збирати ці елементи триади. Найбільшим злом зороастризм вважає смерть, яка походить від Анхра-Майнью. Вона з’являється за його волею в час творіння і діє протягом ери змішання. Смерть примушує душі залишати матеріальний світ і повертатися в нематеріальний. Але це не просте повернення, а проходження через вищий суд, що здійснює бог Мітра, якому допомагають інші боги. На посмертному суді бог справедливості Рашну кладе на одну шальку терезів усе добре, зібране віруючими, на іншу – все зле, зокрема, думки, слова, справи. Зважування й вирішує долю людини: вона спрямовується у рай до Ахурамазди, чи в пекло до Анхри-Майнью. До раю душу супроводжує широким мостом чарівна дівчина – даена, яка уособлює совість кожної людини. У низ до пекла вузьким, як лезо кинджала, місточком тягне душу огидна відьма. Ці образи наявні й в ісламському віровченні.

Згідно з моральною концепцією зороастризму, справжній послідовник Ахурамазди не може бути пасивним, бездіяльним. Зороастризм засуджує чернецтво, пустельництво, зречення світу. Аскетизм розцінюється як перемога духів зла над людиною. Головна благочесність зороастрійця – землеробство і скотарство, своєю працею він висловлює повагу до Ахурамазди і ганьбить дів.

Зороастрійський культ. Обов’язковий елемент зороастрійського культу – молитви. Головну молитву “Ахуна-Ваіра”, чи “Ахунвар”, склав сам Заратуштра.

Під час богослужіння відбувається символічне жертвопринесення: богам приносять у жертву *хуму* – сік розтертої особливої рослини з наркотичними якостями, змішану з молоком – *сому*. До неї додають прісний корж і фруктову їжу. Жертву мають право готувати лише жерці з продуктів, принесених віруючими. Частину її спалюють на вогні з особливими церемоніями, а те, що залишилось, споживають жерці та віруючі. Під час церемоній читають Авесту.

Зороастрійський культ містить чимало свят. Це сім щорічних свят на честь Ахурамазди та його пантеону, їх встановив Заратуштра. Низку свят запозичено з дозороастрійського періоду. Вони пов’язані з певним періодом року і звуться *гаханбарамі* (гахамбарамі). Їх шість: перше – в середині весни, друге – в середині літа, третє – на початку осені (свято збирання врожаю), четверте – наприкінці осені (повернення худоби з пасовищ додому), п’яте – в середині зими, шосте – на початку весни (у дні весняного рівнодення – гаханбар, що триває п’ять

днів, складаючись з двох частин: перша – богослужіння з молитвами Авести, друга – богослужіння з жертвами).

Особливо урочистим є святкування Нового року, яке відбувається в останній день шостого гаханбара – в день весняного рівнодення. У зороастрійців історично існувало декілька календарних систем, їх рік налічує 360 днів, останні п'ять – дні особливих молитов за душі предків, на четвертий рік до них додають ще один день. Останній день шостого гаханбара – день народження Заратуштри.

Під час свят віруючі обов'язково вживають священний напій – хауму, який, на їхню думку, викликає почуття релігійного піднесення, має позитивний магічний вплив.

Смерть у зороастрійців – найбільше зло. З настанням її жрець вимагає від помираючого каяття і вливає йому в рот та вуха хауму. Це виглядає як причастя. Мертве тіло є продуктом перемоги злих сил, втілених у ньому. Звідси – все, що пов'язане зі смертю, з трупом, – нечисте. Землю, де померла людина, протягом року не можна ні зрощувати, ні засівати. У домі, де померла людина, взимку вогонь можна запалити, чи внести знадвору через дев'ять днів, а влітку – через місяць. Зороастрійці вважають, що мертвих не слід закопувати в землю, опускати у воду чи спалювати на вогні – це оскверняє природні стихії, їх виносили на високі, сухі, кам'яністі місця, закріплюючи тіла так, щоб не можна було розтягти їхні кістки. Якщо їх поїдали птахи, – це добре, звірі – погано. Кістками викладали спеціальні слова.

Тепер зороастрійці ховають померлих у круглих баштах мовчання (*декмах*), які всередині мають три концентричні амфітеатри із заглибленнями для розміщення мерців: у зовнішньому – чоловіків, середньому – жінок, внутрішньому – дітей. Тіла стають здобиччю шулік. Обгризені кістки скидають до колодязя у центрі декми. Вважається, що у декмі збираються на свої біснуваті ігри діви, це – закляте місце, його можуть відвідувати лише особливі служителі. Зороастрійський культ незмінний впродовж десятків століть.

2.3.7. Язичництво в Україні

Язичництво – прадавня політеїстична релігія східних слов'ян; кожне з племен визнавало одного з язичницьких божків своїм. У 980 р. князь Володимир Великий здійснив невдалу спробу релігійної язичницької реформи, згідно з якою в Києві було створено пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном, богом полян.

З утвердженням християнства як державної релігії завдяки князю Володимирові Великому у 988 р. язичництво поступово вимирає. Його форми ще якийсь час зберігалися у так званому двовір'ї – поєд-

нанні християнства з елементами язичництва. В українській християнській культурі до сьогодні збереглися елементи язичницької культури.

У ХХ ст. зроблено спроби відродження язичництва, але вже в іншому вигляді, ніж воно існувало в дохристиянські часи. 1934 р. проф. Володимир Шаян засновує неопоганську генотейстичну течію – **Рідна Віра**; в його розумінні Бог – багатовимірна сутність, яка постає у вигляді багатьох божків з різними іменами. По смерті В. Шаяна його учні у 1987 р. опублікували виконані ним дослідження з язичництва – працю “Віра Предків Наших”. Сьогодні в Україні існує кілька десятків зареєстрованих і незареєстрованих громад, які виникли на основі “Рідної Віри”. Одна з київських громад язичників має назву “Православ’я”, яку пояснює як “Божественний закон” (Прав), і рідновірська богослужба (славлення). Рідновірівці мають власне вчення “Воловик”, молитовник “Правослов” і обрядовий календар “Коло Свароже”.

Інший неопоганський культ – **Рідна Українська Національна Віра** (РУНВіра), яку заснував Лев Силенко після другої світової війни в українській діаспорі. Себе він проголосив учителем і пророком, утіленням вічного Духу Оріяни-Скитії-Русі-України. РУНВіра – політеїзм, реформований у монотеїзм, як так зване українське національне розуміння бога під іменем **Дажбога** (назва одного з племінних божків у східних слов’ян, покровителя родючості). Л. Силенко вважає християнство чужою і ворожою для українців релігією, яка виплекала в українській нації рабський менталітет; періоди поневолення України іншими державами він пояснює “зрадою Дажбогу”. Символом культу є тризуб як національний герб. Основні положення РУНВіри викладено у праці Л. Силенка “Мага-віра”. Центр РУНВіри – собор святої матері України, розташований в м. Спрінг Глен (штат Нью-Йорк, США). В Україні діє понад тридцять громад цієї віри, загальною координацією над якими здійснює священнослужитель київської громади “Дажбог” Б. Островський. У м. Запоріжжі, де є один із найбільших осередків РУНВіри, виходить журнал “Світло Оріони”.

У 1994 р. на Вінничині виникає ще одна течія українського язичництва – **Собор Рідної Віри**; її послідовники вважають, що В. Шаян, Л. Силенко та інші багато зробили для розбудови основ рідної віри, але не змогли її повністю осягнути і відродити. Собор узяв собі за мету поєднати воедино їхнє вчення. Вірні СРВ визнають Поділля особливою територією, оскільки саме тут збереглося найбільше пам’яток язичницької культури і тут аж до початку XVII ст. збереглися язичницькі громади. Серед всіх неоязичницьких культів, Собор Рідної Віри вирізнялися толерантністю до інших течій рідновірства.

Різні форми неоязичництва, від монотеїзму до політеїзму, популярні в незначних колах насамперед інтелігенції: перейнята від кін-

ця 80-х років XX ст. ідеями національного відродження, вона вважає відновлення прадавніх язичницьких вірувань необхідною його умовою. Через те неоязичництво здобуло певну підтримку, зокрема, серед деяких лідерів ідеї національної православної церкви.

Етнічні (локальні, регіональні або національні) релігії – невичерпне багатство людської культури. І стародавні етнорелігії, що вже зникли, і ті, що існують на сьогодні, збагатили не тільки загальнолюдську культуру, але й вплинули на розвиток сучасних світових релігійних систем і стали основою розвитку новітніх релігійних рухів.

Основні поняття: *авестизм, ба, богообраність, варна, дао, джати, жень, етнонація, індоарії, ізин, ка, Камі-но-міті, Каббала, лі, маздаїзм, мантика, мікадо, мітраїзм, “Книги мертвих”, левіт, парсизм, поганці, політеїзм, політична нація, синагога, сїонізм, сяо, Талмуд, Тора, У-вей, цзюнь-цзи, чжен, язичництво.*

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняється релігія етносу та етнічна релігія?
2. Які релігії можна назвати національними?
3. Які риси були притаманні раннім етнічним релігіям ?
4. Чим відрізняються пізні етнічні релігії?
5. Яке поняття пов'язує з раннім етапом розвитку етнічних релігій?
6. Назвіть особливості віровчення іудаїзму.
7. Як змінювалось віровчення і культова практика індуїзму?
8. Назвіть особливості зороастризму.
9. Що спільного і що відмінного між конфуціанством та синтоїзмом?
10. Назвіть основні риси синтоїзму.

3. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

3.1. Буддизм

- *Виникнення буддизму.*
- *Віровчення і культ.*
- *Основні напрями буддизму.*

3.1.1. Виникнення буддизму

За півтора тисячоліття до Різдва Христового в Індію прийшли арії – народ з білою шкірою і темним волоссям, які підкорили тамтешні народи – дравідійські племена.

Про давнє життя індусів відомо, що їх вірування цілком опиралися на *Веду* (збірники священних книг), основною рисою яких було боготворіння природи: сонце, вітер, гори, ріки, рослини – все уявлялося живими істотами.

Особливе пошанування надавалося вогню – Агні: він існує повсюди, він горить у жилах живих істот, і в надрах землі, і в променях сонця. Агні – творець богів і життя, він безсмертний. Отож, після смерті людини (згідно з Ведами), душа отримує нове тіло. Таким чином, утворилося вчення про переселення душ.

Зі своїм приходом арії, для збереження власної “чистоти”, почали впроваджувати жорсткі кастові закони. По суті, створена була нова релігія – брахманізм, де варну брахманів склали, власне, арії, а інші касты сформувалися як асимільовані, або “змішані” арії з місцевими народами. “Закони Ману” – кодекс життя новостворених суспільних стосунків, проголошував суворе збереження варн і каст (джаті) всілякими пересторогами, не допускаючи їх змішування. Як наслідок, вільний, щасливий народ, який опоетизував природу (релігія Ведичного періоду), перетворився в боязких істот, яких переслідує вічний страх і страждання (в епоху брахманізму). Позбавлення від такого стану, зі словами людинолюбства, милосердя, співчуття, братерства людей, приносить вчення Будди.

Буддизм вперше звернувся до людини не як до представника якого-небудь стану, племені чи статі, а як до особистості (на відміну від послідовників брахманізму, Будда вважав, що жінки нарівні з чоловіками здатні досягти вищої духовної досконалості). Для буддизму важливі тільки особисті заслуги людини.

Іменем “брахман” Будда називає кожную шляхетну і мудру людину, незалежно від походження. Ось що говорить з цього приводу в одному з класичних творів раннього буддизму – “*Джаммападді*”:

“Я називаю брахманом того, хто вільний від захоплень і не домагається благ”.

“Я називаю брахманом того, хто зрікся світу і скинув ношу життя, хто навіть у цьому світі здатен позбавлятися власних страждань”.

“Я називаю брахманом того, хто серед схвилюваних залишається незворушним, хто серед піднімаючих ціпок – спокійний, хто серед захоплених світом – вільний від пристрастей”.

“Я називаю брахманом того, хто говорить тільки правду, повчально, без брутальностей, нікого не ображаючи”.

Життя реформатора Будди відоме за древніми пам’ятками – “Лаліта Вістара” та “Лотос істинної віри”.

Народився він в середині VI ст. до н.е. в Непалі. Сучасники знали його під іменем аскета *Гаутами*, в поезії він – *Сакія-Муні*, його ж ім’я від народження було *Сідхартха* (“той, хто досяг мети”).

Згідно з легендами, майбутній Будда перероджувався 550 разів (83 рази був святим, 58 – царем, 24 – ченцем, 18 – мавпою, 13 – торговцем, 12 – куркою, 8 – гусаком, 6 – слоном; крім того – рибою, пацюком, теслею, ковалем, жабою, зайцем і т.п.).

Після цих перероджень, накопичуючи в кожнім з них чесноти, Будда з’явився на землю для того, щоб виконати рятівну місію – вказати живим істотам шлях до спасіння. Для свого втілення він обрав образ царевича Сідхартхи. Як і боги інших релігій, Будда не міг з’явитися на землі, подібно іншим смертним людям. Мати Сідхартхи – дружина правителя племені шак’їв – Майя, побачила уві сні, що до неї в бік увійшов білий слон. Через визначений час вона народила дитину, яка залишила її тіло також незвичним шляхом – через пахву.

Належачи до царського роду, Сідхартха жив зі всіма радостями багатства, краси, здоров’я, молодості. Він одружився і був щасливий, але доля подарувала йому чотири зустрічі, які змінили його свідомість і, в цілому, життя.

Спочатку він побачив старця, який зігнувся під вагою своїх років, потім хворого чумою, що корчився в стражданнях, далі зустрівся з похоронною процесією і, нарешті, з монахом-аскетом. Сідхартха замислився над тим, що чекає людину в житті, і зрозумів, що життя є накопиченням страждань.

Гаутама покинув своїх рідних, зручності життя і пішов у світ, живучи аскетом на милостиню. До всього придивляючись, він замислився над змістом життя з метою пізнати істину, але чим ближче він наближався до її розуміння, тим небезпечнішим ставав для сил зла.

“Лаліта Вістара” оповідає, як князь демонів Мара намагався збити Сакію-Муні зі шляху до істини, зробити його знову звичайним смертним грішником. Тож Мара випробовував: спочатку чудовиська переслідували мудреця, демони з вогняними тілами, багрові, чорні, зі страшними очима, обсипали піском, ціляли вогняними стрілами з розплавленої міді – це було випробовування страхом.

Потім випробовування набуло чаруючої форми: незліченна кількість прекрасних, чарівних жінок спокушали Сакію-Муні – в легкому одязі і роздітих, з глибокими поглядами, невідворотною ніжністю, п’янкими рухами своїх тіл в танці, вони зваблювали його. Сакія-Муні, долаючи цю спокусу, сказав: “Бажання плоті подібні мечам, кинжалам, бритвам, що намазані медом, задовольняючи їх, лише більше посилюєш бажання, подібно людині, яка маючи спрагу, п’є солону воду. Раб жінки далекий від пізнання”.

Нарешті, сам Мара явився до Сакії-Муні і запропонував йому всі царства землі, і славу, і владу, і могутність – це було випробовування гордині, долаючи яку, Сакія-Муні промовив: “Не ти, Мара, повелитель світу. Я – господар закону, я отримаю знання без тебе”.

Сакія-Муні переміг і тим досяг верховної мудрості, знайшовши відповіді на всі питання, які перед собою поставив. Не простим виявився цей шлях, але він увінчався успіхом.

Усамітнівшись у відлюдному місці, він сів під деревом Бодхи (деревом Просвітлення) і занурився у споглядання. Перед внутрішнім поглядом Сакія-Муні промайнули всі його власні попередні життя, минуле, майбутнє і дійсне життя всіх живих істот, а потім відкрилася вища істина – *дхарма* (суть – закон). З цього моменту він прозрів, ставши *Буддою* (“Просвітленим мудрістю”) і прийняв рішення навчати істині всіх людей, незалежно від їх походження, станової належності, мови, статі, віку тощо, йому відкрився шлях порятунку людства.

Сталося це, коли Сідхартсі було 35 років. У місті Бенаресі (Варанасі) він виголосив свою першу промову, яку слухали п’ять його майбутніх учнів і два олені і, як говорять буддисти, “повернув колесо дхарми” (так іноді називають вчення Будди).

З проголошенням істин, Будда, оточений учнями та послідовниками, коло яких весь час збільшувалося, сорок п’ять років ходив містами та селами долини річки Гангу, творячи чудеса та проповідуючи своє вчення.

Помер Будда, згідно з легендою, у віці 80 років в містечку Кушинагира. Він ліг під деревом Бодхи в “позу лева” (на правому боці, підклавши праву руку під голову, а ліву, витягнувши вздовж випрямлених ніг) і звернувся до тих, хто зібрався поряд, зі словами: “Тепер мені нічого більше сказати вам, окрім того, що все створене приречене

на руйнування! Прагніть всіма силами порятунку”. Відхід Будди його послідовниками названо було “*mahāparinirvāna*”, тобто великим переходом у нірвану. Ця дата шанується і як момент народження Будди, і як момент “прозріння”, тому її називають “тричі святим днем”. По смерті, згідно зі звичаєм, його тіло було спалене, а попіл поділено між послідовниками, які представляли різні громади. Пізніше, в місцях поховання решток праху, були споруджені меморіальні надгробки – ступи Будди.

Смерть, чи, як вважають буддисти, звільнення – *нірвана* (чи навіть паранірвана, тобто “велика нірвана”) Будди, стала початком відліку часу існування буддизму як релігії.

3.1.2. Віровчення і культ

Хто ж усе-таки Будда для буддистів – Вчитель чи Бог? Безсумнівно, Будда – Вчитель, він не лише відкрив шлях, але й навчав, як треба йти. Складніше сказати, чи Бог Будда, тому що самі буддисти заперечують поняття божества, хоча Будді властиві такі якості, як здатність творити чудеса, набувати різних образів, впливати на хід подій в тутешньому та інших світах. Це ті якості, якими наділені боги різних релігій, водночас буддизм визнає існування незліченної кількості будд – у різних світах та в різних часових вимірах. Є будди минулого, сьогодення і майбутнього. Є тисячі будд, які уособлюють собою різні види діяльності і явища природи, будди лікування і невимірного світла, будди незламної істини та всесвітній космічний будда. Але тільки для одного з них – того, хто став Вчителем людства, цей епітет є першим і головним ім’ям.

Однак вищим за богів був проголошений стан Будди, і тому він також набув значення бога. Будда-Сакія-Муні не є єдиним Буддою, що приніс у світ істину, після нього ще повинні приходити наступні, але їх розділяють тисячі століть. “Будда лише один із багатьох будд, що розвиває вчення – рухає “колесо закону”. Своїм учням він велів, щоб його називали *Татхагата* – той, хто вірно йде.

Зміст вчення Будди було проголошено у його *чотирьох шляхетних істинах*.

По-перше, життя є страждання (хворобливість, недосконалість). Все живе страждає. Причина страждання – трішна – воля, прагнення до життя! – в цьому друга істина. Третя істина: для того, щоб припинити страждання, вийти з сансари – череди перевтілень – потрібно позбутись прагнень. Четверта істина стверджує, що є шлях до позбавлення прагнень, розриву сансари і досягнення нірвани – це дхарма,

тобто вчення Будди. Абсолютизація страждання є головним моментом вчення Будди і головним аргументом на користь необхідності спасіння – вивільнення від сансари.

На відміну від брахманізму, який вважав, що щастя, радість, багатство і добробут у цьому земному житті є винагородою за праведне життя та дотримання дхарми – виконання всіх приписів своєї варни, буддизм виходив з того, що будь-яке життя – зло, страждання.

З позиції буддизму бідняки у вигіднішому становищі, ніж багатії, для яких життя не очевидне страждання, а відтак не є очевидною необхідність його позбутись – вийти із сансари.

Як і брахманізм, буддизм виходить з уявлення, що життям керує закон сансари. **Сансара** (санскр. – мандрування) – уявлення про плинність і непостійність всього живого, колообіг народжень та смертей. Згідно з цим, після смерті душа людини перевтілюється в іншу людину, що народжується, або в істоту. Таким чином відбувається реінкарнація. Душа може перебувати в тілі людини, тварини, рослини тощо. Законом перевтілення людина приречена знову і знову обертатись “в колесі сансари”.

Разом з поняттям сансари буддизм використовує брахманістське поняття карми. Силою, якою визначається нове перевтілення, є **карма** (санскр. – дія, кара). Дія її невблаганна. Якщо в брахманізмі карма залежить, головним чином, від виконання приписів варни, в першу чергу культових, то в буддизмі вона тісно пов’язана з мораллю, з повсякденною поведінкою людини (а також тварин та інших живих істот – мешканців сансари). Карма буддистів є суттю всіх дій та помислів живої істоти в попередніх перевтіленнях. Таким чином – це доля, яку створює сама істота, проте вона має свободу волі, хоча і обмежену якістю карм попередніх перевтілень. Саме в цій, хоч і обмеженій, свободі волі – можливість спасіння.

Дхарма – теж поняття, яке запозичено в брахманізмі, але воно тлумачиться в буддизмі дещо інакше. Дхарма (дхамма) – термін, який має багато значень: закон, обов’язок, правило, добродійність, якість, річ, стан, істина, релігія і таке інше.

Кінцева мета буддистів – досягнення нірвани. **Нірвана** – (санскр. – згасання) – поняття, яким називають повне зникнення, вивільнення від сансари. Що таке нірвана, в буддизмі до кінця не визначено. Різні буддистські теологи та різні напрямки і школи вкладають в це поняття різний зміст. Більшість вважає нірвану позбавленням від всякого буття зовсім і назавжди. Уявити нірвану у звичних земних категоріях неможливо.

У світі все мінливе, все руйнується, щоб знову створюватися і знову руйнуватися. Це нескінченність, яка створює ілюзії та породжує самооману. Істина в приборканні бажань, в зреченні від предметів світу, в зруйнуванні примар. Лише тоді пізнається істина. Це стан блаженства – повний, непорушний спокій – нірвана. (Європейці часто трактують поняття нірвани, як повне знищення, як ніщо, не розуміючи справжньої її сутності).

Будда розпочав шлях Вчителя, започаткувавши нову релігію. Єдиний її догмат – примарність всього існуючого: “Все, що існує в світі – нереальне, єдине, що реальне – це те, що все нереальне”.

Будда не змінив релігійних обрядів, що були поширені в Індії. Він не реформував брахманських богів і каст. Будда не відкидав богів інших релігій і не забороняв своїм послідовникам поклонятися їм. Він лише попереджав, що шанування богів, якими б могутніми їх не вважали, принесе лише тимчасове полегшення, але не порятунку. У міру формування буддистського пантеону, у нього входили боги брахманізму й інших релігій. Буддист може одночасно сповідувати даосизм, синтоїзм чи будь-яку іншу “місцеву” релігію.

За вченням Будди, боги, брахмани, шудри, даси – всі є лише перехідними формами, що постійно змінюються, і, врешті-решт, всі будуть ліквідовані – вступлять в стан нірвани: ось ціль, до якої направляються абсолютно всі в цьому світі, і стан Будди є лише передстаном нірвани.

Вічна природа – це пустота, це бездонне ніщо, але під впливом бажання пустота набула певної форми, стала чуттєвою, здатною до мислення і волі, тобто ожила і почала перероджуватися.

Шлях переродження визначено кармою, яка є сукупністю вчинків, що спрямовують рух. Правильний рух, тобто правильне спрямування до мети буддиста – це наступні сходинки: аскет, боддхисатва (той, в кого вселився Будда), нарешті Будда і нірвана.

Будда не заперечує існування, окрім богів, також надприродних істот – демонів, духів, творинь пекла, богів в образах тварин, птахів тощо, але всі вони підлеглі дії карми і, незважаючи на всі свої надприродні сили, не можуть найголовнішого – позбутися перевтілень. Тільки людина здатна “стати на шлях” і, послідовно змінюючи себе, викоринити причину перероджень, досягти нірвани. Щоб звільнитися від перероджень, богам та іншим істотам прийдеться народитися в людському вигляді. Тільки серед людей можуть з’явитися вищі духовні істоти: будди – люди, які досягли просвітлення і проповідують дхарму, та боддхисатви – ті, хто відстрочує відхід до нірвани заради допомоги іншим живим створінням. Може скластися враження, що буддам і боддхисатвам належить у буддизмі те саме місце, що в інших релігіях зай-

мають боги чи єдиний Бог. Але це не зовсім так. Будди не можуть, як боги інших релігій, створювати світ, керувати стихіями, не можуть карати грішників чи винагороджувати праведників. Буддизм не визнає провидіння і підкреслює, що доля людини залежить виключно від її власних зусиль, від невтомної свідомої роботи над собою.

Найкраще до стану Будди готує аскетизм, тому у всіх країнах, де поширився буддизм, будувалися монастирі. В умовах чернецтва представники всіх каст були рівними: і браміні, і шудри, і чандали. Монах давав обітницю бідності і ціломудрості, зобов'язувався не мати жодного майна і жити лише з милостині, щоб втамувати голод.

До мети самовдосконалення ведуть добрі вчинки, слова, думки. Будда визначив їх як 108 воріт закону – чеснот, яких повинен дотримуватися буддист, головні з них – милосердя, ціломудрість, терпіння, смиренність тощо. “Ховайте ваші добрі справи і сповідуйте лише свої гріхи”. Головне у вченні Будди – це любов собі подібних, добродушність, терпимість, братерство, рівність людей і можливість спасіння без жертвоприношень.

Четверта істина вчення Будди, яку називають “**Восьмикладовим шляхом спасіння**”, висуває вісім головних вимог до віруючого:

- 1) праведне бачення – тверда віра в Будду і його вчення;
- 2) праведні бажання – життя, за вченням Будди, – прагнення нірвани;
- 3) праведне слово – не брехати, не зводити наклеп;
- 4) праведна поведінка – нікому не шкодити, не вбивати;
- 5) праведний спосіб життя – працювати чесно, дотримуватися законів;
- 6) праведні прагнення – самоконтроль у думках і діях;
- 7) праведне мислення – не відступати від засвоєних положень Будди;
- 8) праведне самозаглиблення – відмова від всього земного, вміння досягати глибокого медитативного трансю.

Серед настанов – жодних слів про обряди, ритуали, немає прохань про помилування, прощення гріхів – все це зайве, бо все у самій людині – її самовдосконаленні. Щонайперше, людина повинна була подолати в собі гординю та пиху (чорного півня), невігластво і всеїдство (чорну свиню), злобу і підступність (зеленого змія).

У тлумаченні “Восьмикладового шляху спасіння”, Будда сформулював десять великих добродіючостей: щедрість у подаянні, дотримання етичних норм, терпимість, щирість, лагідність, смирення, самообожнення, негнівливність, не заподіяння зла живим істотам, милосердя – не протидія силою сили.

Визначено також було десять лиходійств: із них п'ять злочинних – вбивство, крадіжка, перелюб, брехня, пияцтво. А ще: обжерливість; надмірне захоплення музикою, співами, танцями і театром – бо це розбещує слух; надмірна любов до натирань, до запахів, квітів, коштовностей – бо розбещує зір; пристрасть до м'якого ложа – бо розбещує відчуття; користоловство.

Буддистський культ формувався разом із розвитком *сангхи* – чернечої общини (згідно з вченням, спасінню підлягали лише ченці). Тож общини ставали могутніми релігійними організаціями, а монастирі зосереджували велику власність. Готувалися у ченці з восьми років. До 20 років вивчали священні книги і коментарі до них. А на 20-му році, за згодою батьків, посвячували у ченці. Кандидат повинен бути здоровим, розвинутої статури, не мати боргів.

У повсякденному житті, щоб досягнути кращого переродження, буддист повинен дотримуватись *п'яти заповідей* – “панча-шила”. До них відносяться: відмова від вбивства живої істоти (ахімса), відмова від крадіжки, від брехні, дотримання шлюбної вірності, відмова від вживання алкоголю або іншого дурману. Прийняття буддизму не супроводжується ніякими особливими обрядами. Достатньо у присутності віруючих буддистів (громади – сангхи) прочитати священну формулу: “Я прилучаюся до Будди, я прилучаюся до вчення (дхарми), я прилучаюся до громади (сангхи)”. (Триранта – три коштовності буддизму).

Культ буддистів досить різноманітний, а причина полягає в тому, що зовнішнім проявам в буддизмі надається винятково важлива увага, а ще в тому, що він поширений в різних регіонах Азії, де на нього впливали місцеві культури. Зрештою, всі ці особливості проявляються у різних напрямках буддизму.

Ранній буддизм не був надто поширений в Індії. Суворість моральних і практичних приписів буддизму вимагали від послідовників Будди аскетичного способу життя. Тому він існував переважно у формі аскетичного чернецтва, братств жебракуючих ченців (*бхікшув*) і черниць (*бхікшуні*). Ченці повинні бути жебраками, статуту їх життя були досить суворі, із великою кількістю заборон (їсти один раз на день, обов'язкове каяття, безшлюбність, відмова від власності і тому подібне). Але такий спосіб життя був під силу не всім. Крім того, ченці не змогли існувати без підтримки послідовників. Такі мирські прихильники буддизму – *упасаки* (санскр. – прихильний) повинні були дотримуватись тільки панча-шила і жертвувати на користь сангхи.

Заперечення поділу суспільства на варни було тією силою буддизму, яка сприяла його поширенню в Індії. Але цей процес був дуже довгий і складний та супроводжувався боротьбою буддизму з

брахманізмом. Їх протистояння приводило до еволюції як брахманізму, так і буддизму. Тому, у буддистів не існує єдності, а є лише об'єднання в національних чи державних межах.

Згідно з переказом, через рік після смерті Будди його послідовники зібралися разом, щоб записати те, що вони довідалися від свого Вчителя і зберегли у пам'яті – це був перший собор буддистів. Все, що стосувалося поведінки буддиста: правила прийому у сангху і виключення з неї, норми, що регулюють життя ченців та черниць і т.п. – було об'єднано у звід текстів, що одержали назву “Віная пітака” (Кошик дисципліни). Заповіді Будди стосовно навчання та методів релігійної практики склали текст “Сутра пітаки” (Кошик бесід). Третя канонізована частина вчення була названа “Абхидхарма пітака” (Кошик Абхидхарми), де зібрані метафізичні та етико-психологічні проблеми вчення. Разом все носить назву “Трипітака” (Три кошики).

За царя Ашоки (III ст. до н. е.) буддизм із вчення окремих чернечих громад перетворився у свого роду державну релігію. Разом з тим з'явилося безліч шкіл і сект (за загальноприйнятою класифікацією – 18).

З метою загальної уніфікації, збиралося кілька соборів, але безрезультатно – тому буддизм має багато напрямів та течій. Вже на початку нової ери, буддизм розпався на два основних напрямки, в зв'язку з чим, в II ст. відбувся четвертий собор буддистів, на якому остаточно було закріплено поділ буддизму на хінаяну та махаяну.

3.1.3. Основні напрями буддизму

Тхеравада, або як її частіше називають, *хінаяна* (санскр. – “мала колесниця”, або “вузький шлях спасіння”) – це більш сувора, чернеча форма буддизму. Хінаяна вкрай аскетична, вона вимагає відмови від усіх земних радостей і задоволень. Шлях до нірвани, згідно з хінаяною, лежить через духовне самовдосконалення, яке можна забезпечити тільки в монастирі. Згідно з уявленнями, поширеними в буддизмі хінаяни, для досягнення нірвани потрібно пройти декілька етапів розвитку, які у свою чергу складаються з певних ступенів, і тільки ставши архатом – “гідним”, людина може досягти нірвани. Отже, в хінаяні Будда – це людина, яка має всі можливі добродієвності. Будда тут вище богів, які підкоряються законам карми і перебувають у сансарі.

Для хінаяни характерним є складний пишний культ, який включає в себе деякі місцеві обряди, поклоніння святим місцям та ін. Хінаяна поширена переважно в тих країнах, куди переселились компактно індійці-буддисти, де природні умови близькі до тих, що були на батьківщині: у Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Кампучії, також у Лаосі. Релігійне життя там було зосереджене навколо монастирів – центрів не

тільки релігійного культу, але й культури. У монастирях зберігалися тексти і знання, там отримували досить ґрунтовну освіту.

Майже кожний чоловік на деякий час (від декількох місяців до декількох років) ставав послушником. Ті ж, хто вирішили стати ченцями, проходили досить складну і сувору процедуру посвячення. Випробовувались і дух, і воля, і тіло послушника. Після випробувань ченця приймали у громаду і накладали на нього численні обмеження (біля 250). Правила життя ченців регламентувались першою частиною Трипітаки – Віная пітакою, яка складалась з п'яти книг, де викладено принципи організації, правила прийому, вимоги до ченців і громад.

Хінаяна, або “південний” варіант буддизму, вимагав майже повного розриву зі світом. На противагу йому виникає інший напрям буддизму, який відомий під назвою махаяна – “велика колесниця”, “широкий шлях спасіння”.

Махаяна була розроблена буддистським теологом Нагарджуною і затверджена четвертим собором. Хоча махаяна в своїх головних вихідних положеннях не розриває з раннім буддизмом, вона значно відрізняється від нього. Головна відмінність махаяни від хінаяни в тому, що вона полегшує і спрощує шлях спасіння настільки, що він стає доступним не тільки ченцю, але й простому мирянину. Це спрощення, значною мірою, сприяло перетворенню буддизму махаяни на одну з найпоширеніших світових релігій.

Нагарджуна вперше почав учити, що досягнути нірвани можуть лише ченці. Але для простих мирян таке складне релігійно-філософське поняття, як нірвана, було зовсім незбагненне. Тому з'являється цілком зрозуміле вчення про рай, де душа може спілкуватись з великими вчителями *боддхисатвами* і, таким чином, наблизитись до кінцевого спасіння. (Поняття раю відсутнє в ранньому буддизмі). Рай знаходиться в країні блаженних Сукхаваті, де знаходяться праведники і править Будда – *Амітабха*.

Згідно з віровченням махаяни, праведники, які перебувають в Сукхаваті, повинні ще один раз втілитися на землі, а після того потраплять у нірвану. Поряд з раєм в махаяні розроблено уявлення про пекло, де страждають душі грішників. Відповідно, було змінено у бік спрощення і уявлення про душу. Змінилось в махаяні й розуміння Будди. Поняття Будди наближається до божественної сутності світу. Пантеон махаяни поповнювався за рахунок включення до нього як божеств індуїзму, так і божеств корінних народів, серед яких поширювався буддизм. Місцеві боги включалися в буддистський пантеон разом з відповідною міфологією, яка пояснює їх навернення до буддизму. Разом з тим, у махаяні почали створюватись уявлення та ідея про верховного бога – творця і правителя світу, безначального та безкінечного в часі й просторі.

Головною особливістю махаяни є культ *боддхисатв*. Санскритське слово “*boddhisattva*” означає “той, сутність кого – знання, або істота, яка прагне просвітлення”. В ранньому буддизмі боддхисатвою вважався той, хто накопичив добродійності та знання і наблизився до можливості стати Буддою, тобто вийти з сансари. Якщо Будда – це той, хто досягає нирвани і таким чином втрачає можливість впливати на світ матеріальний (сансару), а відтак й сприяти спасінню інших людей, то боддхисатва – це той, хто досяг вищого знання й святості та отримав право досягти нирвани, але добровільно відмовляється від нирвани і залишається в сансарі для того, щоб допомогти спасінню людей і всіх істот. Згідно з міфологією, боддхисатви живуть на небесах в раю, де допомагають людям. Боддхисатви інколи вважаються еманациями Будди. Культ боддхисатв був надзвичайно розвинутим і приваблював своєю зрозумілістю. В деяких течіях махаяни він був вищий ніж культ Будди. Прихильність боддхисатв можна було отримати за допомогою молитв і відповідних обрядів. Найбільш шанованими боддхисатвами вважаються: *Манджушрі* (уособлення вищої трансцендентної мудрості), *Ваджранані* (уособлення влади), *Авалокітешвара* (уособлення добра), а також буддистські вчителі-теологи – *Нагарджуна*, *Шантідева* та інші.

Буддизм махаяни не утримався лише в Індії, він поширився в Китаї, Кореї, Японії, Непалі, Бутані, Тибеті, Монголії, В'єтнамі і в Середній Азії. Але там він відчув вплив місцевих релігій і набув рис нових напрямків буддизму (чань, дзен, ламаїзм).

Ваджраяна. Окремим напрямком буддизму вважають ваджраяну – “діамантову колісницю”. Перші відомі тексти ваджраяни відносяться до III ст. і дуже близькі до тантризму. Тантризм – загальна назва різних шкіл і напрямків в індуїзмі та буддизмі. Слово “тантра” означає сплетіння.

Головне місце в тантризмі займає уявлення про особливу роль сексуальної енергії шакті, яка виникає під час злиття чоловічої та жіночої енергії. Таким чином, для спасіння потрібно здійснювати акт злиття зі своєю *шакті*. Велике значення мають *праджня* (санскр. – “мудрість”, “розуміння”) – жіночі відповідники боддхисатв. У тантричному буддизмі особливу роль відіграють дарані – магичні заклинання (мантри) та жести (мудри), а також практика йоги. Вважається, що знання дарані полегшує і прискорює досягнення нирвани, припускається можливість вивільнення з сансари в теперішньому житті.

Ваджраяна і махаяна, проникаючи на Тибет, стали основою формування тибетського варіанта буддизму – ламаїзму.

Ламаїзм (тибетське “лама” – вищий) формувалася на ґрунті місцевої релігії бонпо, в основі якої були анімістичні уявлення про духів і

богів природи, в поєднанні з буддизмом в різних його варіантах: хінаяни, махаяни, китайзованого буддизму та ваджраяни. В зоні контакту цих релігій і філософських систем виникла ще одна з форм буддизму, яка стала найбільш поширеною пізньою формою світової релігії. В XIV ст. один з буддистських теологів зі Східного Тибету, засновник секти *гелукпа* (від тиб. – добродійність), Цзонхава провів реформу, поширивши основи гелукпи на культ тибетського буддизму (гелукпа стала другою назвою ламаїзму). Цзонхава ввів суворий статут у буддистських монастирях, обмежив практику магічних обрядів тантризму (практика злиття з енергією шакті стала носити імітаційно-символічний характер), підняв значення ченців – лам у справі спасіння мирян. В ламаїзмі Цзонхава вже не достатньо було проголосити свою відданість “трём скарбам” буддизму (триратні). Необхідною умовою пізнання шляху став тісний зв’язок між наставником гуру (ламою) і учнем. В зв’язку з цим змінився статус лам (ченців), вони перетворились із шукачів особистого шляху спасіння в привілейований стан наставників. Монастирі поступово перетворюються в центри не тільки духовної, а й адміністративної влади в громадах, і накопичують величезні скарби. Головною ж реформою було встановлення суворой і стрункої ієрархії лам. На чолі ламаїстської ієрархії були поставлені верховні ієрархи, панчен-рїмпоче (панчен-лама) і г’яло-рїмпоче (пізніше названого далай-лама – “Великий, як океан”).

Сакральною основою такої ієрархії стало вчення про втілення. Згідно з цим вченням, вищі лами вважалися втіленням будд, боддхисатв або діячів ламаїзму, святих і т. ін. Панчен-лама вважався втіленням будди Амїтабхи, а далай-лама – боддхисатви Авалокїтешвари. По смерті, вищі лами втілюються в хлопчиках-немовлятах. Після суворого відбору і перевірки наявності певних прикмет, такого хлопчика проголошували втіленням померлого лами. З часом і духовна, і світська влада зосередились у руках далай-лами, столицею якого стала Лхаса, де розташовано палац-монастир Потала (у китайській частині Тибету).

Канонічні тексти ламаїзму включають в себе всі відомі тексти буддизму за дві тисячі років його існування і зібрані у 108 томах Ганджур (трактати хінаяни, махаяни, ваджраяни) і 225 томів Данджур – коментарів до Ганджур.

Для спасіння потрібно народитися в країні ламаїзму, де під керівництвом лами, вставши на шлях мудрості (праджня), за допомогою засобів ламаїзму (парамїти), подолання незнання (авїд’ї) можна поліпшити карму або потрапити в Західний рай Сукхавадї будди Амїтабхи.

Етика ламаїзму заснована на буддистських поняттях про добродійність і гріх. Це десять “чорних гріхів” та “десять білих добродійностей”. До гріхів відносяться: гріхи тіла – вбивство, крадіжка, пере-

люб; гріхи слова – брехня, наклеп, злослів'я та марнослов'я; гріхи думки – заздрість, злоба, еретичні думки. Всі ці гріхи мали розроблену чітку градацію і відповідне покарання. За тяжкі – переродження в пеклі, середні – переродження в брудних тварин, за незначні – переродження в хору або погану людину, людину не в країні ламаїзму.

До ламаїстських чеснот належать: захист чужого життя, щедрість, цнотливість, сумирність, правдивість, миротворчість, покірність, милосердя, співчуття, прагнення до істинного вчення. Крім того, для спасіння треба оволодіти шістьма парамітами праджні: подаяння, обітниця, терпіння, усердя, медитація (дх'яни) і праджня (мудрість). Велике значення на шляху праджні мало оволодіння магічною символікою і мантрами (наприклад, спостереження мандали, або графічного зображення дванадцяти ланок перевтілень (нідан), або головна мантра молитва-закляття: “Ом мані падме хум!”). Велике значення мантр привело до появи спеціальних молитовних барабанів – циліндрів, що крутяться навколо своєї осі, всередину яких закладали папірці з мантрами і молитвами. Вважалось, що один оберт барабана дорівнює прочитанню мантри.

В Китаї буддизм зазнав сильного впливу конфуціанства та місцевих релігійних традицій. Поширення і складний шлях утвердження буддизму в Китаї почався у II ст. і вже в VI ст., в основному, сформувався китайський варіант буддизму – чань-буддизм.

Чань (китаїзоване від **дх'яна** – “медитація”, “зосередження”, “споглядання”) пов'язується з діяльністю патріарха Бодхіхарми, який прийшов у Китай з Індії близько 520 р. До Бодхіхарми в Китаї буддизм був відомий у формі махаяни під назвою Фо. Поширений серед простого народу, буддизм швидко змішався з даосизмом і традиційними віруваннями. Проте серед китайських інтелектуалів філософія буддизму викликала пошуки істини, спираючись на китайську даоську метафізику та прагматизм конфуціанства. Згідно з традицією, чань-буддизм склався серед учнів, так званого, першого патріарха **Бодхидхарми**. Послідовники Бодхидхарми заснували дві школи: північну (Шень-сю) і південну (Хуей-нен). Шень-сю притримувався традиційної точки зору на просвітлення як результат довготривалих зусиль і роздумів в процесі дх'яна (споглядання), а Хуей-нен вважав, що просвітлення – це результат інтуїтивного поштовху, який відбувається раптово. Саме його вчення “Сутра шостого патріарха”, розвинулося як китайський чань і японський дзен.

Головна ідея чань-буддизму полягає в марності спроб досягнення нірвани у майбутньому. Істина і Будда є одне, і вони є внутрішньою сутністю кожної людини та суттю усіх речей, суттю Всесвіту. Даосисти цю сутність називали Дао. Чань-буддисти говорили, що “кожна людина має природу просвітленого, але не кожна людина це усвідомлює”. Завданням людини повинно бути досягнення стану усвідом-

лення абсолютно істинної реальності – *тамхати*, стати *тамхагатою*, Буддою. Згідно з чань, реальний світ сансари є ілюзія (му), в ньому спотворена істинна сутність речей та затьмарена свідомість (те, що ранній буддизм називав невіглаством – авід’я). Тому для досягнення тамхати потрібно пройти шлях від вродженого “першопочаткового просвітлення” до “досягнутого просвітлення”. Спосіб проходження цього шляху і є чань (япон. – дзен).

Чань (дзен) пропонує цілу низку методів (кількість їх досить велика), серед яких особливе місце займає дх’яна – медитація, точніше занурення у споглядання, в якому дзен-буддисти проводять досить багато часу (дзадзен). Проте самої практики дзадзен недостатньо для того, щоб вивести людину із “затьмареної свідомості”, зруйнувати її стереотипи сприйняття світу. Для цього використовується практика гуньань (коан). **Коан** – це парадоксальна загадка, яку неможливо розв’язати логічним раціональним шляхом. Зосередження свідомості на вирішенні коана потребує надзвичайних зусиль, але вирішення його наближає свідомість до просвітлення, яке може бути раптовим (саторі). Для того, щоб інтенсифікувати процес просвітлення свідомості, майстри дзен використовують діалог – веньта (япон. – мондо). Роль майстра-наставника виключно велика. Чань не визнає писаних істин, теорій, авторитету, тому істина передається в тісній взаємодії вчителя і учня, “від серця до серця”, в основі якого є інтуїтивний безпосередній досвід просвітлення. “Істина, споглядання, вона у словах і книгах, але по ту сторону слів. Її не можна вивчити, її потрібно пережити” – говорив один з засновників дзен.

В дзенських монастирях ченці використовували не тільки дзадзен, але й фізичні вправи, які дозволяли досягти досконалості, що проявилось у системах східних єдиноборств: дзюдо, айкідо, кендо. Прагнення досконалості проявилось й у мистецтві, де розвиток естетичного почуття теж був шляхом. Прикладом мистецтва дзен є поезії – хокку, садок-коан поблизу Кіото, чайна церемонія (за легендою чай виріс із вій Бодхіхарми, які він собі відрізав, розлутившись на те, що заснув під час медитації). Дзен відіграв велику роль у формуванні культури далекосхідних народів.

Після другої світової війни дзен став поширюватись у Європі та США. Першим популяризатором дзен на Заході був Д. Судзукі. Принципи дзен вплинули на сучасну західну культуру, мистецтво, філософію тощо.

В Україні існує декілька напрямків буддизму. 1996 року буддистськими центрами заснована Українська асоціація буддистів – **Карма Каг’ю** для сприяння у поширенні цього вчення. Сьогодні це найбільша в Україні буддистська мережа, яка налічує 16 центрів. Штаб-

квартира Асоціації розташована в Ужгороді. Найвищим органом є Конференція представників центрів, а в проміжках між ними асоціацією керує Рада представників на чолі з президентом. Духовним керівником є лама **Оле Нідал** – перший західний лама, засновник понад трьохсот центрів Карма-Каг'ю.

Основні поняття: *архат, боддхисатва, ваджраяна, бхікшу, Будда, Гаутама, дзен, дхарма, дх'яна, карма, коан, ламаїзм, махаяна, нірвана, сангха, сансара, Сідхартха, Татхагата, Тріпїтака, хінаяна, чань, “Чотири благородних істини” буддизму (ар'ясат'я), шак'ямуні.*

Запитання для самоконтролю

1. Як пов'язаний буддизм з брахманізмом?
2. Які риси сприяли перетворенню буддизму у світову релігію?
3. Що є віронавчальною основою буддизму?
4. В чому є особливість різних гілок буддизму?
5. Чому більш поширений буддизм махаяни?
6. Назвіть впливи, які відчув на собі буддизм?
7. У чому особливість китайського, тибетського та японського варіантів буддизму?
8. Чому в західній цивілізації поширюється переважно дзен?
9. Який вплив мав буддизм на розвиток азійських культур?
10. Який вплив має буддизм на розвиток сучасної цивілізації?

3.2. Виникнення та розвиток християнства

- *Виникнення християнства.*
- *Формування віровчення і культу християнства.*

3.2.1. Виникнення християнства

Другою за часом виникнення світовою релігією, але найбільш поширеною у світі, є християнство. Прихильників християнства в сучасному світі понад один мільярд осіб, головним чином, у Європі та Америці.

Християнство відіграло величезну роль в історії багатьох народів світу. Під його впливом формувалась сучасна цивілізація в Європі, яку і сьогодні можна, без перебільшення, назвати християнською.

Християнство як світова релігія складалось поступово під впливом різних релігійних уявлень і вірувань східного Середземномор'я і Передньої Азії. Щодо походження християнства існують різні погляди. Церковна точка зору впливає із самого змісту богослов'я, яке ґрунтується на Євангеліях. Згідно з ними християнство як вчення засновано боголюдиною Ісусом Христом, що жив в часи римських імператорів Августа та Тиберія, і яке він проповідував у Палестині, був страчений та воскрес, передав своє вчення апостолам, які проповідували його і поширили серед людей.

Виникнення нової релігії пояснювали і пояснюють тим, що людство, відступившись від Бога, захопившись ілюзією панування над силами природи за допомогою магії, все ж таки шукало шлях до Бога. Цей шлях був довготривалим і складним, але все ж таки пошуки поступово привели духовних провідників до ідеї єдиного Бога. Отже, людство, пройшовши тяжкий шлях, “дозріло” до визнання єдиного творця. Цю зрілість апостол Павло назвав “повнотою часів”. В апостольському посланні галатам він говорить: “Як же сповнився час, Бог послав Сина свого...” [Кн. Гал. 4, 4–5].

Інша точка зору на походження християнства виходить з традиції, яка була закладена в епоху Просвітництва і мала антиклерикальне (антицерковне) спрямування. Прибічники міфологічної школи розглядали християнство як неоригінальну, синкретичну релігію, що увібрала у себе риси всіх впливових культів Передньої Азії і Середземномор'я. Історичність особи Христа вони заперечували, вбачаючи в ньому поєднання рис культів Осіріса, Діоніса, Мітри, інших сонячних божеств, відтак євангельське життя Христа розглядали як астральні алегорії.

Представники історичної та соціологічної шкіл і прихильники матеріалістичної філософії (зокрема марксизму) пояснювали причини

виникнення християнства через аналіз кризових політичних та соціально-економічних процесів у Римській імперії I ст. Відтак, вбачали у ньому своєрідний синтез східних (іудейських) та західних (елліно-римських) релігійно-філософських ідей, що став пошуком нової ідеології, здатної забезпечити інтереси пануючих класів в умовах кризи.

Сучасні релігієзнавці дотримуються думки, що формування християнства – це довготривалий і складний процес, викликаний і духовно-релігійними, і державно-політичними, і соціально-економічними чинниками.

Римська імперія, що охоплювала майже всю тодішню ойкумену, створила спільне для багатьох різних культур і народів середовище, в якому поширювались нові ідеї та вчення, зокрема і релігійні. Сприяли взаємопроникненню ідей також елліністична культура, що була синтезом різних релігійних і культурних традицій Середземномор'я, і поширення грецької мови – “койне” – своєрідної мови міжетнічного спілкування в поліетнічному та полікультурному середовищі імперії.

На початку I ст. Палестина стала провінцією Римської імперії. Включення її до світової імперії сприяло певній інтеграції іудейської релігійно-філософської думки з греко-римською. Сприяли цьому і численні громади іудейської діаспори, що неухильно збільшувались в різних кінцях імперії. Разом з тим, розвиток складних політичних, економічних, міграційних та культурних процесів у Римській імперії посилили кризові явища і створили умови для зростання кількості людей, що втрачали не тільки економічний, але й духовний “грунт під ногами” і потребували упевненості, заспокоєння, чітких життєвих орієнтирів та перспектив існування. Адже економічний розвиток імперії призводив до руйнації дрібного вільного виробника, що перетворювався на залежного орендаря або поповнював лави жебраків, що складали населення великих міст імперії і жили за рахунок подачок влади. Експлуатація рабської праці досягла свого апогею, перетворивши мільйони людей на “тяглову худобу”, позбавлену людської гідності. Спроби визволитись з рабства були з показовою жорстокістю придушені силою римських легіонів. Сподівань на краще “на цьому світі” у мільйонів людей не залишилось. Не почували себе впевнено і представники родової аристократії та римського патриціату в умовах свавілля зростаючої влади імператорів. Все це створювало ґрунт для пошуків нового, замість втраченого сенсу буття. Ці пошуки спирались і на ідеї, і словлені грецькими філософськими школами, серед яких були *стоїцизм*, *епікурейство*, *скептицизм*, *еклектизм*, *новопіфагорейство*, *платонізм*, *неоплатонізм*, і на нові, переважно східні, містичні вчення, що поширювались в імперії: грецькі культи Аполлона та Діоніса, єгипетські

культи Ісиди та Серапіса, малоазійські культури Кібели, Адоніса та Аттіса, індоіранський культ Мітри і інші. В свою чергу на сході, з часів македонських завоювань і формування еллінізму, були відомі грецькі філософські ідеї. Крім традиційних питань філософії про суть речей (фізика) та їх пізнання (логіка), ці школи дедалі більше осмислювали питання етичні – впорядкування людського життя. Разом з тим неоплатонізм розробив положення про безумовну цінність світу ідей та пов'язав досягнення щастя з пізнанням світу духовного – богопізнанням. Отже, підґрунтя для поширення християнства складалось поступово під впливом елліністичної філософії, східної містичної релігійно-філософської традиції та внутрішнього розвитку самого іудаїзму.

Для складного синкретичного релігійно-філософського світогляду населення Римської імперії часів її занепаду були характерні такі уявлення, що були пізніше розвинені християнством:

- ідея умираючого Бога, що воскресає (культ Діоніса);
- ідея необхідності спасіння людської душі як умови вічного блаженства;
- впевненість у здатності кожної людини долучитись до Божества через засвоєння утаємниченої істини та участь у спеціальних обрядах;
- необхідність посвячення і життя в громаді посвячених як умови спасіння;
- ідея Бога-посередника між Богом-творцем і людьми;
- поклоніння богині-матері (як у культі Ісиди), яка своєю саомовідданістю рятує Божественне єство;
- уявлення про троїсту долю душ у потойбічному світі: вічні муки для невинуватих, муки для здатних до зцілення і вічне блаженство для праведників.

Так на зламі епох склались філософські, соціально-економічні і духовні (пошуки сенсу буття в світі, що змінюється) підстави для виникнення нової релігії, яка за певних умов і наявності певних властивостей змогла перетворитись на релігію, що була здатна задовольнити духовні запити більшості населення Римської імперії часів її занепаду. До того ж, вона поширилась не тільки в межах Римської імперії, а досить швидко вийшла за її межі.

Проте, своїм походженням християнство нерозривно пов'язано з іудаїзмом. До головних ідей, які були покладені в основу нового релігійного вчення, відноситься вчення про Месію. В іудаїзмі месія – це очікуваний спаситель – цар (“*месія*” давньою єврейською мовою – “*машіах*” означає “помазаник”, як називали царя в зв'язку з ритуалом інтронізації – помазання на царство), про прихід якого вказано в книгах Пророків, з ним пов'язувались есхатологічні очікування кінця світу, Страшно-

го суду і створення небесного Граду, воскресіння мертвих. Саме з образом Месії пов'язувався засновник нового вчення – Ісус Христос.

Навколо постаті Ісуса Христа точаться дискусії. Одні схилються до точки зору, згідно з якою Христос – історична постать, галілейський проповідник, що був страчений, але вчення якого було пізніше розвинуто і доповнено. А на самого Ісуса перенесено уявлення про Месію та наділено його рисами Боголюдини. Марксисти та інші атеїсти взагалі заперечують існування історичного Ісуса Христа. Так само як і прибічники міфологічної школи, вони вважають його пізнішим творенням, реконструкцією релігійних ідей в особі Боголюдини.

Християнська точка зору на постать Христа діаметрально протилежна. Саме Христос є віссю християнства, хоча і церква навколо природи Ісуса Христа вела досить довготривалу і запеклу боротьбу.

Перші відомості про християн відносяться до 60-х років н.е., згадуються вони в “Аналлах” Тацита (I–II ст.), де описуються жорстокі гоніння на християн за імператора Нерона. Проте деякі дослідники вважають це пізнішим доповненням переписувача-християнина. Є згадки про християн у Светонія, які відносяться до 50-х років – часів імператора Клавдія. Відомі згадки про Христа у листах Плінія Молодшого до імператора Траяна (111–112 рр.), хоч деякі дослідники їх теж вважають підробкою. Але вже у другій половині II ст. достовірних відомостей про християн досить багато.

Раннє християнство. Хоч християнство і виникло на ґрунті іудаїзму як альтернативне йому вчення, але воно не привело до витіснення іудаїзму серед євреїв. Та й вчення Христа не поривало з іудаїзмом – “Не думайте, що я прийшов порушити закон” – говорив Христос [Кн. Мф. 5.17]. А пізніше іудейське Писання увійшло до християнського канону як Старий Завіт. Основні догмати, міфологія та релігійні образи іудейства про створення світу і людини були включені в склад віровчення християн. Яхве шанується християнством як Бог-Отець. А ранні християнські громади деякий час дотримувались таких суто іудейських звичаїв, як шанування суботи і обрізання. І тільки після апостольського Єрусалимського собору 49 року та особливо після діяльності апостола Павла почався розрив з іудаїзмом. Християнством була перейнята від іудаїзму також ідея гріховності людини. Другою стороною вчення про гріхопадіння була ідея спасіння. Саме на ідеї спасіння як милості Божій, робили наголос християни. Первородний гріх (гріхопадіння) – це порушення волі Божої першими людьми Адамом та Євою. За цей гріх вони були суворо покарані, а їх провина перейшла на все людство. Люди грішні перед Богом – саме це рівняє всіх їх: іудеїв, греків, римлян, варварів, рабів і вільних, багатих і бідних – всі

грішники, всі “раби Божі”. Але Бог любить своїх дітей і посилає свого сина – Месію, який своєю смертю спокутував первородний гріх і показав шлях (вчення) до спасіння. Той, хто приєднується до вчення Христа, спокутує гріхи і спасеться (через хрещення). Нове тут те, що викупна жертва Христа принесе спасіння не тільки богообраному народу, а всім, хто приєднується до Христа.

Особливістю християнства є також те, що джерело вчення – слово Боже, його об’явлення. Істина явлена людям не через земного посередника-пророка, а через Бога – Сина Божого, боголюдину Ісуса Христа. Через Ісуса Бог уклав Новий Завіт з усім людством. Стрижем нового релігійного вчення стало проголошення вищого блага і вищої мети для людини не в земному житті, не у світі чуттєвому, а за його межами. Відтак метою людини повинно стати духовне служіння Богові і прагнення Царства Божого.

Формування християнської церкви. Християнська церковна організація склалась не відразу. Першу християнську громаду склали учні Христа – апостоли. Саме вони після смерті, воскресіння, вознесення Христа і сходження на них Духа Святого, повинні були нести слово Боже людству. Апостоли (від грец. *apostolos* – “посланець”) почали проповідувати нове вчення у всіх кінцях Римської імперії. Сходження Святого Духа через 10 днів після Вознесення у свято П’ятидесятниці вважається днем заснування церкви.

Ранньохристиянські громади склались з іудеє-християн і християн, які колись були язичниками. Язичниками називали тих, хто не був іудеєм. Тобто, язичники – це ті, хто сповідав свою власну народну віру. (У слов’янському варіанті слово “язичники” походить від “язики” – “народи”, “племена”. Латинською мовою тих, хто тримався за свою стару віру, зневажливо називали “*paganus*” – “селюками”, оскільки сільське населення довше трималось за старі вірування. Пізніше так почали називати всіх нехристиян. На Русі це слово набуло форму “погані”, “поганці”).

Спочатку християнські громади були нечисленними і розпошеними, оскільки виникали в середовищі іудейської діаспори, або язичників. І в умовах ворожої упередженості та гонінь християни вимушені були вести майже конспіративний спосіб життя. Вчення поширювалось апостолами, пророками і вчителями віри – проповідниками (грецьк. мовою “*дидакалами*”). Всіх, хто проповідував вчення, називали харизматиками. (Харизма, від грец. *charisma* – дар, особлива сила, дарована Святим Духом).

Первинні християнські громади – парії (парафії) – керувались пресвітерами-старійшинами. Пізніше в громадах з’явилися дия-

кони – (від грецьк. *diakonos* – “служитель”), які прислужували громаді під час спільних трапез (хлібопереломлення), і єпископи (від слова *episkopos* – “наглядач”), які опікувались майном і грошима громади.

Спочатку між пресвітерами та єпископами не було різниці, але поступово єпископи займають особливе місце в християнських громадах і претендують не тільки на адміністративно-господарську владу, але й на духовно-ідеологічний вплив. Авторитет єпископів ґрунтувався на вченні про “апостольське наступництво”, згідно з яким вони дістали свою духовну владу від Христа через апостолів, які через покладення рук передали Божу благодать першим єпископам. Отже, єпископи і пресвітери склали керівництво християнськими громадами. Їх починають називати пастирями (пастухами), а громаду – “стадом”, яке стереже пастор. Таким чином, християнська громада поступово перетворюється на організацію (*ecclesia* – зібрання), що об’єднує різні громади, підпорядковані єпископам, – єпархії. З часом серед єпископів виділяються ті, що очолювали більш важливі, заможні, багатолюдні єпархії. Ці єпископи, що отримували адміністративну владу над іншими єпископами, стали називатись архієпископами. Серед найвпливовіших були: Римський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський єпископи. Римська єпархія претендувала на особливий вплив і авторитет серед інших. Римський єпископ намагався досягти визнання за Римом не тільки почесної першості, але й юридичної, прагнув стати “єпископом єпископів”. Для цього посилались на авторитет євангельської розповіді про Петра як намісника Бога на землі, князя апостолів [Кн. Мф. XVI, 18–19]. В III ст. для підкреслення своєї особливості римський єпископ почав називати себе грецьким словом “*papas*” – “отець”.

В 303 році Діоклетіан почав чергове переслідування християн (за те, що вони відмовились дати йому шану як богу). Але в 311 р. був виданий едикт Галерія (підписали співправителі Костянтин і Ліціній) – акт про віротерпимість. Так християнство було дозволено в межах Римської імперії. Це підтверджує Костянтин Міланським едиктом у 313 р. За імператора Костянтина християнство перетворилось на панівну релігію, хоч язичництво і не заборонялось. Домінуюче становище християнства в імперії тимчасово похитнулось за часів Юліана Відступника, що був прихильником еллінського язичництва. Та 380 року імператор Феодосій видав едикт, згідно з яким дозволялось тільки християнство, що стало державною релігією Римської імперії. З перенесенням столиці імперії у Візантію (Константинополь) починає зростати значення Константинопольської єпархії.

Ускладнення церковної організації привело до формування церковної ієрархії. У III ст. з’являються митрополити, які мали владу над

декількома єпархіями, а з IV–V ст. – патріархи, владі яких підлягали і митрополії. Організація християнської церкви узгоджується з адміністративним поділом імперії. Таким чином, утворювались досить самостійні в управлінні організації церкви-єклесії. Всі окремі церкви склали Вселенську (кафолічну) Церкву, як спільноту усіх християн, що складала містичне тіло Христа, як єдність, просякнуту сутністю його вчення. Проте, єдність церкви забезпечувалась не тільки впорядкуванням її ієрархії.

3.2.2. Формування віровчення і культу християнства

Становлення християнської церкви проходило на тлі боротьби в самому християнстві з різними ерезами і розколами. Відсутність чіткого канону сприяла різним тлумаченням основ віровчення. Крім того, християнство поширювалось на територіях, де були сильними місцеві вірування, що накладало свій відбиток на християнство.

В II ст. на основі східних філософсько-релігійних поглядів та елліністичної філософії виникло вчення – **гностицизм** (гносис – з грецької означає “знання”, “пізнання”). Гностики стверджували, що розумом можна пізнати тайну Бога і сутність світу. В основі гностицизму лежав дуалізм і дуалістичні протиставлення світлого, доброго духа і темної, повної страждання матерії. Бог є джерелом абсолютного добра і світла – Божественного світу Плероми (грец. – повнота), що заповнений духовними частками – еонами. Джерелом зла є матерія. Бог, на думку гностиків, не міг бути творцем такого недосконалого світу. Світ створений іншим, злим духом – деміургом, що з’єднався з матерією і тим поклав початок матеріальному світу. Між світом добра і створеним світом немає контакту. Але є посередник – Ісус Христос, який може спасти людство, визволити з полону матерії, проте не всіх, а тільки обраних людей духу (пневматиків). Християни ж вважали Бога творцем світу, а зло пояснювали тим, що людство віддалилось від Бога.

У II ст. посилювались есхатологічні настрої, особливо яскраво вони проявились у вченні Монтана (**монтанізм**), який вимагав повного аскетизму та суворої моральності і попереджував, що уже близький Страшний суд.

Крім проблем моралі, увагу привертала і проблеми основ віри – догмати. **Докетизм** виходив з ідеї про те, що матерія примарна, ілюзорна, а відтак заперечував фізичну тілесність Христа. **Монархіанство** акцентувало увагу на вищості Бога-Отця відносно Сина. Одним з найбільш впливових серед інших було вчення проповідника Мані (Манеса, Маніхея), який жив у Персії в III ст. за часів династії Сасанідів. Мані стверджував, що апостоли не зрозуміли і спотворили вчення

Христа, а його вчення повинно було відновити справжню релігію. *Маніхейство*, що поєднувало елементи християнства і зороастризму, було дуже впливовим і, не зважаючи на жорстокі переслідування, відроджувалось в Європі під різними назвами, навіть у пізньому Середньовіччі (богомільство, катаренство, альбігойство та ін.).

Різні тлумачення основних положень християнства у перші століття його існування призвели до численних суперечок, дискусій, а головне, до необхідності опрацювання загальноприйнятого християнами Символу віри, як переліку основних положень вчення.

Найбільш складною догматичною проблемою ранніх століть християнства була ідея триєдності Бога – трійці та проблема сутності Христа. Ранньохристиянські богослови Тертуліан, Климент Александрійський, Оріген та інші заклали основу *тринітарного* (про Трійцю) та *христологічного* (про Христа) вчення християнства за допомогою терміна “іпостась” через формулу: “три іпостасі – Єдиний Бог”.

На початку IV ст. поширилось вчення олександрійського священика Арія. Як стверджував Арій, Ісус Христос не був народжений Богом, а створений ним. Тобто Христос не “єдиносутній” Богу, а “подібно сутній”. Оскільки це вчення торкалось головних положень віри, то боротьба з ним була особливо запеклою.

Для боротьби з арианством у 325 році був скликаний **I Вселенський собор** в Нікеї (Нікейський), що поклав початок формуванню Символу віри християнства і засудив арианство як ересь. Собор утвердив догмат про істинну Божественність, предвічне народження та єдиносутність Сина Божого з Богом-Отцем: “Син Божий є істинний Бог, народжений від Бога-Отця перше всіх віків і так само вічний, як Бог-Отець; Він народжений, а не створений, і єдиносутній з Богом-Отцем”. Вчення було викладено у семи членах (пунктах) *Нікейського Символу віри*. Але гостра боротьба за остаточне утвердження вчення про Трійцю тривала й далі.

II Вселенський собор скликали у 381 році в Константинополі (в слов'янській традиції – Царгород) для засудження вчення константинопольського єпископа Македонія. Він відкидав божественну сутність Святого Духу, ствержуючи, що Дух є знаряддя, службова сила, підпорядкована Богу-Отцю і Богу-Сину. Собор визнав вчення Македонія ерессю і затвердив *пневматологічний* (від грец. *пнеїта* – “дух”) догмат про рівність та єдиносутність Бога-Духа Святого з Богом-Отцем і Богом-Сином. Нікейський Символ віри було доповнено ще п'ятьма членами, в яких викладено істини про Духа Святого, Господа Животворящого (8-й член), про Церкву (9-й), про таїнство хрещення (10-й), про воскресіння мертвих (11-й) і життя майбутнього віку (12-й). Отже, на пер-

ших двох Вселенських соборах було прийнято догматичне вчення християнської церкви про Святу Трійцю і затверджено стислий виклад головних догматів християнства, відомий як **Нікейсько-Константинопольський Символ віри** (Нікейсько-Царгородський Символ віри):

1. Вірую в єдиного Бога-Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого.

2. І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків. Світла від Світла, Бога істинного від Бога істинного, рожденного, не сотвореного, Єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося.

3. Він для нас, людей, і для нашого спасіння зійшов з небес, і тіло прийняв від Духа Святого і Діви Марії, і став людиною.

4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пілаті, і страждав, і був похований.

5. І воскрес на третій день за Писанням.

6. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.

8. І в Духа Святого, Господа Животворящого, що від Отця походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава належить, що говорив через пророків.

9. В єдину, Святу Соборну і Апостольську Церкву.

10. Визнаю єдине хрещення на відпущення гріхів.

11. Чекаю воскресіння мертвих.

12. І життя будучого віку. Амінь.

Символ віри. Християнські Символи віри як основні віросповідні формули існували і до Вселенських соборів. Їх називали “правилами віри”. Але вони не були чітко викладеними, розрізнялись інколи навіть у різних громадах християн. Проте, вони спирались на якусь стислу чітку основу, яка і була істиною – “благою вістю”, що спонукала до прийняття нової віри. І визнання її, прийняття як істини, і було наверненням у християнство. Цю найпершу формулу віри релігієзнавці називають **керигмою**. Грецьке слово керигма означає “оповіщення гучним голосом”. Вона реконструйована через аналіз текстів Нового Завіту. Зразок керигми знаходиться у “Першому Посланні апостола Павла до коринтян” у главі 15, у 3–7 та 12–14 віршах. У другому столітті одне з правил віри склав Тертуліан. З IV ст. відомий Римський Символ, а з VI ст. – Апостольський, які поширені були, переважно, у західній церкві як Кredo (від лат. **credo** – “вірую”). Проте, детальнішим і найважливішим для християнства є Нікейсько-Константинопольський Символ віри.

У V ст. виникла нова ересь – *несторіанство*. Вона торкнулась христологічного питання – про природу Христа. Несторій (єпископ Константинопольський) вчив, що Діва Марія не Богородиця, оскільки людина не могла народити божество, вона народила людину Ісуса Христа, в якого увійшов Дух Святий. Таким чином, згідно з несторіанством, Христос не Бог, а людина-богоносець.

Несторіанство було засуджено на **III Вселенському соборі** (Ефеському) у 431 р., але воно поширилось серед східних (азійських) християн і було дуже впливовим у Персії, де було відоме як “Халдейське християнство”.

Хоч собор в Ефесі засудив несторіанство, але чіткого догмата не сформулював, що призвело до подальшої дискусії, яка поклала початок формуванню догмата про Боговтілення. Компромісна формула визнавала “незлитне з’єднання” в Ісусі Христі двох сутностей – божественної і людської. Христос є досконалим Богом і водночас досконалою людиною; “по Божеству” він народжений предвічно, а “по людству” – від Марії.

Собор остаточно затвердив Нікейсько-Константинопольський Символ віри і заборонив вносити в нього зміни та укладати нові символи. Та дискусії це не припинило.

Боротьба навколо христологічних питань призвела до виникнення нового вчення – монофізитства (*monos* – один, *physis* – природа), яке започаткував єпископ Євтіхій.

Монофізити поставили під сумнів рівність досконалостей божественної і людської та вважали, що в Христі божественна природа поглинула людську, тому стверджували, що Христос мав тільки одне ество – божественне.

Ця течія була засуджена на **IV Вселенському соборі** (Халкідонському) у 451 р. Собор дав чітке визначення догмата Боговтілення і визначив відмінність ортодоксального вчення від еретичних. Догматичний зміст Халкідонської постанови визначає у Христі два ества (природи) – божественне і людське та одну іпостась. Дві природи з’єднались у Христі незлитно і незмінно (всупереч монофізітам) та водночас нероздільно і нерозлучно (всупереч несторіанцям). Чітка халкідонська формула догмата не залишила місця для компромісу. Частина східних християн її не прийняла, хоча і не без політичних мотивів. Прихильниками монофізитської формули залишились церкви, що політично суперничали з Константинополем: сирійці, єгиптяни-копти, ефіопи, вірмени. Догматичні постанови Халкідонського собору започаткували виокремлення *ортодоксальної* православної Вселенської церкви. Ортодоксальними, тобто правовірними, носіями догматичної чистоти є ті помісні

церкви, що визнають соборно прийняті Вселенською церквою істини віри. “Нехалкідонські” помісні церкви, що історично дістали назву “Давніх Східних церков”, не вважаються православними.

Давні Східні церкви в умовах арабської, а згодом османської ісламської окупації потрапили в ізоляцію і набули яскравого етноконфесійного характеру. Саме етнокультурна, обрядова і організаційна своєрідність найбільше відрізняє ці церкви від православних, оскільки у 80-х роках ХХ ст. вони визнали Халкідонські постанови і засудили вчення Несторія та Євтихія. До давніх східних церков сьогодні відносяться: Вірменська, Коптська, Сирійська, Маланкарська Сирійська, Ефіопська, Ассирійська Церква Сходу.

476 року під ударами варварів впала Західна Римська імперія. Візантійська імперія також потерпала від регулярних нападів варварів на півночі, неспокійно було і на східних кордонах. Складна зовнішньополітична ситуація вимагала внутрішньої консолідації Візантійської імперії.

Це завдання виконав **V Вселенський собор**, скликаний з ініціативи імператора Юстиніана у Константинополі (II Константинопольський) 553 року. Собор засудив всіх, хто відстоював залишки несторіанства та монофізитства, і ще раз підтвердив Халкідонські постанови. Було також визначено форму союзу між церквою та державою.

VI Вселенський собор у 680–681 рр. (III Константинопольський) засудив *монофілітство* – вчення, що несло на собі відбитки монофізитства. Монофіліти (від грец. *моно фелес* – “одна воля”) хоч і визнавали два ества Христа, але вважали єдиним носієм волі, усіх божественних та людських рішень лише Божественну природу. Собор визнав у Ісусі Христі два ества: божественне і людське та відповідно дві волі або хотіння – людська воля не супротивна, а покірنا божественній.

З вченням про природу Христа пов’язувалось і питання про вшанування ікон. У VIII ст. перемогла точка зору, згідно з якою іконошанування визнавалось ідолопоклонством. *Іконоборство* – гоніння на іконошанувальників ледь не призвело до громадянської війни.

У 787 році в м. Нікеї (II Нікейський) був скликаний **VII Вселенський собор**, який засудив іконоборство і визначив, що вшанування священних речей відрізняється від поклоніння Богу, а вшанування образу є вимогою поклонятися первообразу. Проте гоніння на іконошанувальників згодом відновились. Остаточно іконоборство вдалось подолати тільки на помісному Константинопольському соборі у 842 р. На знак перемоги над ересями, на цьому соборі було встановлено свято Торжества Православ’я.

Таким чином, у VIII ст. завершилось формування вчення (доктрини) – догматів, як основи християнства. За християнським вченням, догмати є істинами, що мають божественне походження і виявляють сутність християнської релігії.

Біблія (від грец. *ta biblia* – “книги”) – збірка книг, що складають Священне Писання (інакше – “Писання”, “Святе Письмо”) християн та іудеїв. Але іудейське Священне Писання (давньоєвр. – *ketbhe hakkodesh*) відрізняється від християнської Біблії і кількістю книг, що визнаються священними, і назвами. Іудейські книги не мають спеціальних назв, а називаються за першими словами тексту. Вони поділяються на три частини: Закон або Вчення (*Тора*), Пророки (*Небїїм*) та Писання (*Кетубїм*). Разом перші літери цих назв складають назву Священного Писання – *ТаНаХ*. Проте іудейський ТаНаХ має два варіанти – *Олександрійський* та *Палестинський* канони. Олександрійський канон склався в найбільшій на той час іудейській діаспорі, що знала помітного елліністичного впливу. Палестинський канон спирався на давню книжну традицію і був затверджений Ямнійським собором іудейських книжників, він не визнавав 11 книг Олександрійського канону, що були написані або за межами Палестини, або пізніше решти і збереглись тільки в грецькому варіанті. Палестинський канон інакше відомий як Ямнійський або Масоретський, містить 22 книги, але якщо вважати за окремі книги і їх частини, то 39.

Християнська Біблія, крім книг, що складають ТаНаХ (Старий Завіт), обіймає ще 27 книг Нового Завіту. Християнський канон Старого Завіту формувався на основі Олександрійського канону, що був вперше перекладений грецькою мовою – *Септуагінта*. Православний варіант Старого Завіту містить 50 книг, католицький – 46 книг (проте, це різниця тільки в структурі, а не в змісті тексту). Православна церква 39 книг Старого Завіту вважає канонічними і написаними за натхненням Святого Духа (Богонатхненними), 11 книг – душекорисними – корисними для духовного розвитку. Католицька, з певними застереженнями, визнає канонічними всі книги Старого Завіту. Протестанти в основу біблійного старозавітного канону поклали Палестинський варіант з 39 книг. Всі книги Старого Завіту поділяють на законодавчі, історичні, повчальні та пророчі:

– **законодавчі**: П’ятикнижжя Мойсееве – Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону (Второзаконня);

– **історичні**: книги Ісуса Навіна, Суддів, Руфі (Рут), чотири книги Царств та дві книги Хронік (Параліпоменон), Ездри, Неємії, Есфірі (Естер);

– **повчальні**: книги Іова, Псалмів (Псалтир), Притчі Соломонові, Проповідника (Екклезіаст), Пісня над Піснями;

– **пророчі**: книги Ісаїї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла, Осії, Іоїля, Амоса, Овдія (Авдія), Іони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія (Агея), Захарії, Малахії.

До **неканонічних** відносяться: книги Товита, Юдифі (Юдит), друга і третя книги Ездри, перша, друга і третя книги Макавеїв, книга Ісуса сина Сирахового, Премудрості Соломонові, пророцтва Варуха та послання Єремії.

Канон Нового Завіту формувався протягом I–IV ст. У 363 році на Лаодикійському соборі був канонізований список з 26 книг, до якого увійшли чотири Євангелія (від Матфія, Марка, Луки та Іоана), Діяння (Дії) святих апостолів, 21 Послання святих Апостолів (Іакова, два послання Петра, три Іоана, Іуди, 14 послань Павла). Трульський собор (691–692 рр.) затвердив остаточну редакцію Нового Завіту, до якого було включено і Одкровення святого Іоана Богослова (Апокаліпсис), хоч суперечки щодо його канонічності тривали аж до IX ст. Так само, як і книги Старого Завіту, 27 книг Нового Завіту поділяються на законодавчі – Євангелія, історичні – Діяння Апостолів, повчальні – Послання та пророчі – Апокаліпсис.

Багато релігійних текстів старозавітної та новозавітної традицій, що не увійшли до жодного канону, мають назву **апокрифи** (“таємний”). Серед новозавітних апокрифів відомо близько 50 євангелій, що виникли в ранньохристиянському, іудеє-християнському середовищах, або в сектах (гностичних або маніхейських). Існують апокрифічні “Діяння” і “Послання” апостолів та ціла низка пророчих писань – апокаліпсисів. Частина цих апокрифів, що містять твердження, відмінні від догматичних положень віри, є “відреченими” – забороненими церквою. Ті, що не містять суперечностей з догматами, дозволені для читання і використовуються церковною традицією.

Переклади Біблії. Писані давньоєврейською мовою біблійні тексти стали об’єктом перекладів уже в другій половині першого тисячоліття до н. е. Це були переклади на розмовну мову – арамейську. Саме давньоєврейською і арамейською мовами написані книги, що увійшли до Палестинського канону. Книги Олександрійського канону були перекладені у III ст. в середовищі Олександрійської іудейської общини за часів царя Птолемея Філадельфа. За легендою, переклад здійснювали 72 перекладачі (по 6 від 12-и колін ізраїлевих), що робили його окремо і незалежно один від одного та разом з тим отримали один текст, немов його робила одна людина. Звідси і назва грецького перекладу – Септуагінта (“переклад семидесяти”). Пізніше були зроблені й інші переклади грецькою мовою.

У перші століття християнства, в часи його поширення, було зроблено переклади сирійською мовою – **Пешито** (“простий”, “вір-

ний”), коптською, готською (здійснив єпископ Ульфіла), вірменською (здійснив Месроп Маштоц) та грузинською мовами.

Перші переклади латиною були виконані в I–II ст., але найбільш відомий і поширений переклад, а з XVI ст. – канонічний, написаний св. Ієронімом у IV ст. Цей переклад має назву *Вульгата* (від лат. *vulgata* – “звичайний”, “загальноприйнятій”).

Переклад частини Біблії слов’янською мовою (староболгарською, яку називають старослов’янською) здійснили ченці Кирило та Мефодій у 60-х роках IX ст. Старослов’янська мова стала загальнослов’янською книжною мовою, хоч і мала декілька варіантів (“ізводів”), що не дуже між собою різнились, а відбивали етнорегіональні відмінності слов’янських мов. Старослов’янська мова, що використовувалась у богослужінні і богослов’ї та мала значні домішки церковної грецької термінології, стала називатись *церковнослов’янською*.

Західна церква вважала, що розуміння, тлумачення і проповідування Біблії є її виключним правом. Тому переклади Біблії на розмовні мови не дозволялись. Перші спроби таких перекладів пов’язані із зародженням протестантських ідей. В XV ст. такі спроби здійснили Дж. Вікліф в Англії та Я. Гус у Чехії. А з початком Реформації, Біблія була перекладена на деякі європейські мови. Найбільш вдалимися вважаються переклади німецькою мовою (М. Лютер) та англійською (Біблія короля Якова).

На Русі послуговувались церковнослов’янськими варіантами Біблії, але повного тексту її не існувало до кінця XV ст. У 1499 р. з’явився *Генадієвський список* (за іменем митрополита Новгородського), що складав церковнослов’янський текст Біблії. На його основі у XVI ст. появились першодруки Біблії, зокрема і Острозька Біблія. У XVII ст. робились спроби перекладати Біблію на староукраїнську (руську книжну) мову.

У Російській імперії переклади Біблії на “живу”, розмовну мову гальмувались як церковним керівництвом (перший переклад російською мовою, т. зв. “Синодальний”, вийшов тільки у 1876 р.), так і царським урядом (Валуєвським циркуляром та Емським актом було заборонено друкувати українською мовою будь-що). В Австро-Угорщині у XIX ст. виходили переклади українською мовою частини Біблії, але повний український переклад (П. Куліша, І. Полюя, І. Нечуй-Левицького) вийшов у Відні тільки у 1903 році. У XX ст. вийшли українські переклади Біблії І. Огієнка (митрополита Лларіона), представників греко-католицького ордена василіан І. Хоменка, І. Костецького та В. Барки, саме їх переклад був затверджений у 1963 р. II Ватиканським собором.

Зміст Біблії. Перші біблейські книги написані у XII ст. до н.е., останні – у II ст. н.е. Найдавніші біблійні тексти увібрали в себе деякі

релігійні образи і уявлення, що побутували серед євреїв до утворення іудаїзму. Книги Старого Завіту увібрали в себе релігійний, життєвий та історичний досвід єврейського народу. За своїм сюжетом Біблія – це звернення Бога до свого народу, а також розповідь про те, як люди слухали свого Творця. Головною ідеєю Старого Завіту є угода з Богом та шляхи її дотримання через виконання божественних настанов – Закону.

Євангелія – це розповіді про життя, проповіді, страждання, смерть та воскресіння Ісуса Христа. За християнським вченням Христова смерть на хресті є Божою жертвою, що спокутує первородний гріх, дає людству надію на оновлення завіту з Богом і є містичним шляхом до спасіння.

“Діяння апостолів” та їх послання – це розповідь про перші кроки християнства, перші християнські громади, поступове творення церкви. Апокаліпсис підводить до другого пришествя Христа. Тут викладено есхатологічні уявлення християн.

Християни сприймають Біблію як Слово Боже, Божественне Одрокнення (Об’явлення) і вважають її богонатхненною. Тобто зміст священних книг має божественне походження.

Разом з тим, в Біблії вміщено тексти, що мають історичний, філософський і навіть літературно-поетичний характер та містять історичні неточності, суперечності тощо. Тому існують різні погляди на те, як потрібно розуміти тексти Біблії: буквально чи алегорично та символічно.

Для більш повного і точного розуміння Біблії в християнському богослов’ї та науці склались цілі галузі знань, що використовують різні підходи у вивченні Біблії як Священних текстів та історико-культурної пам’ятки: *герменевтику* – розуміння біблійних текстів, *екзегетику* – їх тлумачення.

Для зручності дослідження і вивчення Біблії існують різноманітні довідники, словники, біблійні енциклопедії тощо. Сам текст Біблії забезпечений допоміжним бібліографічним апаратом, поділений на глави; вірші пронумеровані. Вперше було поділено Біблію на глави у XIII ст. англійським ченцем Стефаном Ленгтоном. Поділ глав на вірші та нумерацію зробив французький друкар Робер Етьєн у XV ст.

Богослов’я. Для захисту основ віровчення від нападок інших релігій та еретиків, перекирчєнь змісту та тлумачення догматів, в християнстві розвинулась ціла система обґрунтування та захисту релігійного вчення про Бога, його якості і ознаки. Комплекс аргументів про істинність догматів, релігійної моделі світу, правил і норм життя, що регулюють поведінку віруючих і священників, має назву “теологія” (від *teos* – бог, *logos* – вчення), або богослов’я. Інколи під богослов’ям ро-

зуміють православне віровчення, а під теологією – католицьке, а інколи ці поняття використовують як синоніми. Формування християнського богослов'я спиралось на рішення перших Вселенських соборів та на праці найбільш авторитетних авторів церковних творів – Отців церкви.

Формування християнського богослов'я пройшло в ранньому середньовіччі два основних етапи: апологетику (від грец. “*апологія*” – захист), представники якого виступили з обґрунтуванням і захистом християнства проти античної філософії; патристику – (*патер* – отець) діяльність Отців церкви, що здійснили остаточну редакцію Священно-го Писання та встановили біблійний канон.

У середньовіччі склалась система богослов'я. І хоча єдиної християнської системи богослов'я не існує, оскільки кожна конфесійна теологія має свої специфічні риси, є риси, що єднають усі християнські богословські вчення.

Під богословською системою розуміють сукупність богословських дисциплін, кожна з яких розкриває різні сторони віровчення і культу. Вона складається з *основного, догматичного, морального, пастирського богослов'я* та ін. Ті, в свою чергу, складаються з різних напрямів та розділів: аскетички, гомілетички, літургички, викриваючого богослов'я, екзегетички, церковної археології, церковного права і т. ін.

Основне богослов'я – галузь теології, яка захищає, виправдовує і викладає віровчення за допомогою аргументів, звернених до розуму.

Догматичне богослов'я формує ортодоксальні уявлення про догмати як незмінну богооткровенну істину, розкриває їх зміст, враховуючи дух часу, сучасні уявлення і світогляд.

Моральне богослов'я тлумачить проблеми християнської моралі, її сутність і природу, а також пояснює значення моралі, необхідності дотримуватись її для досягнення вічності блаженства. Тому моральне богослов'я часто називають діяльним або практичним.

Екзегетика – розділ богослов'я, який займається тлумаченням біблійних текстів, роз'ясненням змісту і смислу релігійних символів, а також важкозрозумілих текстів Біблії. Екзегетика в різних конфесіях має свою специфіку в підходах до розуміння священних текстів.

Літургика – розділ богослов'я, який пояснює зміст і необхідність церковного богослужіння.

Гомілетика – розглядає теорію та практику проповідницької діяльності.

Християнський культ (від лат. *cultus* – “поклоніння”, “шанування”) є системою ритуалів, обрядів і дій, через які здійснюється індивідуальне та колективне виявлення релігійності, є засобом встановлення і підтримки спілкування з Богом.

В основу християнського культу покладено визначене віровченням поклоніння триєдиному Богові, Ісусу Христу, вшанування спокутної жертви Христа та його воскресіння. В залежності від конфесії, в християнстві існують поклоніння Діві Марії як Богородиці, культ святих, вшанування священних предметів (святих реліквій, ікон, хреста) та священних місць.

Християнський культ складається з таїнств та обрядів; богослужінь (відправ), що складаються з добового, тижневого і річного богослужбового кола, куди входять також свята і пости.

Культові дії і предмети у християнстві мають глибоке внутрішнє значення і свідчать про великі духовні істини, тобто є таємними знаками істини. В Новому завіті грецьке слово “*mysterion*” означало приховану істину, таїнство, в латинській вульгаті це позначалось словом “*sacramentum*”. Св. Августин говорив: “Таїнства – це зовнішній та видимий знак внутрішньої і духовної милості”. Християнська традиція (православ'я і католицизм) визнає сім таїнств: хрещення, миропомазання, покаяння (сповідь), причастя (євхаристію), священство, шлюб, елеєосвячення (соборування).

Хрещення – одне з головних християнських таїнств, через яке людині прощається первородний гріх, і вона прилучається до християнської церкви.

Миропомазання здійснюється через ритуал помазування священною олією (миром), завершує введення людини у лоно церкви, надає сили від Святого Духа для духовного зростання і відкриває доступ до святих таїнств.

Покаяння (сповідь) полягає у визнанні віруючим власних гріхів у присутності священника, розкаянні й у прощенні гріхів священником.

Причастя або **євхаристія** (з грец. “благодаріння”) – центральне таїнство християнського культу та організуючий центр церковного життя. Обряд причастя був встановлений самим Ісусом Христом, який благословив і освятив хліб, вино та прилучив через них всіх своїх учнів і всіх, хто вірить, до Бога. Під час Тайної Вечері Ісус взяв хліб, благословив його і подав учням зі словами: “Прийміть, споживайте – це тіло Моє” [Кн. Мф. 26, 26], “що за вас віддається” [Кн. Лк. 22, 19]. Потім взяв чашу з вином, благословив її і, подаючи учням, сказав: “Пийте від неї всі, це бо Кров Моя Нового завіту” [Кн. Мф. 26, 27, 28]; “Це чиніть на спомин про Мене” [Кн. Лк. 22, 19]. Отже, причастя – це обряд, який і засвідчує причетність християнина до Бога та є “виявленням поклоніння Богові, благословенням Його і благодарінням Йому” – за богословським визначенням.

Шлюб є таїнством містичного освячення сім'ї, яка розглядається як “домашня церква”. Обряд шлюбу здійснюється через вінчання.

Священство – таїнство посвячення покликаних до служіння в Церкві в сані єпископа, священника, диякона, що отримують благодать Святого Духа для відправи богослужінь і виконання таїнств. Священство здійснюється через **хіротонію** – рукопокладення.

Маслосвяття (єлеєосвячення) знаменує собою духовне і тілесне зміцнення через звільнення від нерозкаяних гріхів. Здійснюється через ритуал помазання віруючого єлеєм – освяченою олією.

До інших культових дій в християнстві відносяться: молитва, поклоніння іконам та хресту, реліквіям та святим місцям. Християнське богослужіння складається з добового кола, яке дещо відрізняється в залежності від конфесії. Але справжнім центром добового кола християнських відправ є **літургія** (грец. “богослужіння”), під час якої здійснюється євхаристія – причастя християн, що висповідалися і готові до участі в таїнстві.

Християнські свята, що є елементами річного кола богослужінь, поділяються на кілька груп.

Дванадцяті свята – дванадцять найвизначніших свят, що пов'язані зі священною історією життя Ісуса Христа та Богородиці. Вони, в свою чергу, поділяються на так звані:

– **неперехідні свята** (святкуються за фіксованими датами): Різдво Христове – 25 грудня (7 січня за н. ст.); Хрещення Господнє (Богоявлення, Водохреща) – 6 січня (19 січня за н. ст.); Стрітення Господнє – 2 лютого (15 лютого за н. ст.); Благовіщення Пресвятої Богородиці – 25 березня (7 квітня за н. ст.); Преображення Господнє – 6 серпня (19 серпня за н. ст.); Різдво Пресвятої Богородиці – 8 серпня (21 серпня за н. ст.); Успіння Пресвятої Богородиці – 15 серпня (28 серпня за н. ст.); Воздвиження Хреста Господнього – 14 вересня (27 вересня за н. ст.); Введення в храм Пресвятої Богородиці – 21 листопада (4 грудня за н. ст.).

– **перехідні свята**, дата яких пов'язана з датою святкування Пасхи (інколи називаються пасхальними): Пасха, Вхід Господній в Єрусалим – за тиждень до Пасхи; Вознесіння Господнє – 40-й день після Пасхи; П'ятидесятниця (День Св. Трійці) – 50-й день після Пасхи.

Пасхалії – принципи визначення дати святкування Воскресіння Христового було визначено на I Нікейському соборі у 325 р. Згідно з ними християнську Пасху святкують у першу неділю після повного місяця, що або збігається з весняним рівноденням, або настає за ним; при цьому не допускається збіг з іудейською Пасхою (свято Песах).

Проте в християнстві існують різні схеми обчислення дати Пасхи і літочислення.

До *Великих свят* річного кола богослужінь належать: Обрізання Господнє – 1 січня (14 січня за н. ст.); Покрова Пресвятої Богородиці – 1 жовтня (14 жовтня за н. ст.); Різдво Іоана Хрестителя – 24 червня (7 липня за н. ст.); Усікнення голови Іоана Хрестителя – 29 серпня (11 вересня за н. ст.). Протягом усього року святкуються дні на честь святих і так звані престольні (храмові) свята – дні святого, на честь якого побудовано храм.

Значне місце у християнському культі посідають пости, які поділяються на одnodенні та багатоденні – Великий, Петрів, Успенський та Різдвяний, що передбачають не тільки харчові обмеження, але й “духовне утримання”, духовне очищення, духовне самовдосконалення і удосконалення навколишнього світу.

Християнська символіка. Християнство багате на різноманітні знаки і символи, що мають глибоке семантичне і сакральне значення. В ранньому християнстві найбільш поширеним зображенням, що символізувало Ісуса Христа, було зображення риби. Грецькою “риба” – “*ichthus*”, кожна літера якого вказувала на ім’я або символ Христа:

I	Iesous	Ісус
C H	Christos	Христос
T H	Theou	Божий
U	Uios	Син
S	Soter	Спаситель

Поширеним символом Ісуса Христа було зображення Доброго Пастиря. Християнство як спасаючу віру позначало зображення човна під вітрилами. Монограма, що складалась із зображення андріївського хреста і першої та останньої літер грецької абетки “альфа” (α) і “омега” (ω), теж символізувала Христа (рис. 3.1, а). Так само літери “χί” і “ρσ” (“χί-ρσ”) позначали перші літери слова “Christos” (рис. 3.1, б). Пізніше символами християнства стали різні зображення хреста, відмінності в зображенні яких були пов’язані або з етнокультурними, або з конфесійними особливостями. Символічними є культові предмети і елементи храмової архітектури та інтер’єру. Така розгалужена і складна символіка християнського культу може призводити до підміни об’єкта поклоніння, коли форма і ритуал затуляють духовний зміст християнського культу. Такий формалізм і ритуалізм називають *обрядовір’ям*.

а)

б)

Рис. 3.1 – Позначення, що символізують Ісуса Христа

Християнська церква є певним символом єдності “Боголюдського організму” – “Тіла Христового”, члени якого поєднані благодаттю Святого Духа, вірою у воскресіння Христа, хрещенням і євхаристією. Згідно з християнською *еклезіологією* – богословським вченням про церкву, вона відіграє *сотеріологічну* (рятівну) роль для вірних. Тому її члени поділяються на клір (духовенство) і мирян. Священники (клірики) вважаються носіями божественної благодаті, яку вони передають мирянам під час таїнств. Християнське духовенство (православне і католики) поділяються на три ступеня священства: диякони, пресвітери (ієреї), єпископи (архієреї), що разом складають церковну ієрархію (“священоначальє”). Християнське духовенство складається з білого та чорного – монахів або ченців. Ченці – та частина духовенства, що зреклись мирського життя і віддалились покликанню – служити Богу. Монахи живуть в замкнених громадах – монастирях, побудованих на особливих культових практиках та аскетизмі. Біле духовенство живе серед мирян і обслуговує їх духовні потреби.

Основні поняття: *архієреї, апокрифи, апостоли, апостоли-євангелісти, аріанство, біле духовенство, богослов'я, Вселенський собор, Вульгата, гностицизм, Давні Східні церкви, дванадцять свята, диякони, догмати, євангелія, євхаристія, єпископи, екзегетика, еkleзіологія, ієреї, іконошанування, іпостась, канон Нового Завіту, Нікейсько-Царгородський (Нікейсько-Константинопольський) Символ віри, літургія, маслосвяття, Месія, миропомазання, монахи, монофізитства, монофілітство, несторіанство, обрядовір'я, перехідні свята, пресвітери, священство, Септуагінта, сотеріологія, ТаНаХ, хі-ро, церковнослов'янська мова, чорне духовенство.*

Запитання для самоконтролю

1. Що можна назвати нехристиянськими джерелами раннього християнства?
2. Які догмати становлять основу віровчення християнства?
3. Яку роль у формуванні християнського віровчення відіграли Вселенські собори?
4. Що в історії християнства називають ересями?
5. Що називають таїнствами у християнстві?
6. Чим християнська Біблія відрізняється від іудейського ТаНаХ?
7. З чого складається канон Нового Завіту?
8. Коли і ким було зроблено переклади Біблії?
9. З чого складається християнський культ?
10. Чим відрізняється християнський Символ віри від християнської символіки?

3.3. Основні гілки християнства та їх еволюція

- *Поділ християнства на православ'я і католицизм.*
- *Відмінності православ'я та католицизму.*
- *Протестантизм та його напрями.*

3.3.1. Поділ християнства на православ'я і католицизм

Будь-яка релігійна система, як це уже розглянули на прикладі буддизму, не консервується на рівні вихідних ідей і положень, а продовжує розвиватись і перетворюється на сукупність основних та менших відгалужень.

Особливо це стосується релігій, які містять у собі такі універсальні елементи, що забезпечують їм поширення за межами традиційного культурно-етнічного та релігійного ареалу, в якому вони сформувались. Але, потрапивши на інший етнокультурний ґрунт, вони стають об'єктом інтерпретації як на рівні індивідуальному, так і на рівні суспільної свідомості. Така адаптація до нового етнокультурного середовища, як правило, призводить до виникнення нових гілок даної релігії.

У попередньому розділі йшлося про становлення християнського віровчення і культу. З'ясувалось, що то був не простий, а досить складний процес. Він вимагав не тільки формування основ віровчення і Символу віри, але й боротьби з небезпечними впливами нехристиянських ідей. З іншого боку, потрібно було шукати певних компромісів між християнськими громадами, які виникли і розвивались в різних релігійно-культурних середовищах. До того ж в часи перетворення християнства в офіційну релігію в Римській імперії загострилась боротьба за вплив між старими і новими центрами християнства.

До складу Римської імперії входило багато народів, які стояли на різних рівнях культурного розвитку, особливо ця строкатість була помітна в східній частині імперії. Тому саме там з'явилась обрядова різноманітність, яка спиралась і на християнське віровчення, і на ранньохристиянські традиції, і на етнічні та місцеві культурні особливості.

У 313 р. Міланський (Медіоланський) едикт про віротерпимість імператора Костянтина Великого зрівняв у правах християнство і язичництво. Почалось інтенсивне віронавчальне, обрядове та інституційне (організаційне) формування християнства як визнаної суспільної системи. Але в цей же час почалась трансформація самого римського суспільства. Зростає економічне та політичне значення східних префектур. У 330 р. імператор Костянтин переніс столицю імперії у давнє грецьке містечко Бізант (Візантій), яке на честь імператора було названо Константинополем. А в 395 р. Римська імперія розпалась на Східну і Західну. По-

дальший розвиток цих частин імперії відбувався у різних умовах. Внаслідок цього починають формуватись Східна і Західна церкви. І хоч процес розмежування двох гілок християнства був тривалим, певна відмінність між ними була зумовлена самими особливостями Сходу і Заходу, що почало проявлятися задовго до остаточного розколу. Цьому сприяло багато чинників, серед яких найбільш важливими були: геополітичний; церковно-політичний; етнокультурний.

Геополітичний чинник проявився після остаточного падіння Західної Римської імперії під ударами варварських племен, переважно германських, наприкінці V ст. Тут на теренах колишньої імперії виникало багато різних держав, в яких і політична, і соціальна системи перебували у процесі становлення. З розвитком феодалізму процеси децентралізації ще більш посилювались. Натомість церква залишалась досить сталою і цілісною організацією на всіх теренах Західної Європи і часто перебирала на себе деякі державні функції. Підтримка церкви була важливою для досягнення політичного впливу і становища як окремих феодалів, так і цілих країн. Так піднесення Франкського королівства за часів Карла Великого сталось завдяки підтримки його експансіоністської політики римським папою. А проголошення його імператором папою Левом III у 800 р. започаткувало відкритий розрив з Константинополем – Східною Римською імперією (Візантійською). Отже, Рим – резиденція папства, відігравав значну роль у політичному житті на Заході. З часом ця роль все посилювалась, аж до намагання ототожнення церкви і суспільства, церкви і держави. Така форма співіснування церковної та світської влади має назву *папацезаризм* – вищість церковної влади Папи Римського над світською владою.

На Сході, у Візантійській імперії, що проіснувала до 1453 р., тобто ще майже тисячу років, влада концентрувалась в руках імператора. І протягом всього існування імперії вона змушена була боротись за збереження влади та територіальної цілісності. Церква в цих умовах повинна була бути інструментом збереження цілісності імперії за рахунок збереження ідеологічної цілісності за наявності різних церковних центрів на її теренах. Тому інтереси церкви були підпорядковані інтересам держави. Така форма співвідносин церкви і держави має назву *цезаропанізм*. Хоч в самій імперії їх розцінювали як симфонію – співпрацю, коли церква забезпечує духовні потреби підданих імперії, а імперія підтримує церкву.

Прагнення Візантії не втратити, а збільшити територію, підвладну або залежну від неї, призвело до конфлікту з Західною церквою, яка теж намагалась поширити свій вплив за рахунок християнізо-

ваних народів. Так інтереси обох християнських церков зіткнулись на Балканах та слов'янському світі. Риму вдалось взяти під свій контроль частину слов'янської східної Європи. Важливість цих теренів для Візантії полягала ще й у тому, що на сході вона потерпала від експансії арабів, а потім і сельджуків.

Інший конфлікт розгорнувся навколо внутрішнього устрою християнської церкви.

Папи римські, спираючись на традицію, згідно з якою Рим був резиденцією апостола Петра, вважали Рим центром Вселенської церкви. Ще на початку християнської церкви єдиним центром у Західній імперії був Рим. Ще в донікейський період (до I Вселенського собору в Нікеї) поширилась думка про те, що сам апостол Петро є засновником християнської громади в Римі, тому саме римська кафедра (кафедра святого Петра) повинна бути першою і головною серед інших. А папа Кілікст I уже на початку III ст. посилався на текст Євангелія [Кн. Мф. XVI; 18–19], як на доказ того, що “князь апостолів” Петро – намісник Христа.

Тому єпископи Рима, як спадкоємці Петра, називали себе намісниками бога на землі і претендували не тільки на почесну (*primatus honoris*), але й на юридичну першість серед інших. Саме ці претензії викликали найбільший опір у східних патріархів.

Проте, особливе становище Римської церкви підтверджувалось канонами Вселенських соборів: шосте правило Нікейського та третє правило Константинопольського. Це призвело до претензій папства щодо визнання супримації (главенства) папської влади над світською. Почалися політична і догматична конфронтація між папою та імператором. До того ж за часів папи Миколи I з'явився документ, відомий в історії як “Константинів дар”, згідно з яким саме Римський престол отримав право влади над західними римськими провінціями, зокрема і над центральною Італією, на яку претендувала Візантія.

Крім того, у Східній Римській імперії, і пізніше у Візантійській імперії, не склався один загальний церковний центр. Тут було, як вже згадувалось, чотири єпархії, які мали статус патріархій і претендували на керівництво загальноцерковними справами: Єрусалимська, Антіохійська, Олександрійська та Константинопольська. Остання з них хоч і була наймолодшою за часом, але, використовуючи своє імперське столичне становище, близькі стосунки з імператором, претендувала на виняткову роль і навіть домоглась визнання її другою, після Римської на II Вселенському Константинопольському соборі, а на IV Вселенському соборі у Халкідоні 28-м правилом Константинопольська кафедра була зрівняна з Римською та з VI ст. теж іменувалась “вселенською”.

Етнокультурний чинник мав багато аспектів, проте найбільш помітним був мовний. Християнський Захід знаходився під впливом

Риму з його латинською культурою, яку сприйняли і варварські королівства у вигляді римської літургії і латинської літургійної мови. Латинська мова і римська обрядова традиція, відтак, стали загальними для всіх різномовних народів Західної Європи.

Але на Сході склалась зовсім інша ситуація. Культури народів, які попали в орбіту християнства, були дуже різні і не піддавались злиттю, оскільки опирались на стародавню культурну традицію, зокрема і писемну (такими були культури вірмен, єгиптян, сирійців, ефіопів, еллінів тощо).

Ні одна мова тут не могла бути до кінця пануючою. Так на Сході сформувався принцип, який зберігся до сьогодні і згідно з яким богослужіння повинно зберегтися і проводитись мовою, зрозумілою народу. Цей принцип був освячений у новозавітній легенді про заснування церкви Христа в день П'ятидесятниці, коли на апостолів зійшов Дух Святий і вони заговорили на мовах народів, які перебували в Єрусалимі.

Однак позиції мови міжетнічного спілкування зберігала грецька, загальнозрозуміла на Сході ще з часів імперії Македонського. Та й самі візантійці, хоч і називали себе ромеями – римлянами, користувались грецькою мовою і були носіями елліністичної культури.

Становлення обрядності та церковної традиції на Сході відбувалось переважно на основі саме елліністичної культури. Отже, вже в ранньому середньовіччі східні і західні християни відрізнялись зовні й говорили різними мовами.

Протистояння посилювалось також внаслідок догматичних, теологічних розбіжностей, які найбільш яскраво проявились у західних літургійних нововведеннях. Уже в IX ст. Константинопольський патріарх Фотій в "Окружному посланні" до східних патріархів перерахував всі віронавчальні і обрядові відступництва Римської церкви. Вони ж і були формальними підставами для чергового конфлікту в середині XI ст., що закінчився розколом 1054 року і взаємним проголошенням анафем (церковного прокляття). Хоч і були спроби подолати розкол та відновити єдність, та уже на початку XIII ст. західні християни вважали східних християн еретиками і чужинцями, а учасники четвертого хрестового походу 1204 р. взяли штурмом й пограбували Константинополь.

Отже, у 1054 р. на Константинопольському соборі остаточно відбувся розкол (*схизма*) християнської церкви на західну і східну гілки. Західна церква з центром в Римі стала називатись католицькою – вселенською (кафолічною прийнято називати соборну християнську Вселенську церкву до розколу), латинською або римо-католицькою. Східна гілка християнських церков продовжувала себе вважати Вселенською (кафолічною), соборною церквою, але наголошувала на своїй вір-

ності догматиці та правовір'ю і дістала назву ортодоксальної (від грец. “*орто дока*” – “правильна думка”), в слов'янській традиції – православної церкви. Східні православні церкви називають також церквою грецького обряду.

Східне православне християнство. Протягом тисячоліття східне християнство перебувало в лоні Візантійської імперії. Але навіть після падіння імперії у 1453 році її християнська культура та політична спадщина міцно впливали на розвиток цілого Балкано-Східноєвропейського регіону, а в деяких його частинах, навіть, визначила напрямки їх розвитку.

З часу свого виникнення, Візантія вважала себе єдиною спадкоємицею Римської імперії і ототожнювала себе з цивілізованим світом. Відповідно візантійський імператор вважав себе імператором римлян – найцивілізованішого народу, тобто правителем цивілізованого світу. Отже, решта народів мали єдиний шлях прилучитись до цивілізації – стати християнами у візантійському варіанті і стати підданими візантійського імператора. Всі інші християнські монархи розглядались як підлеглі візантійському імператору володарі. І хоч візантійці змушені були терпіти в Європі наявність титулів імператора, нікому не дозволено було іменувати себе “імператором римлян” – цебто всіх християн у візантійському розумінні.

Протягом майже всього середньовіччя ці претензії Візантії були небезпідставними. За імператора Юстиніана (VI ст.) Візантія обіймала територію від Іспанії на заході до Закавказзя на сході. На півночі межею мала Альпи і Дунай, на півдні контролювала Північну Африку, Єгипет та Близький Схід. В XI ст. хоч і було втрачено Іспанію, частину Італії, Північну Африку і Близький Схід, Візантія все ще залишалась найпотужнішою імперією Європи. Християнський світ перебував під потужним впливом візантійської культури і політики. Інсигнії – знаки і символи влади західні і східні володарі переймали у візантійців, наслідуючи скіпетр, державу, корону, монети із зображенням суверена (карбування золотої монети тривалий час було привілеєм візантійського імператора), пишний придворний церемоніал і навіть придворні посади. Візантійський вплив простежується в архітектурі, в живописі, музиці (орган потрапив на католицький захід з Візантії). Саме під впливом візантійського богослов'я і вченості, що значною мірою опирались на античну філософію, розвивалась католицька латинська теологія і схоластика.

Але поступово, знайшовши собі опору в латинському Римі, Захід відривається від Візантії та її впливу. А германський імператор Фрідріх Барбароса у XII ст. наважується, зважаючи на занепад Візантії

внаслідок експансії турків, назвати себе імператором римлян, а свою державу – Священною Римською імперією.

Вплив Візантії на православних слов'ян та волохів був сильнішим і тривалішим. Слов'янські володарі у всьому наслідували візантійських імператорів, хоч і суперничали, та навіть, воювали з Візантією (намагаючись стати візантійським імператором), проте ніколи не наважувались вважати себе рівними з візантійським імператором. Найчастіше слов'янські володарі імітували велич імперії копіюванням її атрибутів: будували собори “як в Константинополі”, карбували монету зі своїм зображенням, називали чиновників візантійськими титулами і навіть, перебирали титул імператора, як Семеон Болгарський (X ст.) та Стефан Душан Сербський (XIV ст.). Одним з найбільш яскравих способів імітування імператорської влади було запровадження власного патріархату. Цей спосіб також використали в Болгарії і Сербії.

Проте церкву використовувала для посилення свого впливу і сама Візантія. Візантійські місіонери, навартаючи різні народи в християнство грецького обряду, втягували їх в орбіту політичного впливу Візантії, адже “імператор римлян” є імператором всіх християн. До того ж єпархії та митрополії, що заводились у новонавернених народів, впорядковувались за візантійським зразком. В них діяв Номоканон – кодекс правил, за якими жила православна церква. Константинопольський патріархат прислав митрополитів і вище духовенство та був, значною мірою, “кузнем кадрів” для єпископату місцевих церков. Ці високоосвічені греки використовували прямо чи опосередковано і свій хист, і вплив у церкві для зміцнення позицій Візантії або Константинопольського патріархату в країнах перебування.

Із занепадом імперії почастишали спроби слов'янських православних держав зменшити церковно-адміністративну залежність від Константинополя. Натомість військово-політичний занепад імперії та її катастрофічне територіальне зменшення супроводжувалось збільшенням ролі Константинопольського патріарха, який тепер привласнив собі право першості над трьома іншими православними патріархами і претензію на представництво Христа на землі, що досі було прерогативою імператора.

Політичний вплив патріарха був суперечливим. З одного боку, патріарх повинен був сприяти організації як найширшої коаліції проти експансії османів, для цього потрібно було шукати компроміс з католиками. З іншого боку, змушений був втручатись у внутрішню політику православних держав й в міждержавні відносини, сприяючи посиленню одних і послабленню інших, для створення вигідної Візантії зовнішньополітичної ситуації та збереження впливу Константинополя.

Проте зносини з католицьким Заходом і позбавляли його авторитету в очах православних країн.

Зразком такої суперечливої позиції Константинополя було втручання його в заплутану і напружену ситуацію, що склалась на теренах колишньої Київської держави у XIV ст. Русь розпалась на Русь Галицьку, що згодом попала під польську корону, Русь Литовську та Русь Московську, що перебувала в орбіті Золотої Орди. Кожна сторона намагалась утвердитись на підконтрольних теренах і забезпечити претензії на інші руські землі, використовуючи церкву. Константинополь був зацікавлений у збереженні єдиної митрополії, тому надавав підтримку різним претендентам, намагаючись їх врівноважити і не допустити остаточного поділу митрополії. Але фактично діяв на користь Москви, де перебувала кафедра Київського митрополита. Однак, така політика тільки загострювала боротьбу. І саме московіти першими наважились остаточно відірватись від Константинополя.

Після Флорентійської унії, що її уклав папа і Константинопольський патріарх у 1439 р., який пішов на поступки, намагаючись залучити католицьку Європу для боротьби з турками-османами, в Москві отримали зручну нагоду відкинути авторитет візантійців. Митрополита, який підтримав унію, вигнали з Москви, а нового, призначеного уніатським Константинопольським патріархом, не прийняли. Натомість обрали свого, і надалі їх обирали із московського єпископату без узгодження з Константинополем. Це призвело до розколу Київської митрополії і відокремлення від неї неканонічної, самочинно проголошеної, автокефалії, що стала іменуватись Московською митрополією, яка, проте, зберігала претензії на титул “всієї Русі”. Після остаточного падіння Константинополя у 1453 р. Москва почала претендувати на право називатись спадкоємицею Візантії, що зрештою і призвело до виникнення доктрини “Москва – третій Рим”. Відтоді Москва почала використовувати візантійські зразки для розбудови власної держави і церкви, перейнявши претензії на власну винятковість, погордливо-зверхнє ставлення до інших, доповнивши це й схильністю до ізоляціонізму. І хоч у Москві перебувало багато греків, вона не успадкувала багату візантійську культуру, з підозрою ставлячись до греків, які на думку московітів, втратили чистоту віри, а від культурних впливів Заходу попросту відгородилась. Претензії на винятковість Москви в православному світі збільшилися після проголошення у 1589 р. Московської патріархії, яку змушені були визнати в інших православних патріархіях, що перебували під османською владою. Створення на початку XVIII ст. Російської імперії остаточно закріпило лідируючу роль московського православ'я, до того ж це стали використовувати для обгрун-

тування прагнення Росії закріпитись на Балканах. В цей час остаточно Російська православна церква попадає під контроль держави, по суті перетворившись на державну інституцію. Патріаршество було ліквідовано, а церкву поставлено під керівництво “Святійшого синоду” – колективного органу, що складався з церковних чиновників.

Ті ж православні народи, що перебували під іноземним та іно-вірним гнобленням (болгари і македонці, серби і чорногорці, волохи і молдавани, українці і білоруси), ще довго перебували під впливом греків та візантійської культури, намагаючись використати її плоди для розбудови власної культури. В Болгарії, Сербії, (частково в романомовних Молдові та Валахії), Україні та Білорусі православна освіта і культура розвивалась не тільки на основі церковнослов'янської традиції, але й за посередництва греків спиралась на багатющу візантійську спадщину. Україна і Білорусь, перебуваючи під владою католицької Речі Посполитої, набули й певного латинського культурного компоненту.

Православні народи Балкан, що попали під владу Османської імперії, розглядалися турками як єдиний християнський народ, главою якого був Константинопольський патріарх, за яким турки визнали не тільки право духовної, а й світської влади над християнами. Панування турків-мусульман викликало визвольний рух, що опирався на православну церкву, яка стала основою формування їх національної ідентичності. Проте з кінця XVIII ст. верхівку Константинопольського патріархату обіймають греки-фанаріоти – привілейована верства греків, яких турки використовували для адміністрації у християнських народів. Фанаріотами їх називали тому, що вони, переважно, заселяли район Стамбула, що мав назву Фанар, де і була розташована резиденція патріарха. Намагаючись посилити свій вплив, греки-фанаріоти ліквідують автокефалію Сербської та Болгарської церков. Це призвело до напружених стосунків між слов'янами і Константинопольською церквою та посилення національно-визвольної боротьби. Вона здійснювалась при політичній, воєнній та церковній підтримці з боку Російської імперії і втручанні європейських держав та закінчилась створенням балканських слов'янських держав і Румунії та відновленням незалежності Греції. Виникнення нових держав супроводжувалось відновленням і заснуванням нових національних автокефальних церков, канонічність яких змушений був з часом визнати Константинопольський патріархат. Так постали в XIX ст. Еладська (Грецька), Болгарська, Сербська, Румунська церкви.

На початку XX ст. внаслідок першої світової війни та революцій розпались Російська, Австро-Угорська та Османська імперії. Зміна політичної карти світу супроводжувалась також створенням нових

церков. Від Російської православної церкви відділились Грузинська православна церква, Українська автокефальна православна церква, Російська закордонна церква. Нові церкви були створені також у державах, що здобули або відновили свою незалежність внаслідок розпаду імперій. Так виникли Польська, Чехословацька, Албанська православні церкви. Деякі з новопосталих церков змушені були боротись за визнання їх канонічної автокефалії, деякі стали об'єктом переслідувань і були знищені тоталітарним режимом, як наприклад УАПЦ. Жорстоких репресій з боку радянської влади зазнала і Російська православна церква, в якій після повалення самодержавства було відновлено патріаршество, скасоване ще Петром I. Під час другої світової війни, в найважчі години для режиму, намагаючись мобілізувати народ на боротьбу з окупантами, Сталін змушений був використати православ'я як глибоко традиційний символ єдності російського народу. У 1943 р. було відновлено діяльність російської православної церкви і перейменовано її у Руську православну церкву. У Радянському Союзі церква була підконтрольна владі і часто використовувалась для досягнення пропагандистських цілей у внутрішній і зовнішній політиці. Московський патріархат активно заявляв про себе як найпотужніший центр православ'я, фактично перебираючи на себе роль вселенської церкви. Переслідуючи, зокрема, і політичні цілі, Московський патріархат надав автокефалію Чехословацькій церкві (раніше перебувала під юрисдикцією Сербської церкви) та Американській православній церкві. Канонічність цих дій не визнає Константинопольська патріархія. Ця претензія Московського патріархату на суперництво з Вселенським патріархатом – Константинопольською церквою, простежується в міжцерковних стосунках і сьогодні.

Формування католицизму. Однею з найпоширеніших конфесій у світі є католицизм. Загальна кількість католиків у всьому світі нині сягає одного мільярда осіб.

Ще в кінці IV ст. після едиктів Костянтина I та Феодосія I більшість населення Римської імперії формально стали християнами. Тоді ж почалося навернення у християнство варварів, що вдерлися на територію імперії.

Вандали, ост-готи, вест-готи та деякі інші германські і слов'янські племена спочатку були аріанами, що спричинило досить тривалу і жорстку боротьбу з еретичним християнством в Західній Європі. Наприкінці V ст. християнство у ортодоксальній формі прийняв король франків Хлодвіг, і Римська церква отримала додаткову підтримку. Після тривалої боротьби в кінці VI ст. латинське християнство прийняли вест-готи, потім лангобарди. Римські місіонери християнізували Англію та Ірландію. В VI–VIII ст. ірландські ченці-місіонери активно проповідували в найвіддаленіших куточках Європи і, можливо, серед слов'ян.

В VIII ст. в християнство навернені племена Центральної та Південної Німеччини, фризи і сакси. З IX ст. починається християнізація Скандинавії.

В IX ст. християнство починає утверджуватись і серед слов'янських племен. Саме тут зіткнулись інтереси латинської та візантійської традицій. І Рим, і Візантія намагалися поширити свій вплив серед слов'ян через латинський і грецький обряди. Поступово Польща, Хорватія, Чехія, Моравія та полабські слов'яни потрапили під вплив Римської церкви.

Піднесенню ролі католицької церкви у середньовіччі сприяв франксько-папський союз, який започаткував франкський король Піпін у 751 р. Він загарбав центральну Італію і передав її кафедрі Святого Петра, започаткувавши Папську державу. У 800 р. франкський король Карл Великий був коронований папою Левом III і проголошений імператором. З цього часу Рим став духовним центром всієї Західної Європи, яку уособлювала Франкська імперія Каролінгів. Посилення позицій Риму і латинізація Європи сприяли посиленню претензій папства. Папа прагнув права не тільки коронувати, але й забирати корону, тобто поставити світську владу під контроль духовної влади. Проте, світська влада, в свою чергу, намагалась посилити свій вплив на церкву. Починається боротьба між папою як головою духовної влади і світською владою. Але після розпаду імперії Каролінгів вплив папи теж починає занепадати, а церква потрапляє в залежність від феодалів.

Нове піднесення Римської церкви почалось в XI ст. Монастирська “кльонійська реформа” (розпочалась у монастирі в Кльоні у Бургундії) поклала початок звільнення церковного життя з-під опіки світських владик. Внаслідок подальшого реформування було заборонено симонію – продаж церковних посад, укріплено церковну організацію. Особливо послідовно ідеї кльонійців проводив чернець Гільдебранд, який в подальшому став папою Григорієм VII (1073–1085 рр.).

При ньому було введено обов'язковий цілібат, світські феодали були позбавлені права брати участь у виборі папи. З новою силою розгорілась боротьба між папством і світською владою. І хоч вона закінчилась компромісним Вормським конкордатом, влада Римського папи у внутрішніх церковних справах стала необмеженою.

Посилення позицій католицької церкви проявились у зовнішній експансії латинського християнства – хрестових походах в Святу Землю, та проти язичників і “схизматиків” у Східну Європу. Їх організації і підтримці сприяло папство. Ця експансія спиралась на потужну військову та економічну силу військово-чернечих орденів, що виникли під час хрестових походів.

Під контроль церкви підпадали всі сфери феодального суспільства. Надзвичайно жорстокою була боротьба з ересями (павликіанами, богомілами, катаренами, катарами, вальденсами, альбігойцями та іншими), проти яких організовувались навіть хрестові походи. Символом і знаряддям боротьби католицької церкви за духовну монополію стала судово-слідча організація – *інквізиція* (від лат. – “слідство”). Обов’язок боротьби з ересями було покладено на деякі чернечі ордени. Для підтримки влади церкви папи користувались і такими крайніми заходами, як “інтердикт” – тимчасова заборона для певної території або держави здійснювати богослужіння і обряди, та “анафема” – відлучення від церкви і прокляття. Папи стали скликати церковні собори, які об’являли вселенськими. Особливо папство посилилось при папі Інокентію III (1243–1254 рр.).

Але зростати почала не тільки влада церкви, а її володіння, вона перетворилась на найбільшого землевласника і найбагатшу інституцію середньовічної Європи. Та феодалізація церкви породжувала не тільки багато соціальних і духовних протестів, але й прагнення світських владик взяти під контроль церкву та її прибутки.

Влада папства у Франції і Англії обмежувалась, і навіть потрапила в залежність від монархії, що спричиняло глибоку церковну кризу і розкол. З 1378 до 1414 рік тривав “Великий розкол”, коли католицька церква була розколота за регіональним принципом, кожна з яких обирала свого папу.

Та найбільшою загрозою для церкви стало збільшення прихильників ідеї реформування католицької церкви. Вони вимагали обмежити владу папства, здешевити і спростити культ, наблизити церковне життя до потреб суспільства. Саме ці ідеї і спричинили появу протестантизму внаслідок Реформації, що почалась у 1517 році.

Для боротьби з протестантизмом католицька церква змушена була провести комплекс заходів для посилення і відновлення втрачених позицій, відомих як *Контрреформація*. Найважливішою віхою Контрреформації став Триденський собор, що скликався протягом 1545 – 1563 років. На ньому було впорядковано догматику, культову практику та зміцнено церковну організацію. Потужною зброєю Контрреформації стало Товариство Ісуса – Орден Єзуїтів, створений іспанцем Ігнасіо Лойолою у 1540 р.

Загальноєвропейський конфлікт між протестантами і католиками тривав більше століття та супроводжувався кривавими війнами, політичними інтригами і змовами, боротьбою ідей та закінчився Вестфальським миром 1648 р., який закріпив поділ території Європи на католицькі та протестантські країни з певною толерантністю до релігійних меншин.

В епоху Просвітництва та буржуазних революцій розпочались процеси секуляризації, що призвело до втрати католицькою церквою впливу. Католицькій церкві довелося прилаштовуватись до нових реалій національних держав, розвитку демократії, поширення наукового світогляду.

Ці завдання мав вирішити I Ватиканський собор, що скликався протягом 1869–1870 рр. Нова соціальна орієнтація церкви була відображена в рішеннях собору та енцикліках папи “*Eterni patris*” і “*Regum novatum*”. І хоч втрата позицій католицизму продовжувалась, особливо під впливом лівих рухів, все ж таки церква брала участь у суспільно-політичному русі через профспілковий, громадський рух та християнські політичні партії.

Процес осучаснення церкви, її інтеграції у життя суспільства, що швидко змінюється, посилювався після II Ватиканського собору (1962–1965 рр.), що започаткував процес, відомий як *аджорнаменто* (італ. “оновлення”). Основними орієнтирами і завданнями церкви стали моральне оновлення суспільства, досягнення соціального миру і партнерства, подолання міжнаціональних конфліктів тощо. Було дозволено використання національних мов у богослужінні, було знято анафему із східних православних церков. Римська церква взяла участь у екуменічному русі, спрямованому на подолання роз’єднаності християнських конфесій.

Цінності аджорнаменто, розвиток соціальної доктрини католицизму, пошук взаєморозуміння між різними народами і конфесіями світу стали провідними в діяльності папи Івана-Павла II.

3.3.2. Відмінності православ’я та католицизму

Догматичні відмінності. Основні положення християнського віровчення зафіксовані в двох рівних за авторитетом для церкви джерелах віри: “Священному Писанні” – Біблії і “Священному Переданні (переказі)”, до яких відносять постанови вселенських соборів, праці церковних авторитетів раннього християнства, яких називають “святими отцями”, давня богослужбна традиція. Якщо православна церква визнає вселенськими соборами тільки перших 7 соборів, то католицька вселенськими вважає 21 собор. Отцями церкви православ’я і католицизм називають різних богословів, в католицизмі визнається богословський авторитет “вчителів церкви” (докторів церкви), а за папою визнається непомильність у питаннях віри і моралі – богословсько-догматична функція церкви.

Головні догмати викладено в Нікейсько-Константинопольському Символі віри. Католики широко використовують також Апостольсь-

кий та Афанасієвський Символи віри. Православні їх не відкидають, але вважають, що Нікейсько-Константинопольський їх поглинає.

Православна традиція вимагає збереження в недоторканості не тільки зміст у догматів в інтерпретації “отців церкви”, але й збереження їх догматичного формулювання. Православ’я не припускає ні збільшення, ні скорочення кількості догматів, що канонізовані вселенськими соборами. Істинами вважаються тільки ті положення віровчення, які затверджені першими сімома вселенськими соборами.

На відміну від православ’я, в якому визнається принцип *богословського* розвитку – можливість нового осмислення догматів через розвиток церковного вчення, католики дотримуються принципу *догматичного* розвитку – розвитку християнського віровчення, не тільки через богослов’я, але й через створення нових догматів. Православні таке доповнення правил віри вважають відхиленням від ортодоксії.

До догматичних нововведень католицизму належать:

– *філіоке filioque* (“і від сина”) – додаток до 8-го члена Нікейсько-Константинопольського Символу віри. Вперше прийнятий у 589 р. на Толедському помісному соборі як аргумент в дискусії з аріанами про тождність і рівність іпостасей Бога. Вчення стверджувало, що Дух Святий сходить не тільки від Бога-Отця, але й від Бога-Сина. Остаточно внесено у Символ віри на Заході в XI ст. Православні вважали це доповнення зайвим, а зміну догматів – відходом від ортодоксії;

– *вчення про “скарбницю надлишкових заслуг”* (“тезаурус”) Згідно з католицьким вченням добрі справи задля спасіння всіх людей, що їх робили Ісус Христос, Діва Марія та святі, складають “надлишок” добрих справ, що накопичується в церкві, і якими вона може розпоряджатись для компенсації нестачі особистих заслуг віруючого для “відшкодування” (сатисфакції) наслідків власних гріхів. Адже спокутування гріхів добрими справами є умовою спасіння. Одною з форм сатисфакції відпущених через таїнство покаяння гріхів в католицизмі була *індульгенція*;

– *чистилище* – вчення про певний стан загробного життя, де душі, що розкаялись, терплять очищувальні тимчасові муки. Згідно з догматом, прийнятим у 1439 р. Флорентійським і підтвердженим у 1563 р. Тридентським собором, молитви та заслуги живих можуть зменшити їх страждання. Тобто заслуги одних людей можуть передаватись в заслугу іншим;

– *примат* (“главенство”) *папи у Вселенській церкві*. Згідно з католицьким вченням папа, “намісник Христа на землі”, – “видимий глава всієї Церкви”. Йому належить вся повнота церковної юрисдикції. Православні визнають за папами тільки “першість честі”, а не юрисдик-

ції. У 1870 р. на I Ватиканському соборі було прийнято догмат про **непомилність папи у справах віри та моралі**. Згідно з цим догматом папа, що виступає як пастир і вчитель всіх християн від імені церкви (*ex cathedra*), є непомильним, як є непомильною Церква. Православні ж дотримуються принципу соборності – тільки вся Церква соборно через своїх представників може приймати правильні, непомильні рішення у вірі і моралі;

– **непорочне зачаття** (безгрішність) **Діви Марії**. Вчення, що складалось в католицькій церкві з XII ст., про те, що Діва Марія непричетна до первородного гріха – непорочно зачата. Уявлення про безгрішність Богородиці було притаманним і східній церкві. Проте прийняття цього вчення папою Пієм IX у 1854 р. православні вважають зайвим нововведенням;

– **тілесне вознесіння Богоматері**. Наступний маріологічний догмат, що розвивав культ Божої Матері, був прийнятий у 1950 р. А 1964 р. папа Павло VI проголосив Діву Марію “Матір’ю Церкви”.

Обрядові відмінності. Значно помітніші відмінності між православ’ям і католицизмом на культовому, обрядовому рівні, тому що їх легше помітити, і тому, що їх досить багато. До того ж і в православ’ї, і в католицизмі є різні обрядові системи, які, в свою чергу, розпадаються на підсистеми. Наприклад, крім латинського католицького обряду, існує католицизм східного обряду. Він, у свою чергу, складається з таких відмінних обрядових систем, як, наприклад антіохійський обряд, халдейський, візантійський обряди та інші, кожний з яких складається з окремих етнічних різновидів. Так, візантійський обряд обіймає грузинський, український, румунський тощо. Всі ці обрядові системи значно старші, ніж сам східний католицизм (уніатство). І хоч до II Ватиканського собору (XX ст.) в західній католицькій церкві панувала латинська богослужбова мова (церковнослов’янська при католицькій обрядовості, як виключення, залишалась тільки у хорватів та словаків), проте латинський обряд також складається з декількох регіональних різновидів: римського, міланського та ліонського. Православ’я теж має величезну кількість етнорегіональних варіантів обряду. Тому, порівнюючи обрядові системи, зупиняються, переважно, на їх основах.

Проте католицьке та православне богослужіння мають і суттєві відмінності. Західний тип богослужіння побудований на уявленні, що саме церква через священика і обрядове дійство отримує Божественну Благодать і поширює її на вірних. Східний священик через складний обряд залучає до богослужіння віруючих, і вони “сповнюються” благодаттю.

Здійснення таїнств в католицькій та православній культових системах мають певні відмінності.

Хрещення в православ'ї здійснюється через занурення у воду, в католицизмі здійснюється обливанням або кропленням водою. В обох випадках хрещення супроводжується тринітарною формулою “В ім'я Отця, Сина і Святого Духа”.

Миропомазання у православних здійснюється священником разом із хрещенням, а в католицизмі – єпископом, відтак, щоб забезпечити можливість отримати миропомазання, його здійснюють в підлітковому віці, коли в одному місці збираються єпископ і ті, хто потребує миропомазання. В католицизмі таїнство миропомазання називається **конфірмація** і пов'язано з катехізацією та першим причастям.

Євхаристія (причащення) у православ'ї здійснюється квасним (на дріжджах) хлібом – проскурою (просфорою) та вином для всіх вірних, священників та мирян. У католицизмі вином і хлібом причащаються тільки священники, миряни – тільки прісним хлібом – облаткою (гостією). Після II Ватиканського собору причастя під “обома видами” дозволено і мирянам, але це не стало практикою.

Шлюб в православ'ї та католицизмі відрізняється незначними ритуальними відмінностями, проте католицизм категоричніше забороняє розлучення, в православ'ї за певних умов воно дозволено.

Священство (рукопокладення) в православ'ї і католицизмі відрізняються умовами, за яких воно проводиться. В католицизмі всі священники приймають обітницю безшлюбності – **целибат**. В православ'ї безшлюбність вимагається тільки від чорного духовенства.

Покаяння (сповідь) і в православ'ї, і в католицизмі здійснюється індивідуально, проте в католицькій традиції більш суворо дотримуються таємниці сповіді.

Маслосвяття (єлеєосвячення) в обох гілках ортодоксального християнства є засобом укріплення духовного і тілесного. В православ'ї має більш складний обряд і називається “**соборування**”.

Богослужіння є цілим комплексом церковних обрядів. Головним християнським богослужінням є літургія, під час якої здійснюються різні ритуали, молитви, проповідь, духовні співи і, головне, таїнство євхаристії. В православ'ї літургію інколи називають “обідня”, католицька має назву “меса”. На відміну від католицької, де використовується музичний супровід (в основному, орган), православна літургія використовує тільки хоровий спів і відрізняється значно помітнішою тривалістю. В католицькій церкві під час богослужіння дозволяється сидіти на спеціальних лавах і використовується значно менше, ніж у православних, культових предметів. До II Ватиканського собору католицька меса проводилась тільки латиною, тепер дозволено використовувати живу розмовну мову. В православ'ї використовують розмовні мови як для пропові-

ді, так і для богослужіння, проте перевага надається сакральним мовам – грецькій та церковнослов'янській.

Літургія виконується кожної неділі і у свята. В найбільші свята виконуються служби, що тривають всю ніч – “всенішні бдіння”. Крім літургії, проводяться вечірня, повечірня (після вечірньої), полуночниця, утрєня (7, 9, 12, 15 годин). Але на практиці проводяться три служби – вечірня, утрєня, літургія, а решта – приєднуються до них.

Під час богослужіння в православ'ї та католицизмі використовуються різні богослужбові книги.

Православний культ відрізняється великою кількістю ритуальних дійств, яким приділяється важлива роль. Вся культова діяльність православ'я просякнута символічним значенням, втіленим в обрядах, таїнствах, святах. Зважаючи на помітну абсолютизацію обрядово-культової сторони релігії, характерну для православ'я, інколи йому закидають звинувачення в так званому “обрядовір'ї”.

Важливе місце в християнській обрядності займає храм.

Православні храми зорієнтовані зі сходу на захід. У східній частині храму розташований вівтар – центр богослужбової діяльності, відділений стіною, прикрашеною іконами (іконостасом), в західній – центральний вхід. Католицькі храми не завжди чітко зорієнтовані і можуть мати декілька різноспрямованих вівтарів. Для православних храмів характерний архітектурний консерватизм – переважають *баневі* (купольні) або *хрестово-баневі* конструкції (мають помітні етнорегіональні особливості). В католицькій сакральній архітектурі дотримуються конструктивного типу *базиліки*, але притаманна більш гнучка стилістика.

Інтер'єр православних храмів характеризується більшою декоративністю і використанням живопису. В православ'ї надзвичайно поширений культ ікон. Для католицьких храмів більше притаманна скульптура, переважають не ікони, а живопис на біблійні сюжети, хоч культ ікон не відкидається.

Православні й католики поклоняються хресту. В православ'ї хрест чотирьох-, шести- та восьмиконечний, у католицизмі – чотирьох, хоча існують різновиди національних хрестів. Відрізняється зображення розп'яття.

Важливе місце займає також культ святих, священних реліквій (мошів) та святих місць. В католицизмі склалась двоступенева процедура зарахування до лику святих: 1 – беатифікація (канонізує блаженного для місцевого шанування); 2 – канонізація (встановлює шанування всією церквою).

В православ'ї існує сім рангів святих: ангели, пророки, апостоли, праведні, преподобні, святителі, мученики.

Ангели (*angelos* – вісники) поділяються на 9 чинів, 3 лики: 1 – серафими, херувими, престולי; 2 – господства, сили і власті; 3 – нача-

ла, ангели, архангели. Сили виконують волю Божу, серафими палають любов'ю до Бога, херувими сяють світлом богопізнання.

Пророки – ті, що наділені даром передбачати. Апостоли – це найближчі учні Ісуса Христа, які поширювали його вчення серед різних народів.

Праведні, преподобні і святителі – ті, що прославились подвигами на славу Божу.

Мученики – ті, що прийняли мученицьку смерть за віру.

Шануються також останки (мощі) святих.

Визнається існування ангелів зла – дияволів. Голова дияволів – сатана (протидіючий), відомий під різними назвами (Воланд, Вельзевул, Люцифер, Мефістофель).

Річний цикл церковних свят має помітні відмінності в православ'ї та католицизмі. Вони пов'язані з особливостями культу та календарними традиціями. Головним святом у католиків вважається Різдво Христове, у православних – Христове Воскресіння. У католиків значно розвинутий культ Діви Марії, якій присвячено 16 свят (Христу – 14). Деякі свята збігаються з православними, деякі – оригінальні: Тіла Христового (святкується в четвер після Трійці), Святого Серця Ісусового (4 липня), Христа-короля (остання неділя жовтня), Непорочного зачаття Діви Марії (8 грудня) та інші.

В католицизмі використовується “новий стиль” – григоріанський календар, в православ'ї – “старий стиль” – юліанський календар, що відстає від григоріанського на 14 діб. Юліанський календар відставав від астрономічного на одну добу за кожні 310 років. З метою виправлення помилки папа Григорій XIII у жовтні 1582 року запровадив вдосконалений календар, який ми називаємо “григоріанським” або “новим стилем”. Католицькі країни перейшли на новий стиль відразу, протестанти – із запізненням на 50–100 років. Православні країни відмовились перейти на григоріанський календар, вбачаючи у цьому експансію католицизму і мотивуючи це тим, що за новим календарем християнська Пасха може припасти на іудейську, або навіть її випередити, що заборонено “апостольськими правилами”. Проте більшість православних церков перейшли в церковному житті на “новий стиль”. Продовжують дотримуватись старого стилю Грузинська, Єрусалимська, Російська (Руська), Сербська та Українська православні церкви (дотримуються його також і деякі уніатські церкви, зокрема, Українська Греко-католицька церква).

Організаційна структура. З ослабленням Візантійської імперії поступово слабшали зв'язки між східними патріархатами, посилювались сепаратистські тенденції. Деякі помісні церкви (церква в межах

певної території – країни або народу) перетворились на автокефальні церкви. *Автокефалія* – незалежна, самоврядна церква. На відміну від римо-католицької церкви, де із самого початку склалась суворо централізована ієрархія на основі визнання першості Папи Римського, якого католики вважають намісником Христа на землі, Вселенська православна церква вважається соборною – такою, що складається з рівних між собою помісних церков, а єдиним головою церква визнає Ісуса Христа.

За довгу історію існування православ'я, за різних історичних умов, багато церков досягли стану автокефалії, спираючись на традицію і канони православної церкви. (Новий Завіт, 34-е правило Святих Апостолів, 9-е правило Антіохійського собору). Деякі помісні церкви мають статус автономії і знаходяться в канонічній юрисдикції певної автокефальної церкви.

Основою сучасної структури Вселенського православ'я є 15 помісних автокефальних (самоврядних) церков: Константинопольська (Туреччина), Олександрійська (Єгипет), Антіохійська (Сирія, Ліван), Єрусалимська, Руська (Росія), Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Еладська (Греція), Албанська, Польська, Чехословацька (Чехія і Словаччина), Американська (США). Самостійність 13-ти з них не оскаржується ніким у православному світі. Автокефальний статус ще двох церков – в Америці та в Чехії й Словаччині, що отримали автокефалію від Московського патріархату – визнається не всіма.

Мають автономію: Карпаторуська в США, Критська, Синайська, Українська в США та Західній Європі, Українська в Канаді, Фінляндська, Естонська православні церкви, що знаходяться під омофором (юрисдикцією) Константинопольського (Вселенського) патріархату. Японська – в юрисдикції Московського патріархату (Руська православна церква), в її ж юрисдикції знаходяться церкви, що не мають статусу автономії, але мають широкі права автономії в управлінні: Білоруська, Китайська, Латвійська, Молдовська, Українська. Всі церкви, що канонічно визнані, складають Вселенське православ'я і перебувають у канонічному та молитовному спілкуванні, що виявляється, зокрема, у взаємному молитовному згадуванні під час богослужінь, яке відбувається згідно зі своєрідним списком – диптихом. Щодо порядку церков у диптиху також немає цілковитої згоди. Відрізняється, зокрема, порядок церков у диптиху Константинопольського та Московського патріархатів.

Крім канонічних, існують також і декілька православних церков, що з тих чи інших причин не визнані офіційно автокефальними, як наприклад Київський патріархат або Македонська православна церква. Сьогодні це одна з найболючіших проблем православ'я.

Всі ці церкви, що перебувають в канонічній, євхаристичній та молитовній єдності складають *Вселенське православ'я*.

Сучасна православна церква складається з:

1. Первісного осередку церкви – громади віруючих (парафії).

Парафія очолюється верховним органом, який складається з мирян, – церковною радою. Духovenство задовольняє релігійні потреби прихожан, але не втручається в адміністративно-господарську діяльність парафії. Витрати на утримання храму та обслуговуючого персоналу плануються за рахунок добровільних пожертвувань віруючих, продажу свічок, предметів культу, доходів від треб (хрещень, похоронних відправ, вінчань).

2. Парафії об'єднані в **округи** (благочинія). Благочинія введені в Російській церкві Петром I для посилення нагляду за парафіями та парафіяльними священиками. Збереглись в церквах, що розташовані на теренах колишнього СРСР.

3. Округи складають **єпархії**, що територіально збігаються із світськими адміністративно-територіальними одиницями – областями.

Єпархії очолюються єпископами, які підпорядковані голові автокефальної церкви – митрополиту або патріарху. Помічником, заступником єпархіального ієрея є **вікарій**.

В православ'ї існує три ступені священства: єпископи, пресвітери, диякони.

Єпископи – це всі вищі ієрархи (архієреї): патріарх, митрополити, архієпископи, єпископи. Існують також почесні титули, якими нагороджують за певні заслуги тих єпископів, що очолюють найбільші і найважливіші єпархії: архієпископ, митрополит (йому можуть бути підпорядковані декілька єпархій).

Займати вищі, архієрейські, посади можуть тільки представники чорного духовенства (ченці), що дають обітницю безшлюбності.

До білого, жонатого духовенства належать:

– **пресвітери** – це священики (ієреї). Для заслужених священиків існують звання протоієрей та протопресвітер. Ієромонах – це священик, що є ченцем. Настоятель монастиря має звання ігумен, або почесне – архімандрит.

– **диякони** – помічники священика при богослужінні та відправленні обрядів. Існує звання перводиякона – протодиякона. Ченці-диякони мають назву “ієродиякон”, або “архідиякон” – старший ієродиякон.

Православ'я визнає як чоловічі монастирі, так і жіночі. В організації спільного чернечого життя в православ'ї використовуються статuti Василя Великого та Федора Студита. Існує також практика життя усамітнених ченців: **келіотство** і **пустинь**. Головні чоловічі монастирі називаються лаврами і мають статус **ставропігії** – безпосереднє підпорядкування голові помісної або Вселенської церкви.

На відміну від православ'я, католицька церква побудована за принципом монархічного централізму: на чолі церковної ієрархії –

єдиний голова, що визнається намісником Ісуса Христа на землі і має найвищі повноваження. В титулатурі римського папи поєднуються такі титули, як єпископ Рима, вікарій Ісуса Христа, наступник св. Петра, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит римської провінції, суверен міста-держави Ватикан, раб рабів Божих.

Папу обирають 120 кардиналів, що складають колегіальний орган – **конклав**. Кардинали (від лат. *cardinalis* – головний) – найвищий сан в католицькому єпископаті, де крім них існують архієпископи та єпископи. Символом кардинала з XIII ст. є червона шапка. (У папи – тіара – потрійна корона, яка символізує троїстість прав папи як судді, законодавця і священнослужителя). Іван-Павло II, як і деякі його попередники, відмовився від коронації тіарою.

Кожна країна, де поширений католицизм, має **примаса** – керівника церковної ієрархії в цій країні. Єпископи мають помічника і заступника – вікарія та коадьютора, яких призначає папа.

Вища ієрархія католицизму включає також Римську **курію** – центральний уряд католицької церкви, що складається з **конгрегацій** (управління). Важливу роль відіграють нунції та легати папи. **Нунції** – постійний представник Ватикану в певній країні. **Легати** – послы, що виконують певні доручення і мають відповідні повноваження. До вищої ієрархії відносять тих, кого призначає папа, до нижчої – тих, чия влада виходить від єпископа.

Нижча частина католицької ієрархії складається з пресвітерів та дияконів.

Адміністративним центром католицизму є Ватикан. (*Vatikano* – пагорб в Римі), де розташовані палац, собор св. Петра. На основі Латеранського конкордату з Муссоліні, Ватикан – держава, яка має територію (44 га), юрисдикцію, кордони і уряд.

До католицької церковної організації належать також чернечі ордени – централізовані чернечі спільноти, що підпорядковані папі. Кожний орден має власний статут і певні особливості богослужіння. Серед католицьких орденів найбільшими є єзуїти, францисканці, бенедиктинці, домініканці.

3.3.3. Протестантизм та його напрями

Протестантизм – поряд з православ'ям і католицизмом, один з головних напрямів християнства, що охоплює багато різноманітних самостійних віросповідань.

Особливості ідеології та організації сучасного протестантизму зумовлені історією його виникнення і розвитку.

Протестантизм виник у XVI ст. в епоху **Реформації** – сукупності процесів релігійно-церковних, політичних, соціальних та культурних перетворень, що охопили католицьку Європу. Це був час, коли католицька церква викликала загальне незадоволення її втручанням у політичні, а особливо, економічні та фінансові справи великих та дрібних феодалів і бюргерства, що уже набирало сили і готове було сперечатись за місце у феодальному суспільстві.

Реформаційному руху передувало поширення ренесансних ідей та формування гуманізму як протилежної християнському теоцентризму ідеології, що поставила у центр світоглядних конструкцій людину. Натомість католицька церква, посилюючи свої претензії на тотальний духовний контроль і роль морального взірця у суспільстві, переживала кризу. Вимоги оновлення церкви звучали не тільки у працях окремих богословів (Джон Вікліф або Ян Гус), але й набували характеру широких народних рухів – лолардів та гуситів. І хоч церкві вдавалось їх придушити, ідеї оновлення церкви визрівали у суспільстві.

Поштовх реформаційному руху дав виступ професора біблеїстики Віттенберзького університету, доктора теології Мартина Лютера. 31 жовтня 1517 року він оприлюднив у Віттенберзі “95 тез проти продажу індульгенцій”.

У 1520 році папа відлучив Лютера від церкви. Але Лютера підтримала значна частина різних прошарків північнонімецьких земель. Почалось протистояння прихильників Реформації і їх супротивників. В результаті Реформації утворились, так звані, “протестантські церкви”. Термін “протестанти” виник у 1529 р., коли прихильники реформації церкви подали “Протестацію” – протест проти папи, який зробив спробу ліквідувати реформовані церкви.

Лютер виступив проти вчення про спасіння заслугами святих та через індульгенції. Він стверджував, що єдиною умовою спасіння людини є її особиста щира віра у Бога. Цей принцип став вихідним положенням теології протестантизму і дістав назву “виправдання вірою” (лат. *sola fidei* – “лише віра”). Отже, згідно з ним, не церква і не зовнішні зусилля людини “виправдовують” її перед Богом, а лише щира віра. До того ж, Лютер підкреслював, що спасіння людини – це незбагнений акт Божественної милості, благодаті (принцип *sola gratia* – “лише милість”). Таким чином він спростував вчення про церкву як посередника між Богом і людьми. Відкинуто було і вчення про чистилище, і поділ людей на клір і мирян. На основі принципів “виправдання вірою” та “лише милість” як внутрішньої та містичної умов спасіння в протестантизмі склалось вчення про “загальне священство”, згідно з яким “хрещення є посвяченням” – кожна віруюча людина сама для себе є священником. А священники і пастирі в церкві мають вибира-

тись самою громадою. Єдиним джерелом віри Лютер вважав Священне Писання, яке має найбільший авторитет у вірі як богонатхненна книга (принцип *sola Scriptura* “лише Писання”). Він виступив проти авторитету папи у справах віри. Авторитету папи Лютер протиставив авторитет Священного Писання і вчення про те, що кожний може спаситись тільки вірою у викупну жертву Христа.

Лютер вимагав спрощення обрядності, ліквідації чернецтва, підпорядкування церкви світській владі. В основу обрядності було покладено хрещення і євхаристію, які визнавались таїнствами. Основою богослужіння стала проповідь Слова Божого. Це вимагало відомого і ретельного вивчення Біблії. На відміну від католицизму, в якому право тлумачити Біблію належало тільки церкві, в протестантизмі кожний віруючий має право читати і тлумачити Слово Боже. Таким чином, було порушено монополію латини як сакральної мови (мови Біблії та богослужіння).

Поширення протестантизму викликало протидію з боку католицизму у вигляді Контрреформації – політики католицької церкви, спрямованої на укріплення авторитету папи та церкви. Боротьба набувала різноманітних форм, від інтелектуального до збройного протистояння, і тривала понад століття. Тільки в 1648 р. було укладено Вестфальський мир, що закріпив сфери впливу католицької і протестантської церков у Європі.

Заперечивши деякі догмати і відкинувши канони церкви, Реформація відкрила шлях для більш радикальних, ніж лютеранське вчення, релігійних ідей, що відходили значно далше від традиційної церкви. Деякі з них, як, наприклад, антитринітарії (унітарії), відкинули навіть догмат про Трійцю. Це спричинило боротьбу і в самому таборі протестантів. Протягом Реформації склалось декілька основних напрямів протестантизму: лютеранство, кальвінізм, англіканство, менонізм. Прийнятий у протестантизмі принцип особистої думки в інтерпретації Священного Писання привів до подальшого розвитку релігійних ідей та дроблення протестантських церков.

У наш час існує багато течій протестантизму, кожна з яких має багато відгалужень і деномінацій. Існують також і так звані “маргінальні протестанти” – релігійні організації, що виникли на основі ідей Реформації, але в розвитку доктрини вийшли за межі християнства.

Серед протестантських церков основними, що мають найбільше послідовників, є лютеранство, кальвінізм (існує в трьох формах: реформатство, пресвітеріанство, конгрегаціоналізм), менонізм, методизм, п’ятидесятництво, баптизм, адвентизм та інші. Сучасні протестантські церкви часто існують як об’єднання, наприклад, Німецька Євангелічна церква (лютерани + реформати) або Об’єднана церква Хрис-

та (конгрегаціоналісти + реформати). Для сучасного протестантизму характерне й існування міжнародних об'єднань, у які входять близькі деномінації: Всесвітня лютеранська конференція, Всесвітній союз баптистів, Всесвітня методистська рада або Всесвітній альянс реформатських церков.

Лютеранство. Лютеранська або Євангелічна церква (Євангелічно-лютеранська церква) поширилась на півночі Німеччини, у скандинавських країнах, Прибалтиці, деяких штатах США та провінціях Канади.

Основи віровчення викладено в “Аугсбурзькому віросповіданні” та “Апології” М. Лютера (1530 р.). Доктрину лютеранства викладено в “Книзі Згоди”, що складена наприкінці XVI ст.

Лютеранство визнає два таїнства: хрещення та причастя. Але догмат про перетворення під час причастя хліба і вина в тіло та кров Христа лютеранство відкидає. Решта християнських таїнств вважаються лише обрядами. Літургія здійснюється, але особлива роль у ній відводиться проповіді. Обрядність спрощена, в лютеранських храмах немає ікон, замість них церква прикрашається картинами на біблійні сюжети, але зберігається розп'яття, ритуальний одяг духовенства, вітлар, використовується органна музика та хорівий спів.

Лютеранство зберігає єпископат і святенництво, які не мають окремого місичного статусу, хоч і освячуються в духовній стан через рукопокладення (ординацію). Але посередництво церкви у спасінні відкидається, як і різниця між мирянами і духовенством.

Вчення про “два царства” визнає самостійність держави по відношенню до церкви. Єдиної форми церковної організації в лютеранстві немає. Церкву очолює єпископ або генеральний суперінтендант.

Кальвінізм – більш радикальний напрямок протестантизму. У Швейцарії Реформація почалась під керівництвом Ульриха Цвінглі (1484–1531 рр.). Основи цвінгліанства були викладені у його “Коментарях до істинної і хибної віри”. Цвінглі відкидав не тільки католицьке вчення про перевтілення в таїнстві причастя, але й лютеранську догму про реальну присутність Христа в таїнстві причастя. Всі предмети культу було відкинуто. Церква перетворена на дім молитви. Цвінгліанська громада сама обирала собі проповідників і пастирів.

Більш поширеною формою радикального протестантизму став кальвінізм. Його засновником був Жан Ковен (в латинській формі – Іоанн Кальвін, 1509–1564 рр.), який народився у Франції і під час гонінь на протестантів виїхав у Швейцарію. Свою теологію він виклав у “Наставленні в християнській вірі”. Це найбільш послідовне і разом з тим коротке викладення основ протестантського віровчення.

В кальвінізмі немає єдиного символу віри, а єдиним джерелом віровчення є Біблія. Кальвіністське віровчення ґрунтується на Біблії, а

також творах Кальвіна та різноманітних кальвіністських віросповіданнях: “Бельгійському віросповіданні” (1561 р.), “Гейдельберзькому віросповіданні” (1562 р.) та ін.

Кальвін у своєму вченні виходив з ідеї абсолютної могутності Бога і незбагненності його волі. Звідси він виводив абсолютну недостатність дій людини, всіх її “добрих справ” в очах Бога. Тому спасіння може бути тільки даром Божим, а не результатом зусиль людини. На основі цього Кальвін розробив вчення про предвічну напередвизначеність або обраність. Згідно з цим вченням доля людини “у загробному житті” з початку часів, тобто ще до створення людини, визначена Богом. Отже, одні люди обрані для життя вічного, інші – для вічного пекельного страждання. Ніякими особистими заслугами, зусиллями церкви, заступництвом святих не можна змінити свою долю.

Головним у кальвінізмі є вчення про “світське обрання” і “світський аскетизм”. Оскільки людина не знає своєї долі і не може знати про свою обраність, то вона повинна жити так, ніби вона знає про свою обраність – повинна бути гідною свого обрання. Свідченням можливої обраності може бути успіх в будь-якій діяльності, зокрема професійній. Людина повинна бути благочестивою і робити добрі справи, але це не засіб спасіння, а ознака обраності.

Кальвіністи визнають два таїнства – хрещення і причастя, але не як засоби спасіння, а лише знаки належності до церкви.

Кальвін найрадикальніше реформував християнський культ і церковну організацію. Всі зовнішні атрибути католицького культу (вітар, ікони, облачення священників, свічки тощо) було скасовано. Основне місце у богослужінні зайняли читання Біблії, співання псалмів і проповідь. Храм був позбавлений будь-яких сакральних прикрас. Навіть хрест не є обов’язковим.

Кальвінізм поширений у Швейцарії, Нідерландах, ФРН, Угорщині, Чехії та Словаччині, США та деяких інших країнах.

Сучасний кальвінізм поділяється на **реформатські**, **пресвітеріанські** та **конгрегаціоналістські** церкви. Відмінність між ними зводиться до різних форм організаційної структури церкви.

Реформати – прихильники кальвіністської церкви континентально-європейського походження. Кальвіністи Великобританії відомі як пресвітеріани.

Громада сама обирає пастирів та пресвітерів – старійшин, які становлять консисторію. Декілька громад складають пресвітерії, що входять у синод і асамблею. Очолює церкву країни обраний суперінтендант (єпископ).

Конгрегаціоналісти – (від лат. **congregatio** – об’єднання, громада) течія кальвінізму, яка виникла в XVI ст. в Англії. Конгрегаціона-

лісти стверджують незалежність кожної релігійної громади – конгрегації – від держави і право її на самоуправління.

Англiканство. Англiканська церква виникла в Англії в XVI ст. під час Реформації. Парламентським актом 1534 року король Генріх VIII був об'явлений головою церкви, яка проголошувалась незалежною від папи.

Віровчення англiкан є конгломератом католицизму, лютеранства і кальвінізму. Воно викладено в “Книзі громадського богослужіння” (1549 р.) і в “Англiканському символі віри” (1571 р.), яке має 39 статей.

Протестантська концепція виправдання вірою поєднана в англiканстві з визнанням рятівної сили церкви та апостольської спадкоємності єпископату.

Зовнішня сторона обрядовості майже не відрізняється від католицької. В англiканстві збережена єпископальна ієрархія. Головою церкви при цьому вважається король, який призначає примаса та єпископів. Примасом англiканської церкви є архієпископ Кентерберійський.

Наявність в англiканстві двох складових – католицької та протестантської, призвели до появи двох партій в організаційній структурі церкви – “верхньої церкви” та “нижньої церкви”. Згодом з'явилась “широка церква”. Відмінність між ними полягає у визначенні ролі та форм присутності церкви у суспільстві.

В колишніх британських колоніях англiканство представлено *єпископальними церквами*.

Менонітство – одна з течій протестантизму, що виникла у XVI ст. Назва “меноніти” походить від імені засновника течії Менно Симонса, голландського священика. Проте до XX ст. послідовники Симонса називали себе “тими, хто свідомо хреститься”.

До основних положень вчення Менно Симонса відносяться вимога “свідомого хрещення”, незалежність окремих громад, відмова від насильства, співпраця з державою, заборона присяг і клятв. Такі особливості віровчення перетворювали громади послідовників Симонса на об'єкт переслідувань, тому змушені були шукати долі в різних країнах Європи та Америки.

Єдиного догматичного вчення у менонітів немає – вони вважають, що важливіше особисте благочестя та життя за християнськими заповідями. У менонітів хрещення і хлібопереломлення (причастя) вважаються обрядами. Поряд з хлібопереломленням практикується обряд взаємного обмивання ніг.

Культові особливості спонукають менонітів до замкненого способу життя громад, що обмежують спілкування із зовнішнім світом. Проте місіонерська діяльність є обов'язковою. Деякі менонітські гро-

мади дотримуються крайнього консерватизму в одязі та побуті, відкидаючи продукти сучасної цивілізації.

Баптизм виник серед англійських емігрантів-кальвіністів в Голландії на початку XVII ст. Віровчення баптистів формувалось на основі лютеранства та кальвінізму під впливом менонітів. Головна ідея, що була запозичена від анабаптистів і менонітів – свідоме хрещення у дорослому віці, звідки і походить назва “баптизм” (грец. “хрещення водою”).

Єдиним джерелом віровчення вважається Біблія (перш за все, Новий Завіт). Баптисти поділяють християнські догмати про Трійцю, божественне походження Христа, його подвійну природу, але відкидають роль церкви як посередниці між Богом і людьми, сповідають принцип “виправдання вірою”. Поряд з вченням про богообраність вони визнають і свободу волі людини. Проте більшість баптистських деномінацій вважають, що викупна жертва Христа принесена за обраних. Не визнають поділ на мирян та духовенство (принцип загального священства). Але у баптистів існують служителі культу. Громади очолюються виборними пресвітерами, проповідниками і дяконами.

Водне хрещення і хлібопереломлення не вважаються таїнствами, а є свідченнями віри і пам’яті про жертву Христову. Практикуються також обряди шлюбу та поховання. Баптисти відзначають основні християнські свята, що пов’язані з Ісусом Христом. Суто баптистське свято – День Жнив (в США – День Подяки).

Головним обов’язком баптиста вважається **євангелізація** – активне місіонерство і особисте дотримання християнських чеснот в особистому житті та побуті.

Квакери (англ. “трясуни”) – відгалуження пуританства (прихильників подальшої реформації – очищення англіканства), що склались в середині XVII ст.

У квакерів, або як вони себе самі називали “Релігійного товариства друзів”, немає чіткого віровчення і сталої обрядності, не існує і рукопокладеного священства.

Головна ідея “товариства друзів” полягає в досягненні “осияння” людини Святим Духом. Саме через “внутрішнє світло” відбувається, згідно з вченням квакерів, подальше Божественне одкровення, що не обмежується лише Біблією.

Квакерство вирізнялось послідовним і безкомпромісним пацифізмом, непотворенням, проповіддю свободи та віротерпимості, активним місіонерством та благодійністю.

Методизм. Течія, що відділилась від англіканства наприкінці XVIII ст. і намагалась реформувати його у пресвітеріанському дусі.

Спрощена обрядність і нечітка догматика перекриваються методичністю вивчення Біблії та місіонерства, що і стало джерелом для назви конфесії.

Основою віри методисти вважають особисте спілкування з Богом. Обрядність, хоч і з певними спрощеннями, залишилась англійською.

Адвентисти – послідовники протестантської течії, що виникла в 30-х роках XIX ст. у США. Адвентисти (від лат. “*adventus*” – “пришестя”) – течія, що відокремилась від баптистів. Головними рисами віровчення адвентистів є есхатологічні мотиви (есхатологія – вчення про “кінець світу”, “посмертну долю” і “Страшний суд”) та віра у близьке друге пришестя Христа. Міллер у своїй праці “Свідectво з писання про друге пришестя Христа біля 1843 р. та його особисте царюванні протягом першої тисячі років” пророкував пришестя, але воно не відбулось. Вчення про хіліазм або мілленаризм – “тисячолітнє царство Христове”, обов’язкове для кожного адвентиста. Згідно з віровченням адвентистів під час другого пришестя Христа обрані отримають життя вічне – спочатку в тисячолітньому царстві Христа на небі, потім на оновленій землі після Страшного суду, коли будуть воскресненні грішники для того, щоб разом із Сатаною бути знищеними.

Одна з найбільших течій адвентизму – “**адвентисти сьомого дня**” – розвинули вчення адвентизму. Ідеологом її стала О. Вайт, що наголосила на необхідності дотримання “четвертої заповіді” – “пам’ятай день суботній, щоб святити його”.

Адвентисти відкидають вчення про безсмертя душі, існування раю і пекла, але вірять у воскресіння душі і тіла. Тому приділяється увага не тільки моральній чистоті, але й тілесній. З цим пов’язана “санітарна реформа” – комплекс заходів, які повинні забезпечити тілесну чистоту і здоров’я: заборона переливання крові, харчові обмеження тощо.

Обрядність адвентизму близька до баптистської. Культ передбачає водне хрещення, обмивання ніг та хлібопереломлення. Адвентисти повинні сплачувати церкві “десятину” із своїх доходів і вести активну місіонерську діяльність.

Адвентистські церкви хоч і мають чітку та досить централізовану структуру (уніони, дивізіони, регіональні конференції, генеральна конференція), мають декілька течій.

П’ятидесятництво – пізня протестантська течія, яка сформувалась в США на початку XX ст. В основу віровчення покладено євангельську розповідь про сходження Святого Духа на апостолів у свято П’ятидесятниці, внаслідок чого вони отримали дар говоріння на інших мовах для проповіді слова Божого. Цей дар називають “глосолалія”.

Наприкінці XIX ст. в США набуло поширення вчення про “рух святості” – духовну еволюцію людини, що проходить духовні

кризи і отримує духовні благословення: навернення у віру і покаяння, народження згори – досягнення святості і набуття Дарів Святого Духа (мудрість, знання, віра, дар зцілення, чудотворства, пророкування, розрізнення духів, різні мови, тлумачення мов). Отримання дарів – “харизми” є ознакою належності до істинної Церкви Христової, через що п’ятидесятництво отримало назву харизматичної церкви.

П’ятидесятники визнають Трійцю, вірять в близьке пришествя і тисячолітнє царство Ісуса Христа. Вони визнають обряди водного хрещення дорослих, хлібопереломлення і обмивання ніг.

П’ятидесятники поділяються на декілька деномінацій, між якими є догматичні та обрядові відмінності.

Мормони (Церква Ісуса Христа святих останніх днів) – течія маргінального протестантизму, що виникла близько 1830 року в США.

Джерелами віровчення мормонів вважається Біблія та Книга Мормона (книга, яку нібито написав давній пророк Мормон і яку переклав засновник церкви Джозеф Сміт).

Згідно з Книгою Мормона в давні часи в Америку переселились нащадки “колін Ізраїлевих”, що зберегли справжню старозавітну традицію. Символ віри мормонів в цілому збігається з християнським. Проте інакше трактується Свята Трійця і особа Ісуса Христа. Мормони вважають, що існує безліч богів і вони колись були смертними людьми.

Мормони відкидають традиційну церковну історію і вважають, що після смерті перших апостолів справжня церква Христа була спотворена, а відновлена тільки мормонами.

Мормони практикують обряди хрещення, причастя хлібом і водою, шлюб, висвячення священиків, які поруч з місіонерством і благодійністю визнають обов’язковими для спасіння. Важливе місце у мормонів займає сім’я. На початку практикувалась навіть полігамія (багатоженство), але пізніше її було заборонено церквою.

Церква має ієрархію, що складається з церковних посад “пророків”, “апостолів”, “єпископів”, “пресвітерів”, “дияконів”, на чолі з Радою апостолів.

Свідки Єгови – нова протестантська течія, що відділилась від конгрегаціоналізму наприкінці XIX ст. і значно відійшла від загального протестантського віровчення.

“Свідки” відкинули християнський догмат про Трійцю, єдиним Богом вони вважають Єгову, а Христа вважають Сином Божим, який не рівний Отцю (досконала людина). Існування безсмертя душі, раю і пекла заперечується. Свідки Єгови вважають, що з 1914 року почався період “встановлення невидимого Небесного царства” і “Армагедон” – битви Бога із Сатаною. Після Страшного суду залишені для життя вічного будуть лише свідки, а грішники знищені.

У Свідків Єгови практикують обряди хрещення, причащення – його ж вважають єдиним святом, що відмічається раз на рік.

Місіонерська діяльність обов'язкова – близько десяти годин на місяць, вірний повинен місіонерствувати “від дверей до дверей”.

Церква чітко організована і централізована, від вірних вимагається дисципліна. Їм забороняється служба в армії і будь-які форми участі в діяльності державної влади.

Загалом протестантських конфесій є дуже багато і кількість їх стрімко зростає.

Основні поняття: автокефалія, адвентизм, аджорнаменто, ангели, англіканство, антитринітарії, баптизм, Вселенське православія, вчення Ж. Кальвіна, “передвизначеність” та “світське обрання”, вчення М. Лютера про “виправдання вірою”, глосолоалія, догмат про “філіокве”, доктрина, догматика, загальне священство, індульгенція, кардинал, кальвінізм (реформатство), католицизм, кафолічна церква, “Книга Згоди”, консисторія, Контрреформація, меса, папа-цезаризм, парафія, патріарх (патріархія, патріархат), Помісна церква, православ'я (ортодоксія), п'ятидесятництво, Реформація, “санітарна реформа”, Синод, симфонія, схизма, харизма, цезаропапизм, целібат, чернечі ордени, чистилище.

Запитання для самоконтролю

1. Які чинники спричинили розкол християнської церкви?
2. Чим відрізняються поняття “кафолічна” та “католицька” церкви?
3. Які догматичні відмінності існують між римо-католицькою та православними церквами?
4. Назвіть головні обрядові відмінності між католицизмом та православ'ям.
5. Чим відрізняється організаційна структура римо-католицької та східних православних церков?
6. У чому причина виникнення протестантських течій християнства?
7. Які головні віронавчальні ідеї покладені в основу протестантизму?
8. Назвіть найбільш характерні риси головних протестантських течій християнства.
9. Якими конфесіями представлений протестантизм в Україні?
10. Що об'єднує різні християнські конфесії?

3.4. Християнство в Україні

- *Утвердження і розвиток християнства в Київській Русі.*
- *Українське православ'я в умовах іноземного панування та добу залежності.*
- *Релігійне відродження в Україні.*

3.4.1. *Утвердження і розвиток християнства в Київській Русі*

Відомо, що Русь прийняла християнство у східному грецькому обряді від Візантії. Це була епоха гострого протистояння між Західною церквою на чолі з Папою і Східними церквами, які до розколу 1054 року склали єдину християнську “Вселенську Апостольську Церкву”. Загостренню конфлікту між Константинополем та Римом сприяла і конкуренція у справі навернення у християнство – кожна сторона прагнула утвердити свою зверхність над новохрещеними варварами. Одним з теренів конфлікту була слов'янська територія. Проте слов'яни, починаючи з Кирила і Мефодія, намагались не стільки злитись з Візантійською або Римською церквами, скільки створити власну – слов'янську християнську церкву. Переклади Біблії і богослужебних книг з грецької на староболгарську (македонську) мову Кирилом та Мефодієм поклали початок формування слов'янського варіанта православ'я. Контакти слов'ян з “обома Римами” теж сприяли формуванню церкви, яка прагнула увібрати у себе найкращі риси обох традицій і уникнути сліпого наслідування. Християни-слов'яни схилились до ранньохристиянської традиції і наголошували, що хрещені вони були від апостола Павла, а згодом на Русі поширилась версія хрещення її від апостола Андрія. До того ж слов'янські племена з перших століть поширення християнства мали тісні контакти з греками і готами-християнами й могли приймати християнство через них. Самі візантійці називали русичів серед похрещених народів ще у IX ст. Серед перших князів-християн називають Аскольда. Відтак легенда про Володимирове хрещення, що її наводить “Повість минулих літ” не зовсім точно передає обставини християнізації східних слов'ян. І сьогодні єдиного погляду на цей процес серед науковців немає.

Приблизно у 995–997 рр. була створена Київська митрополія, яка складалась з декількох епархій і знаходилась у канонічній залежності від Константинопольської патріархії. Хоча Київська митрополія була достатньо автономною, навіть у справах фінансових, а її канонічна залежність позначалась у призначенні митрополитами з греків Константинополем, підлеглість Руської церкви була незручною для Київських князів, які вважали себе суверенними володарями, рівними імпе-

ратору (Володимир титулував себе “каганом”, що дорівнювало титулу імператора). Така невідповідність приводила до конфліктів з Константинополем і, за деякими версіями, сприяла прагненню Володимира створити власну церкву, спираючись не на грецьку, а на слов’янську церковну традицію, започатковану Кирилом і Мефодієм.

За іншими джерелами, новостворена Київська церква не мала чіткої ієрархії до 1039 року і не визнавалася канонічною Константинопольським патріархом. Перший, призначений Константинополем, митрополит Феопемпт поводить себе без врахування амбіцій князівської влади і місцевої церковної традиції. Так, він вдруге висвятив Десятинну церкву, що є порушенням церковних правил. Такі непорозуміння церкви з державою викликали конфлікт з Візантією, який змусив Феопемпта тікати в Константинополь і згодом переріс у війну з Візантією у 1043 році.

1051 року на митрополічу кафедрі у Києві був поставлений перший митрополит русин – Іларіон, що фактично означало розрив з Константинополем, оскільки його обрав собор єпископів, а не прислав патріарх. Було внесено зміни і в “Номоканон” (збірку правил, що регламентували церковне життя) для потреб руської церкви. Однак, після смерті Ярослава Мудрого канонічний зв’язок з Константинополем було відновлено і митрополитами Київськими знов призначаються греки.

Проте Київська митрополія не була подобою церкви візантійської. Її організаційна структура була пристосована до політичного устрою Київської держави. Так, кількість єпархій Київської митрополії збігалась із кількістю князівств і територіально їм майже точно відповідала.

У XII ст. посилюється боротьба за великокнязівську владу. Церква почала відігравати значну роль у цій політичній боротьбі. Особливо активно намагався використати авторитет церкви князь Володимиро-Суздальський, Андрій Боголюбський. Він почав проводити відмінну від своїх попередників політику стосовно Києва – прагнув будь-якими засобами принизити значення “стольного города” і підняти статус свого князівства. Так, у 1169 році він не просто здобув Київ, як робили до нього і після нього, але віддав його на поталу. Пограбовано було не тільки місто, але й церкви, що раніше робили тільки половці. Вивіз він із Києва також і головну святиню – Вишгородську ікону Богородиці (пізніше відому як ікона Володимирської Богоматері). У його плани входило також створення окремої Володимиро-Суздальської митрополії, але патріарх це йому не дозволив.

Спроби використати церкву та її ієрархію для досягнення політичної могутності призводили до конфліктів князів та ієрархів, а інколи

до ігнорування рішень помісних соборів – зібрання єпископів. Так, у 1147 році князь Ізяслав Мстиславович запропонував помісному собору обрати митрополитом русича Климента Смолятича. Але в таких діях вбачали спробу зміцнення влади князя і переваги його над іншими. Світська і церковна влада Новгород, Полоцьк, Смоленськ та Суздаль не визнали рішення собору. Отже, вдруге спроба здобуття автокефалії митрополії наразилась на внутрішні суперечки світської влади. Митрополити-греки в такій ситуації розглядались як компромісні фігури.

У Київській Русі церква і князівська світська влада знаходились у рівновазі. Тут не був запозичений візантійський цезаропапізм, але і церква не могла обійтись без підтримки держави. Юрисдикцію князівської і церковної влади було розподілено. До церковної юрисдикції було віднесено справи, що стосувались населення, яке належало до церковних земель, сімейні та шлюбні справи, злочини проти церкви. Отже, є підстави вважати цей період історії руської церкви і держави як “симфонію”.

3.4.2. Українське православ'я в умовах іноземного панування та добу залежності

Церква в умовах татарської навали. Монголо-татарська навала створила нову ситуацію. Монголи згідно з Ясою – зведенням звичаєвого права, лояльно ставились до будь-якої віри і служителів культу, до того ж серед завойовників тоді багато було християн-несторіан (одна з гілок східного християнства, засуджена як єресь). Ординці використовували церкву для досягнення більшого впливу на ситуацію в Руських землях, вони звільнили церкву від сплати данини за умови, що вона визнає зверхність хана і буде славити його як владу від Бога. Церковні ієрархи, так само як і князі, отримували ярлики від хана. Отже, церква стала важливим чинником політичної боротьби між князями за першість.

Володимиро-Суздальські князі намагались використати церкву для зміцнення своїх політичних позицій, зокрема для здобуття прихильності Орди, де у 1261 році була створена Переяславсько-Сарайська єпархія. Переяславською її називали з певною компенсацією через те, що Переяславщина була обезлюднена внаслідок монгольської навали і втрачена для церкви. Митрополит Кирило одержав від хана ярлик з привілеями. Таким чином, ординська орієнтація Володимиро-Суздальських князів була вигідною для церкви, саме тому київські митрополити підтримують її, а згодом переносять кафедру у Володимир. Зразком такої ординської орієнтації була політика Олександра Ярославовича Невського, який ніколи з татарами не воював, а навпаки, весь свій військовий талант спрямував проти хрестоносців.

Іншої політики стосовно Орди дотримувався Данило Галицький. Галицько-Волинське князівство відносно мало постраждало від монгольської навали, тому Данило, хоч і номінально визнавав свою залежність від Орди, однак намагався створити проти неї військовий союз. З князем Андрієм Ярославовичем Данило уклав антиординський союз, підкріпивши його шлюбом дочки. Але Олександр Невський, брат Андрія, завадив реалізації цієї коаліції.

Залишившись сам на сам з Ордою, Данило Галицький змушений був у пошуках союзників зорієнтуватись на католицькій Захід. Данило вів переговори з папою Інокентієм IV про створення хрестового походу проти Орди в обмін на визнання папи. На знак згоди у 1253 році він коронувався в Дорогочині королівською короною, переданою йому папським легатом, прийняв титул короля, визнав владу папи, а той підтвердив збереження Руською церквою права на східний православний обряд. Проте зібрати хрестовий похід так і не вдалось, відтак не реалізованою залишилась і обіцянка визнати папу.

Потрібно наголосити на тому, що русько-католицькі зв'язки були досить активними і раніше. Так, у більшості князів різних гілок династії Рюриковичів були династичні зв'язки з Європою, і князі мали, якщо не дружин, то матерів з європейських католицьких країн. Проте, активна антиординська політика Данила викликала занепокоєння ієрархії руської церкви, особливо дратували її зносини з Римом. Митрополит Кирило був супротивником зближення з Римом, тому більше часу перебував у Володимирі-на-Клязьмі. Після його смерті у 1280 р. новий митрополит Максим, ставленик патріарха, теж був проти політичної орієнтації Галицько-Волинських Даниловичів. У 1299 році він перебрався у Володимир-на-Клязьмі, демонструючи свою підтримку політики, орієнтованої на Орду, але продовжував носити титул “Митрополита Київського і всієї Русі”.

Прагнучи посилити статус Королівства Руського, Юрій Левович добився у 1303 році утворення Галицької митрополії. Галицький митрополит Петро Ратенський на деякий час стає Київським митрополитом і об'єднує митрополії. Проте, він успадковує від своїх попередників політику підтримки тих князів, що мають найтісніші стосунки з Ордою і здатні забезпечити певну стабільність. У першій половині XIV ст. найплідніше використовувала Орду для зміцнення своїх позицій серед північних руських князівств Москва. Московські князі добились виключного права збирати данину з руських князівств, підлеглих Орді. Для усунення своїх політичних конкурентів Москва часто використовувала ординське військо. Таким чином, служба Орді дозволила Москві зберегти себе від спустошень, розбагатіти, зокрема і за рахунок

збирання данини, і утвердити своє політичне лідерство на теренах Північно-Східної Русі. Саме вона стає новим фаворитом політичних орієнтацій православної церкви. У 1325 р. митрополит Петро переносить в Москву митрополічу кафедру. Відтак Москва перестала бути тільки наглядачем Орди за руськими землями і почала претендувати на роль політичного та духовного центру руських земель. З такими претензіями Москви погодився і Константинополь, затвердивши перенесення кафедри митрополита Київського і всієї Русі до Москви. Наступники Петра зосередились на обслуговуванні інтересів московської династії, відтак православні в Русі (Україна) та Литві (Білорусь) відновили або створили власні митрополії – Галицьку (1303–1305, 1326–1347 рр.) та Литовську (1317–1329 рр.).

З припиненням династії Даниловичів у Галичині і Волині та занепаду державності посилюється експансія Польщі та Литви на руські землі. Галицька митрополія стає незручною для Москви і для Польщі. У 1347 році московський князь Симеон Гордий домігся від патріарха скасування Галицької митрополії. Проте через чверть століття її було відновлено. Відродження Галицької митрополії було пов'язано з прагненням польського короля Казимира утвердитись на новоприєднаних землях Галичини. Казимир, намагаючись послабити вплив православної Москви на руське населення Галичини, вимагав відновити окрему Галицьку митрополію. Вона була відновлена у 1371 році та проіснувала двадцять років, але після смерті митрополита Галицького її було скасовано, оскільки потреби в ній польська корона вже не бачила.

Отже, у справі церкви втручаються тепер і сусідні держави. Все більше і більше церква стає заручницею і разом з тим зряддям політичної гри багатьох держав.

Православ'я в умовах польсько-литовського панування. Вхідження руських земель до Великого Князівства Литовського спричинило домагання Ольгерда до створення окремої митрополії в Києві. Адже з новоприєднаними землями Велике Князівство Литовське перетворилось на державу, де 9/10 населення було православним. До того ж руські землі, що входили до Литви, обслуговувались церквою, голова якої мав резиденцію в сусідній державі – державі-суперниці, оскільки Москва теж претендувала на руські землі.

Боротьба між Литвою і Московією за руські землі спричинила довготривалу та повну драматичних подій боротьбу за церкву. Константинопольський патріарх під тиском різних політичних суперників призначає митрополитів для Литви і для Москви, але прагне, щоб Руська митрополія залишилась єдиною в руках одного митрополита. Перевагу при цьому в Константинополі надавали Москві. В 1415 р. литовський князь Вітовт домігся створення окремої Литовської православної мит-

рополії з осередком у Новогрудку, яка титулувалась “Митрополія Київська і всієї Русі”. Отже, і в Литві, і в Московії існували одночасно митрополії з однаковою титулатурою та різною політичною орієнтацією. Проте, Константинопольський патріарх вимагав, щоб Київський митрополит обіймав обидві Руські митрополії. Це призводило до гострих конфліктів, як в самій церкві, так і між Литвою та Московією – державами, що прагнули контролю над церквою. Між тим православ'я у Литовсько-Руській державі переживало важкі часи. У 1413 р. Вітовт і Ягайло уклали Городельську унію, згідно з якою бояри і шляхта Литви отримали рівні права з шляхтою польською, але тільки ті, що є католиками. Православні ж бояри і шляхта таких прав не мали і прирівнювались до язичників. Ця відверта релігійна дискримінація спричинила тривалу і гостру політичну та воєнну боротьбу між руською й польсько-литовською знаттю за владу. Проте, для православних ця боротьба склалась невдало, хоч позиції православ'я вдалось відстояти і не допустити суцільного покатоличення.

Ускладнилась ситуація навколо православ'я і на міжнародній арені. У липні 1439 р. на Флорентійському соборі, в якому брали участь візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог, Константинопольський патріарх Йосиф II, Київський митрополит Ісидор та Римський папа Євген IV, була укладена унія на умовах визнання вищості папи, деяких догматів у католицькому формулюванні та збереження східної обрядності. Такий компроміс видавався вселенському православию прийнятним. Це було необхідно Візантії для організації підтримки у боротьбі з турками-османами, однак допомоги надано не було і унія була розірвана, а згодом впав і Константинополь.

Москва не визнала рішень Флорентійської унії і відмовилась прийняти митрополита Київського Ісидора, що визнав унію. У 1448 році без узгодження з Константинопольським патріархом в Москві обрали свого митрополита, що означало фактичне запровадження автокефалії. Самопризначений московський митрополит не визнав нового митрополита Київського Григорія, призначеного Константинополем, що спричинило остаточний поділ Київської митрополії на Московську і Київську у 1458 р. До Київської митрополії відійшли литовські, українські та білоруські землі. З 1461 р. новий митрополит, обраний у Москві, прийняв нову титулатуру “Митрополит Московський і всея Русі”. Москва хоч і проголосила автокефалію, але канонічною вона не визнавалась майже 140 років.

Після падіння Константинополя і одруження московського великого князя Івана III з дочкою візантійського імператора Зоєю (Софією) Палеолог, Москва стала вважати себе “третьім Римом” (автор ідеї чернець Філофей – ігумен Псковського Єлізарова монастиря). Ці претензії, врешті, привели до домагання Московською митрополією статусу патріархії.

У 1589 році, з порушенням канонічного права, було обрано (призначено) патріархом Московським Іова. Однак обрання було підтверджено на Константинопольському соборі у 1590 році і Московська патріархія отримала п'яте місце у диптиху серед православних патріархій (Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Московська).

Претензії Московської патріархії на статус центру православного світу врешті призвели до встановлення своєрідної “духовної монополії” Москви. Істинним православ'ям відтоді в Москві вважали тільки московське православ'я, що і призвело до певної самоізоляції та стало причиною поступового застою й занепаду московського православ'я.

Однак, занепадала також і Руська православна церква в Україні та Білорусії. Після Кревської (1385 р.) та Городельської (1413 р.) уній, що стали початком посилення позицій католицизму у Литві, і особливо після Люблінської унії (1569 р.), руське православ'я опинилось у тяжкому стані. Воно не мало державної підтримки, втратило значною мірою зв'язки з Константинополем і опинилось перед загрозою ліквідації в умовах боротьби між католицизмом і протестантизмом під час Реформації і Контрреформації та посилення експансії католицизму.

Одним з небагатьох острівців, де зберігалася відносна конфесійна толерантність, у середині XVI ст. була Річ Посполита. Саме тому сюди майже зі всіх кінців Західної Європи почали стягуватись протестанти. Згодом під вплив протестантизму попадає і Русь (Україна і Білорусь). Найбільше протестантизм, особливо в його найрадикальнішій формі – кальвінізмі, поширювався серед польської та полонізованої шляхти і магнатерії. Так, близько 20 % шляхти Речі Посполитої були протестантами. А в сенаті їх було близько 45 %. Кальвінізм обстоював вчення про “абсолютну передвизначеність” Богом долі людини. За ним одні люди, ще до народження, були приречені на вічне блаженство, інші – на вічні муки. Доказом “обраності” кальвіністи вважали успіхи у земному світському житті. Отже, багаті і могутні магнати і шляхта – обрані. Дрібна українська шляхта ще не віддалилась від простого українського народу і тому міцно трималась православ'я і вбачала в протестантизмі прояв чужинства.

Наслідком поширення ідей Реформації було зростання інтересу до релігійних і церковних справ не тільки у освічених колах, але й у міщан. Католики і православні були втягнуті у боротьбу, в центрі якої стояло питання віри.

Реформація викликала зворотний рух – контрреформацію – католицьку реакцію. Але спочатку всі три течії християнства в Речі

Посполитій відносно мирно співіснували. І останні королі з династії Ягелонів, і Стефан Баторій, колишній кальвініст, що перейшов до католицизму, визнавали рівні права конфесій. Ситуація почала змінюватись за королівства Сигізмунда (Жигімунта) III Вази – ревного католика. Формально, маючи рівні права з католиками, православні почали відчувати все більш зростаючу дискримінацію, прояви якої значною мірою були зумовлені активною діяльністю католицьких орденів і особливо єзуїтів, яким вдалось призупинити поширення протестантизму. Спираючись на підтримку держави і короля, єзуїти розпочали наступ на позиції протестантів-“єретиків” і православних-“схизматиків”. Вони почали вести активну католицьку пропаганду, наvertsали різними засобами в лоно католицької церкви, піднімали рівень католицького духовенства. Єзуїти вкрили Русь і Литву мережею єзуїтських шкіл та колегійумів, де дітей шляхти і заможного міщанства виховували в дусі католицизму і польського шовінізму. Єзуїти відкрили школи і костьоли у Перемишлі, Львові, Бересті, Луцьку, Острозі, Кам’яниці, Барі, Вінниці, Києві, Фастові, Новгород-Сіверському та інших містах. Рівень викладання, що репрезентував найвищі досягнення європейської культури і університетської освіти, був надзвичайно високим. Зрештою, вчитись у єзуїтських школах стало просто престижно. Усе це прискорювало процес спольщення і покатоличення української молоді, яка з погордою ставилась до православної церкви і української культури.

Придушивши Реформацію у Польщі і Литві, католики всі сили прикладали до боротьби з православними “схизматиками”. Православних принижували, перешкоджали їм займати вищі посади, православних єпископів позбавили права засідати у Сенаті, не допускали православних і до міського самоуправління, і навіть до цехових організацій тощо.

Православна церква, позбавлена підтримки, перебувала у занепаді. Він проявився, перш за все, у жалюгідному стані освіченості православного духовництва. Бракувало книг, освічених богословів, вправних проповідників. Обороняти православ’я від агресивної та ефективної єзуїтської пропаганди було практично нікому. Константинопольська патріархія допомогти не могла, оскільки вона разом з іншими старими православними патріархіями була в складі турецької імперії. Єдина на той час незалежна православна Московська держава проголосила себе “третім Римом”, але ця претензія на духовну монополію привела врешті-решт до церковно-культурного застою. На Московщині не було шкіл, занепало богослов’я, переслідувалось все, в чому вбачалась загроза “святій старині”. Змушений був тікати з Москви першодрукар Іван Федоров, який знайшов притулок в Україні.

Церковна ієрархія православної церкви в Україні також деградувала. Вона попала в залежність від світської влади. Король і магнати, на землях яких були розташовані православні єпархії або парафії, привласнили собі право роздавати на власний розсуд церковні посади. Найчастіше “подання” на посади єпископів, архімандритів і священників продавались. Церковними ієрархами ставали в такий спосіб люди зовсім недостойні, моральні якості яких, порушення ними церковних канонів та архієрейських традицій викликали загальний осуд. Православна церква втрачала авторитет. Зовні блискуча європейська, католицька польська культура стала асоціюватись з сучасною прогресивною, а занедбана православна руська – з відсталою, “хлопською”. Важливо підкреслити, що руським народом називали православних українців і білорусів.

Руська православна церква, відповідно народ руський, опинились в умовах дискримінації з боку держави. Це мало жахливі наслідки – шляхта і магнатерія почали надавати перевагу католицькій вірі й освіті. У XVI ст. посилюється процес полонізації та покатоличення української (руської) еліти.

Вихід із цієї ситуації можна було шукати у двох напрямках. По-перше, опора на внутрішні сили за рахунок консолідації православ'я, зміцнення його самоуправління, дисциплінованості, освіченості та інше. По-друге, виборювання прав для православних у Речі Посполитій і можливий компроміс із католицизмом.

Випробувано було обидва шляхи. Справу захисту православної церкви взяли до своїх рук дрібна шляхта та міщанство. Треба було піднести рівень власної освіти, організувати, оздоровити і оновити церковне життя. Осередком такого оновлення стали православні церковні братства, що виникли в містах України і Білорусі. Вони опікувались церквою, заводили школи, шпиталі і друкарні, мали свою організацію, громадський суд виборних, платили внески, утримували вчителів тощо. Братства почали претендувати на контроль православної ієрархії, зокрема на участь у призначенні та зміщенні священників. Втручання братств підштовхнуло представників вищої православної ієрархії до ідеї унії православної церкви з католицизмом, яку активно пропагували єзуїти. Тим більш, що були відомі історичні прецеденти – 1253 р., коли до унії схилився Данило Галицький, Флорентійська унія 1439 р. тощо. Ініціативу до запровадження унії взяв на себе львівський єпископ Гедеон Балабан, що конфліктував з львівським братством. Згодом до нього приєдналися інші єпископи і навіть київський митрополит Михайло Рогоза. Вони сподівались, що унія з Римом дозволить зберегти право-

славний обряд, зміцнить церкву, зрівняє в правах католицьку і православну церкву в державі. Протягом 1591–1595 рр. прихильники унії розробили її умови, узгодили їх з папою і королем та підписали в Римі без згоди православного собору. Собор був скликаний тільки у жовтні 1596 р. в Бересті. Він одразу розколовся на два окремих собори – православний та уніатський. Православний собор відкинув і засудив унію, позбавивши уніатів духовної влади. Але король затвердив рішення уніатського собору, яке визнавалось обов'язковим для всіх православних на території держави. Православна церква стала, по суті, незаконною.

Так, спроба розв'язати міжконфесійне протистояння загострила конфлікт православних підданих Речі Посполитої з католиками поляками і породила затяжну війну “Русі з Руссю”, як сучасники називали конфлікт православних з уніатами.

Почалось довготривале протистояння католицької та уніатської (греко-католицької) церков, з одного боку, і православних, з іншого. Яскравим виявом цієї боротьби була так звана “полемічна література”, яка дозволила підняти православну богословську та філософську думку до європейського рівня, загартувала діячів українського національного відродження кінця XVI – початку XVII ст. (Є. Плетинецький, Мелетій та Григорій Смотрицькі, І. Вишенський, З. Копистенський, І. Борецький, С. Зизаній та інші).

Осередком православ'я в часи, коли не було православної ієрархії, була Києво-Печерська лавра, у якій не тільки видавали православні книги, але й заснували Київське православне братство (1615 р.). У цей час опорою православ'я в Україні стають козаки. Саме завдяки їм, за активної допомоги П. Сагайдачного, у 1620 році в Києві Єрусалимський патріарх Феофан висвятив кількох єпископів та рукопоکлав митрополита Київського Іова Борецького. Таким чином було відновлено Київську православну митрополію. Зацікавлений у допомозі козаків, король не втручався у справи православних. А у 1632 році польський король Володислав IV фактично визнав відновлення православної ієрархії. Митрополитом Київським став Петро Могила, який провів необхідні реформи православної церкви, систематизував православні догмати та обряди, а також заснував Київську колегію, яка згодом стала головним осередком освіти православних народів, центром культурного і національного відродження українського народу і відома як Києво-Могилянська академія.

Відродження руського православ'я пов'язано з виходом на політичну арену Речі Посполитої українського козацтва, котре спочатку стихійно, а надалі все більш свідомо перетворюється на оборонця інтересів руського православного населення, носія і виразника державотворчої традиції українського народу. Так поступово відроджується і

формується Київська православна митрополія як українська національна церква.

Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Під час Визвольної війни православна церква отримала пільги та привілеї. Козацька адміністрація не втручалась у справи церкви. Але Київський митрополит Сильвестр Косів та вища ієрархія не підтримали союз з Москвою, тим більш, вони були проти об'єднання церков і підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії, як того добивались московіти. Тому з поділом України на Лівобережну і Правобережну переважна більшість єпископів і Київський митрополит орієнтувались на Польщу, частина, особливо на Лівобережжі – на Московську державу. Домагання Москви посилили розкол православної ієрархії. У 1685 році новообраний митрополит Київський князь Гедеон Святополк-Четвертинський погодився підпорядкувати церкву Московському патріархові. Наступного року, шляхом політичних інтриг і підкупу, московському посольству в Стамбулі вдалось добитись згоди Константинопольського патріарха передати Київську митрополію Московському патріархату. Київська митрополія була передана Московському патріархату не тільки з порушенням церковних канонів, але й з обмеженням прав митрополита та пониженням статусу митрополії. І хоч це перепідпорядкування Константинопольський собор визнав неканонічним, а Константинопольського патріарха Діонісія за те, що продав церкву-доньку за “три сорока соболів і двісті червоних”, було позбавлено влади, Київська митрополія залишилась під зверхністю Москви.

Це поступово призвело до занепаду самобутності української православної церкви. А після 1721 року, коли Петро I скасував патріархію, вона перетворилась у звичайну частину Російської православної церкви, яка у свою чергу, перетворилась у придаток державної бюрократії. Царський уряд поклав на священників навіть обов'язок використовувати тайну сповіді з метою поліцейського стеження та деякі інші поліцейські функції. До того ж російський уряд проводив політику уніфікації всіх аспектів церковного життя. Заборонялась в церкві не тільки українська мова, але й українська вимова церковнослов'янських текстів, виправлялись і заборонялись українські богословські книги, нищилась система освіти. Указом імператора у 1800 р. було заборонено навіть будувати церкви в українській храмовій архітектурній традиції, натомість вказано будівництво в російському стилі. Таким чином, втрата церквою самобутності призвела до перетворення її в рядя поневолення і зросійщення українського народу.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії греко-католицька (уніатська) церква, яка набула виразного українського характеру, піддалася переслідуванням, а згодом після невдалої спроби польського повстання, була заборонена у 1839 році.

У Російській імперії принцип свободи віросповідання було визнано у 1875 р. з певними обмеженнями. Всі релігії на терені держави були поділені на три групи: державна (православ'я), терпимі (католицизм, протестантизм, вірмено-григоріанська церква, іслам, буддизм, іудаїзм, язичництво) та нетерпимі (духобори, молокани, скопці, іконоборці, штундизм – стара назва баптизму). Особливим видом державного злочину вважалось зваблення з православ'я в іншу віру. Саме так розцінювалась спроба збереження українського греко-католицизму на теренах Правобережної України, Волині та Підляшшя. Отже, закон мав дискримінаційний характер, спрямований не тільки на підтримку павнівного стану однієї церкви, але й мав на меті перешкодити процесу національної самоідентифікації.

Перші спроби відновити канонічні риси української церкви почалися з вживання української вимови церковнослов'янської та української мови у богослужінні. Вперше це сталося в Кам'янець-Подільському на Великдень 1906 року, потім у 1913 році у Києві, Чернігові та інших містах.

Відродження українського православ'я в 1917–1920 роках.

Період незалежного існування української державності в роки визвольних змагань створив умови для відродження українського православ'я, які проявились по-різному в релігійній політиці чотирьох державних формацій: Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та Західно-Української Народної Республіки.

Соціалістична за своїми головними орієнтаціями Центральна Рада, що утворилась внаслідок революційних подій 1917 року, проголошувала принцип національно-персональної автономії та свободу віросповідання. Уряди Центральної Ради виходили з принципу відокремлення церкви від держави, яку вони розглядали як приватну справу громадян. Проте, загальне національне піднесення захопило й церкву. У січні 1918 року в Києві відбувся церковний собор, який повинен був проголосити автокефалію. Але наступ більшовиків зірвав справу.

Інше ставлення до справ національної церкви продемонструвала гетьманська адміністрація, яка практично з перших тижнів свого існування провадила активну церковну політику. Датовані 29 квітня 1918 р. “Закони про тимчасовий державний устрій України” проголошували свободу віровизнання на території Української держави й одночасно відзначали, що “передовою в Українській державі вірою є християнська, православна”.

По відношенню до православної церкви два гетьманські уряди, що змінили один одного у 1918 році, керувались принципом: в незалежній державі має бути незалежна церква. Наполегливо працював для його втілення міністр віросповідань у першому гетьманському уряді

В. Зінківський. Як перший етап для досягнення цієї мети розглядалося створення з українських епархій Російської Церкви Української православної церкви на чолі з митрополитом Київським і затвердження за цією церквою автономного статусу в рамках Московського патріархату. Члени Всеукраїнського православного Собору звернулися до Московського патріарха з проханням затвердити автономію, що і було зроблено Москвою з певними поправками на свою користь.

Міністр віросповідань у другому гетьманському уряді О. Лотоцький вже міг поставити питання про автокефалію Української православної церкви. Проте спроби українського духовництва і О. Лотоцького домогтись автокефалії нашттовхнулись на протидію російського духовенства на чолі з Московським патріархом Тихоном.

Щодо церковної політики уряду Західно-Української Народної Республіки, то вона практично не була здекларована, хоча греко-католицька церква на практиці функціонувала як державна, а українсько-польській війні (кінця 1918 – середини 1919 рр.) були притаманні виразні конфесійні ознаки. Влада ЗУНР гарантувала усім громадянам республіки рівні права незалежно від їхнього віросповідання, національності тощо.

1 січня 1919 року закон Директорії УНР проголосив утворення Української автокефальної церкви. Керівним органом Церкви був Український Церковний Синод, що утримувався за рахунок державного бюджету і в якому був представник уряду. Можливість проголошення автокефалії урядом обговорювалася ще за часів Гетьманату. Проте досягти порозуміння з Київським митрополитом Антонієм Храповицьким та його прихильниками, що активно протидіяли реалізації автокефалії, так і не змогли.

Проголошення 22 січня 1919 року Акта злуки УНР і ЗУНР в одну державу створило ситуацію співіснування в одній державі двох українських традиційних церков: православної та греко-католицької.

Події громадянської війни та інтервенції проти України позначились і на церковних процесах. Умови військового стану не дали Директорії можливості вповні здійснити проголошений законом проект автокефалії. Вже в еміграції колишній Головний Отаман Директорії С. Петлюра висловив ідею заснування Українського православного патріархату.

Релігія і церква в умовах радянської влади. Уже в умовах радянської влади, у жовтні 1921 р. перший Всеукраїнський православний церковний собор проголосив створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Оскільки єпископат її не підтримав, відмовився висвятити для неї єпископів, то архієреїв для цієї церкви

були висвячені соборно – з порушенням православних канонів. Очолив церкву священник В. Липківський, висвячений собором у єпископи і обраний митрополитом. Поява української церкви викликала протидію і з боку російського православ'я, і з боку більшовицької влади.

Перемога більшовиків у громадянській війні та встановлення радянської влади в Україні створили нову ситуацію. З одного боку, більшовики у перших своїх декретах і деклараціях проголосили відміну усіх обмежень реалізації свободи совісті (“Декларація прав народів Росії”, “До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу”, “Про відділення церкви від держави і школи від церкви”). З іншого боку, розглядаючи релігію як пережиток експлуаторського суспільства і знаряддя гноблення трудового люду, протягом 1917–1918 рр. фактично розпочали “війну з релігією”. VIII з'їзд РКП(б), що відбувся у березні 1919 року, започаткував планомірний наступ на релігію та церкву. У програму партії з'їзд включив тезу про необхідність боротьби з релігією.

Незабаром при ЦК більшовицької партії була утворена антирелігійна комісія, яка планувала й організувала боротьбу з релігією та віруючими на всій території країни. Аналогічні, так звані “ліквідаційні комісії”, утворювались і на місцях.

У березні 1922 р. з'явилася стаття В. Леніна “Про значення бойовничого матеріалізму”, в якій він піддав гострій критиці державні органи за бездіяльність в антирелігійній роботі. Проте в окремих випадках більшовики навіть сприяли виникненню нових конфесій, розраховуючи таким чином послабити Російську православну церкву, в якій вбачали антирадянську силу.

У 1922 році в Радянському Союзі виник інспірований більшовиками “обновленський рух”, спрямований проти Російської православної церкви і її патріарха Тихона, якого влада розглядала як одного з лідерів контрреволюції. Типовим явищем стає насильна передача “обновленцям” (за допомогою влади й у супереч бажанню основної маси віруючих) православних храмів; Державне політичне управління (ДПУ) розставляє “своїх” людей у керівних органах обновленців, бере участь у підготовці різного роду звернень антитихонівського змісту, фінансує розкольників тощо. Коли ж стає ясно, що обновленці не виправдали надій партійно-державної верхівки, то інтерес до обновленського руху вичерпується.

Обновленство поширилось і в УРСР. Згідно з політичними настановами ЦК КП(б)У щодо сформованої у 1921 р. Української автокефальної православної церкви органи ДПУ розпочали в середині 20-х років акцію, подібну тій, яку вчинили по відношенню до тихоновців. Весь наступний перебіг подій в історії з розколом автокефальної церкви фактично повторив основні прийоми, застосовані ДПУ у боротьбі із РПЦ, яка велась руками обновленців.

Улітку 1925 р. за допомогою ДПУ опозиційні щодо керівника УАПЦ митрополита В. Липківського елементи проголосили про утворення Діяльно-Христової церкви (ДХЦ). За умов усебічної підтримки партійними та державними органами, ДХЦ розбудовується як самостійне церковне угруповання. Попри сприяння ДПУ впливу на віруючих розкольники не мали, і вже в листопаді 1927 р. об'єднання розпалося. Але зусилля ДПУ стосовно підтримки розкольницьких течій у РПЦ та УАПЦ не були марними.

Для виховання нової людини радянській владі потрібно було забезпечити повне, абсолютне панування нової соціалістичної ідеології. Це можна було досягти боротьбою зі старою “буржуазною ідеологією”, виразником якої є непролетарська культура, та цілковитим ідеологічним контролем і регламентацією освіти, культури та мистецтва. Тому не випадково першими ідеологічними жертвами епохи “великого перелому” стали українська церква та діячі культури і мистецтва.

Українська автокефальна православна церква була церковно виразно українською національною. Її священниками і вірними були переважно люди національно свідомі, ті, що підтримували ідею національної державності та під час громадянської війни боролись проти більшовиків. Саме тому цю церкву партія розглядала як ворожу собі політичну організацію. Керівники УАПЦ були репресовані як політичні діячі і притягнуті до суду у справі СВУ (“Спілки визволення України”). У 1930 р. УАПЦ була ліквідована. А з п'ятнадцяти її єпископів вижило тільки два.

Дещо пізніше перестала існувати створена у червні 1925 р. Українська православна автокефальна церква (УПАЦ), яка не визнавала рішення собору 1921 р. та зміни канонів і реформування православної церкви, хоч і була прихильницею ідеї автокефалії українського православ'я. УПАЦ мала значно менший вплив серед православних українців, ніж УАПЦ, але і вона зазнала переслідувань з боку влади.

Розпочавши з української церкви, влада знову повернулась до рішучого наступу на релігію і церкву як на осередок, що є джерелом немарксистської, непролетарської ідеології. Російську православну церкву переслідували як “монархістську контрреволюцію”, а греко-католицьку – як прикриття “польських шпигунів”. За першу половину 1930-х років в УСРР було ліквідовано близько 80 % церков. А у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення про “безбожну п'ятирічку”, результатом якої повинно було стати цілковите знищення всіх релігійних конфесій та навіть зовнішніх проявів релігійності. Всю свою каральну, адміністративну та пропагандистську машину влада кинула проти служителів церкви та віруючих. Та найактивніше влада викорис-

товувала у боротьбі проти релігії молодь. Виховані у ворожості та зневазі до релігії “войовничі безбожники” (однойменна молодіжна організація існувала з 1925 р.), як називали себе комсомольці та піонери, влаштували демонстрації, спалення опудал попів, ікон, трошили іконостаси, руйнували храми. Між молодшим і старшим поколінням було покладено світоглядну прірву. Традиція як передача духовних цінностей від покоління до покоління свідомо переривалась. Замість релігійних догм і священних текстів молоді безальтернативно нав’язувались марксистські догми та твори класиків і вождів комунізму, замість духовних пастирів – комісари і політкерівники. Недарма ж самі комуністи жартома називали комуністів-пропагандистів “попами марксистської парафії”. Глибокі за змістом народні звичаї та обряди, що передавали багатопокілінний досвід народу, відкидались як “старорежимні” пережитки і замінювались новою комуністично-революційною символікою колективних дій.

Війна із церквою протягом 1920–30-х років велася в трьох основних напрямках: знищення матеріальної бази церкви, розкольніцька діяльність серед духовенства та віруючих, постійні переслідування та репресії.

Відповідні зміни було внесено і у Конституцію УРСР 1937 року. Із статті про свободу совісті було вилучено право ведення релігійної пропаганди, натомість право антирелігійної пропаганди визнавалось за усіма громадянами.

Іншим осередком українського православного церковного життя була Західна Україна (Волинь, Холмщина, Підляшшя та Берестейщина). За умовами Ризького миру 1921 р. її було включено до другої Речі Посполитої Польської. Це терени, на відміну від Галичини, де були сильні позиції греко-католицизму, були традиційно православними і підпорядковані Московському патріархату. Незважаючи на антиукраїнську політику Польщі на новоприєднаних землях почався рух за автокефалію української православної церкви у Польщі. У 1924 р. Константинопольський патріарх надав автокефалію православної церкві в Польщі. В “Патріаршому і синодально-канонічному томосі”, яким надавалась автокефалія, наголошувалось, що передача Київської митрополії Московському патріархату 1686 р. була неканонічною, і на цій підставі Вселенська церква надала автокефалію церкві, що була колись частиною Київської митрополії. У 1939 році, коли терени Західної України були включені до СРСР під тиском влади, православний єпископат змушений був визнати юрисдикцію Московського патріархату.

Під час другої світової війни на окупованій німецькими військами території України православне духовенство зробило спробу від-

новити Українську автокефальну православну церкву. Але повернення радянської влади поклато край її існуванню на території України. Її духовенство змушено було продовжити свою діяльність в еміграції.

Після закінчення війни першою жертвою сталінської церковної політики стала Українська греко-католицька церква (УГКЦ). На інспірованому Львівському соборі у 1946 році УГКЦ було об'явлено розпущеною, культові споруди передано РПЦ. Справжньою причиною ліквідації УГКЦ було те, що вона мала виразно український характер, значний авторитет серед українців Галичини, підтримувала національно-визвольний рух.

У післявоєнний період посилюється адміністративний контроль держави над церквою і удосконалюються форми атеїстичної пропаганди (у 1965 році створено Раду у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, в усіх вузах гуманітарного профілю вводиться обов'язковий курс "наукового атеїзму" тощо). Жорстоко переслідуються активісти протестантського руху, що борються за реальну свободу совісті.

Комуністична партія, розробляючи стратегію і тактику антирелігійної роботи, передбачала участь у ній державних органів, школи, культосвітніх організацій, державної преси тощо. По суті атеїзм став загальнодержавною ідеологією. Партія через державні органи фактично домоглася заборони на професії (зокрема, вчителя) та отримання віруючими педагогічної освіти.

Протестантство в Україні. Перша протестантська громада (анабаптистів) з'являється у Володимирі-Волинському у 1536 р. У 40-х роках цього століття, насамперед серед шляхти, свою діяльність розпочинають лютерани, згодом кальвіністи та антитринітарії. У XVII ст. протестантизм із Волині, Підляшшя, Холмщини і Галичини поширюється на Поділля, Київщину, Закарпаття.

Протестантські громади в Україні розгорнули широку видавничу, просвітницьку діяльність. Видавалися книги Святого Письма національними мовами, збірки проповідей і повчань. Тоді ж з'являються нові протестантські течії: меннонітство, баптизм, методизм.

У XIX ст. протестантизм охоплює, насамперед, нижчі прошарки суспільства та має соціально-утопічний характер. У XX ст. в Україні поширюються пізні протестантські течії. Основним центром протестантизму стала Волинь.

З кінця 1920-х років євангельські християни і баптисти були заборонені в радянській Україні, як і в цілому СРСР. До певної міри відродження розпочалося під час і після другої світової війни. У 1944 р. відбулось об'єднання баптистів та євангельських християн в Церкву Євангельських християн баптистів. Пізніше до них приєдналися інші дрібніші баптистські та євангельські течії. Наприкінці 50-х років XX ст. в Україні проживало 75 % віруючих Всесоюзної Ради ЄХБ (ВРСХБ).

На початку 60-х років ХХ ст. під час великої антирелігійної кампанії в СРСР у ВРЄХБ стався розкол, в результаті якого виникла паралельна структура – Всесоюзна Рада Церков ЄХБ, більш опозиційно налаштована до комуністичної влади.

З 70-х років ХХ ст., а особливо з початком “перебудови” і процесів “релігійного відродження”, розпочалось чергове піднесення. Сьогодні євангельські християни баптисти належать до найбільш активних християнських конфесій в Україні та світі.

П’ятидесятництво (назва походить від особливого пошанування свята П’ятидесятниці – зіслання Святого Духа) – протестантська релігійна течія, яка виникла наприкінці ХІХ ст. На початку ХХ ст. п’ятидесятництво потрапляє на територію України. На Західну Україну воно потрапило через емігрантів, які повернулися зі США. У 1920 р. на Волині виникають перші організовані громади, а в 1924 р. у Кременці проведено перший з’їзд християн Святої П’ятидесятниці, на якому сформовано союз п’ятидесятницьких громад на чолі з Іваном Герасевичем.

1928 року розпочався п’ятидесятницький рух на Буковині. У 1929 р. українські, білоруські, польські та німецькі п’ятидесятницькі громади, які діяли на території Польщі, об’єдналися у Всепольський союз християн віри євангельської – п’ятидесятників. Вже у 1939 р. союз нараховував понад 300 громад. Виходило декілька періодичних видань, існував Біблійний інститут у Данцигу (Гданську).

У 1921 р. була організована перша п’ятидесятницька громада у радянській Україні, в м. Одесі. У вересні 1925 року утворився Всеукраїнський союз християн віри євангельської (ХВС). На час розгрому Союзу у 1930 р. в ньому нараховувалося понад 500 громад і 25 тисяч віруючих. Незмінним головою Союзу був Іван Воронаєв, який свого часу змушений був виїхати з царської Росії за релігійні переконання. Після ліквідації Союзу його керівництво було репресовано. Гоніння зазнали західноукраїнські п’ятидесятники після 1939 р.

Під час другої світової війни на території України діяли Союз християн віри євангельської (СХВС) з центром на Берестейщині і Союз християн євангельської віри (СХЄВ) у Східній Україні.

У серпні 1945 р. радянська влада під загрозою нових репресій запропонувала керівникам п’ятидесятників створити спільну організацію разом із Євангельськими християнами баптистами. Багато церковних громад п’ятидесятників, особливо у західних областях, увійшли до цього об’єднання і перебували в ньому до 1989 р. Більшість громад не погодилась увійти, а незабаром новим об’єднанням виявилась невдоволеною і частина з тих, хто до нього увійшли. 1948 року у Дніпро-дзержинську відбувся нелегальний з’їзд за участю делегатів всіх п’ятидесятницьких об’єднань. Було прийнято звернення до уряду та керівницт-

ва Всесоюзного об'єднання СХБ (ВОЄХБ), в якому наголошувалось на важкосумісності систем віровчення п'ятидесятництва і баптизму, і на неможливості спільного об'єднання. П'ятидесятники просили від радянського уряду дозволу створити власний союз церков. Натомість всі учасники цього з'їзду були заарештовані і засуджені.

У 1956 р. після виходу на свободу лідери п'ятидесятників зібрали ще один нелегальний з'їзд у Харкові та звернулися до радянського керівництва з тим самим проханням. Цього разу вони отримали позитивну відповідь і подали на реєстрацію до Ради у справах релігій необхідні документи з даними про місцеві громади. Проте за цими списками розпочалися арешти і судові процеси над активними членами і керівництвом церков. Це підірвало останню довіру до влади, а тому до розвалу СРСР п'ятидесятники не йшли на будь-який діалог із владою. У 1968 р. їм було дозволено реєстрацію громад поза ВОЄХБ і на 1989 р. було зареєстровано 200 автономних церков, діяльність яких скеровувала рада пресвітерів; крім того діяли численні незареєстровані громади.

Адвентизм – одна з численних протестантських конфесій в Україні. Сьогодні адвентизм нараховує у світі декілька течій – серед них найчисленніша церква **Адвентистів Сьомого Дня** (АСД). У час першої світової війни виник “рух за реформи” в адвентизмі – реформісти ввели закон про повну “санітарну реформу”. Існують також інші, малочисельні течії адвентизму.

У Україні адвентизм з'явився у 1847 р. в Чернівцях, де проповідував М. Чеховський. 1876 року на Рівненщині виникла перша невелика група віруючих. У 1886 р. пастор Луї Конрад хрестив в Криму групу людей, які створили першу громаду АСД. У 1898 р. Л. Конрад очолив Європейську Уніонну Конференцію. У 1906 р. громади АСД були офіційно визнані в Російській імперії. А 1931 р. організацію АСД було ліквідовано радянською владою. Така ж доля спіткала і **Реформованих адвентистів**, які з'явилися в Україні у 20-х роках ХХ ст. У радянську епоху їхні громади діяли в підпіллі. Сьогодні АСД отримали в Україні рівні з іншими конфесіями можливості для розвитку.

Лютеранство – одна з традиційних протестантських течій в Україні, відома з середини XVI ст. – на Волині, Галичині, Київщині, Поділлі, Побужжі. Сьогодні в Україні лютеранство представлене трьома основними конфесіями: Українською лютеранською церквою, Німецькою євангелічно-лютеранською церквою і Шведською лютеранською церквою.

Українська лютеранська церква (УЛЦ) організаційно виникла в Україні 1926 року (Українська євангельська церква Аугзбурзького віросповідання) і діяла в Західній Україні до 1939 р. На той час вона налічувала 25 громад, чимало місій. До УЛЦ належало, за різними да-

ними від 10 до 20 тисяч віруючих. Лютерани не вживали в богослужіннях лютеранський переогляд латинської меси, а використовували лютеранський переогляд Божественної Літургії святого Івана Златоуста, що відображало їхню спадщину візантійського обряду.

У радянський період УЛЦ зазнала переслідувань, церковні будівлі і майно було націоналізовані. Багато віруючих і пастирів були репресовані, декому довелось вимушено емігрувати.

Німецька євангелічно-лютеранська церква (НСЛЦ) в Україні веде свою історію від домашніх лютеранських громад німецьких поселенців середини XVIII ст. В останній чверті XVIII ст. розпочалась активна колонізація Північного Причорномор'я іноземними поселенцями, серед яких значну частину становили німці-лютерани. На середину XIX ст. їх нараховувалося близько 500 тис. осіб.

Після 1917 р. від НСЛЦ Росії відокремилися балтійські консисторії, тому 1924 року перший Синод НСЛЦ в Москві прийняв новий статут церкви. Проте внаслідок репресій 30-х років XX ст. НСЛЦ фактично припинила свою діяльність: громади були закриті, храми понівечені або знищені, а більшість пастирів заарештовано і ліквідовано. Під час другої світової війни і після її завершення німців Європейської частини СРСР було майже повністю виселено до Казахстану і Сибіру.

3.4.3. Релігійне відродження в Україні

Зміни у суспільному житті призвели до зрушень у релігійній ситуації в Україні. Політика “перебудови”, проголошення демократизації та гласності, привернули увагу суспільства до проблем релігії та церкви. Загальне зацікавлення релігійною тематикою привело до активізації різних конфесій. На тлі зростання політичної активності розпочались активні дії греко-католиків України за відновлення УГКЦ. 26 січня 1990 року греко-католицька єпархія на чолі з єпископом Володимиром Стернюком скликала Синод, який проголосив легалізацію українського греко-католицизму і висунув вимогу повернення його майна. У цей час близько 1500 українських парафій повернулись до греко-католицизму, а у квітні 1991 року новообрана демократична Львівська міська рада, незважаючи на протести православних, передала Святоюрську кафедру греко-католикам. Майнові проблеми стали одними з найбільш чітких у міжконфесійних відносинах України.

У січні 1990 року Архієрейський собор РПЦ прийняв “Положення про екзархати”, який проголосив Київський екзархат Українською православною церквою, підпорядкованою Московському патріархату. Але процес українського православного відродження це не зупи-

нило. Частина православних не визнала зверхності Московської патріархії і в червні 1990 р. ініціювала Всеукраїнський собор в Києві, який проголосив відродження УАПЦ і створення Київського патріархату. Першим патріархом Київським і всієї України було обрано Мстислава (Скрипника).

У жовтні 1990 року РПЦ, у відповідь на звернення українського єпископату до патріарха Московського Алексія II і всього єпископату РПЦ, Українській православній церкві надана “незалежність і самостійність в управлінні”. Проте, ідея автокефалії українського православ'я ставала дедалі популярніша в різних колах українського суспільства.

Після проголошення незалежності України з'явилися і формальні підстави для реалізації автокефалії УПЦ. У листопаді 1991 р. Помісний собор Української православної церкви звернувся до Московського патріархату з проханням надати УПЦ повну автокефалію. Проте Московський патріархат позитивного рішення не прийняв. Натомість в засобах масової інформації наприкінці 1991 р. розпочалась кампанія дискредитації предстоятеля УПЦ митрополита Філарета (Денисенка). Використовуючи звинувачення, Московський патріархат вимагав добровільної відставки Філарета, але після його відмови, Архієрейським собором РПЦ, проведеним у червні 1992 р., він був позбавлений усіх церковних санів. Одночасно з цим, частина єпископату УПЦ у Харкові організувала собор УПЦ, який усунув Філарета, і обрала предстоятелем УПЦ керуючого справами Московської патріархії митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана). Обрання предстоятелем УПЦ представника російського єпископату, який на той час не був громадянином України, було порушенням статуту УПЦ та ставило під сумнів надані їй “незалежність і самостійність в управлінні”. Все це тільки загостило конфесійну ситуацію в Україні.

Тоді ж, у червні 1992 р. на Всеукраїнському помісному соборі у Києві, частина православних УАПЦ і УПЦ, що підтримували Філарета та були прихильниками автокефалії УПЦ, об'єднались в Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Собор проголосив головою УПЦ КП патріарха УАПЦ Мстислава (Скрипника). Однак, проголошення автокефальної Української православної церкви Київського патріархату відбулося з порушенням канонічного права і тому його не визнали ні Вселенський (Константинопольський), ні Московський патріархи. Не підтримали об'єднання і деякі єпископи УАПЦ і сам патріарх Мстислав. Наприкінці 1992 р. вони відновили УАПЦ.

Після смерті у червні 1993 р. Мстислава, якого визнавали своїм патріархом УАПЦ і УПЦ КП, новим патріархом Київським та всієї

України в УАПЦ був обраний Дмитрій (Ярема), а в УПЦ КП патріархом Київським і всієї Русі-України – Володимир (Романюк).

Нова ситуація не принесла гармонізації в міжконфесійних відносинах в Україні. Вона ще більш загострилась після смерті патріарха Володимира у липні 1995 р. і обрання новим патріархом Філарета.

Спроби прихильників українського православ'я об'єднатись в єдину церкву не увінчались успіхом. До того ж в розвиток подій втрутилась Московська патріархія, відлучивши Філарета від церкви через анафему, у 1997 р. Це остаточно поклало край всім спробам і можливостям знайти порозуміння у вирішенні питання єдності православ'я в Україні. Значно обмежена таким чином і можливість добитись визнання канонічності УПЦ КП вселенським православ'ям.

Конфлікти між конфесіями час від часу загострюються, внаслідок намагання окремих політиків використати церкву для досягнення власних політичних цілей і навпаки. Не сприяють подоланню розколу в православ'ї і втручання церковних і політичних діячів інших держав.

Найбільшими християнськими конфесіями в Україні на сьогодні є:

Українська православна церква у єдності з Московським патріархатом є колишнім Київським екзархатом Російської православної церкви. Вона отримала свою нову назву у січні 1990 р., а згодом, того ж року, “самостійність і незалежність в управлінні”, хоча канонічно все ще підпорядковується Московському патріарху.

Самостійність та незалежність УПЦ в управлінні поширюється на канонічну, богослужбеву, господарську, фінансову, духовно-освітню сфери внутрішнього життя її єпархій. Реальні права та канонічний статус УПЦ фактично наближають її до повноти прав і статусу помісної церкви без формального визначення останнього помісним собором РПЦ.

Українська православна церква визнає себе правонаступницею давньої Київської митрополії та Українського екзархату РПЦ.

Предстоятель УПЦ – з 1992 року митрополит Київський і всієї України з титулом “Блаженніший” Володимир (Сабодан). Канонічний статус УПЦ та її предстоятеля визнані главами помісних автокефальних православних церков. Резиденція предстоятеля УПЦ – Києво-Печерська Успенська лавра.

Священний синод УПЦ обговорює і вирішує усі питання внутрішнього життя УПЦ у періоди між Архієрейськими соборами УПЦ.

Архієрейський собор УПЦ, згідно зі статутом про управління УПЦ, є вищим органом соборного управління. Архієрейський собор УПЦ обирає предстоятеля УПЦ – митрополита Київського і всієї України.

В УПЦ періодично збирається Всеукраїнський церковний собор (помісний) за участю єпископату, представників духовенства, ченців та мирян УПЦ для обговорення найважливіших питань внутрішнього життя УПЦ.

У складі УПЦ – 35 єпархій, 39 архієреїв, 10 000 парафій, 160 монастирів. Є духовна академія (м. Київ, Києво-Печерська лавра) і 5 семінарій, 22 духовні училища.

Найбільші монастирі: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, Свято-Успенська Почаївська лавра.

Єпархії УПЦ знаходяться на території України.

Українська православна церква Київського патріархату створена у червні 1992 року митрополитом Філаретом (якого відсторонили від управління Українською православною церквою Московського патріархату) і його прихильниками з єпископату Української автокефальної православної церкви та Української православної церкви Московського патріархату за сприяння тодішнього державного керівництва, депутатів парламенту та різних політичних партій національної орієнтації.

УПЦ КП визнає себе правонаступницею Київської митрополії, заснованої після хрещення Київської Русі у 988 році при св. князі Володимирі Великому.

УПЦ КП не має офіційного визнання світовим православ'ям, а тому вважається “неканонічною” церковною організацією.

Після смерті Патріарха Мстислава (Скрипника) у 1993 р. новим предстоятелем став Патріарх Володимир (Романюк). Від жовтня 1995 р. Патріарх Філарет (Денисенко) є предстоятелем цієї Церкви з офіційним титулом Патріарха Київського і всієї Русі-України.

Найвищим органом УПЦ КП є Всеукраїнський православний помісний собор, який складається з делегатів від кліру і мирян.

Архієрейський собор існує для регулювання і погодження духовних справ, що перевищують обсяг уповноважень і компетенцій окремих єпископів УПЦ Київського патріархату, між соборами церкви.

Священний синод, очолюваний патріархом, здійснює центральну, законодавчу, виконавчу і судову владу в періоди між Соборами. Крім Священного синоду в керівництві церквою на правах дорадчого органу бере участь вища церковна рада, яка складається із членів синоду та духовенства і мирян.

УПЦ КП складається з 29 єпархій, які очолюються архієреями і поділяються на 3474 парафії, а також має 35 монастирів. УПЦ КП має дві духовних академії, один богословський факультет при університеті, сім духовних семінарій та чотири духовних училища.

Юрисдикція УПЦ КП поширюється на деякі православні осередки в Росії, США та Греції.

Українська автокефальна православна церква. Нові громади Української автокефальної православної церкви почали з'являтися на Західній Україні в серпні 1989 р. після виходу з під юрисдикції РПЦ настоятеля храму Святих апостолів Петра і Павла у Львові Володимира Яреми та приєднання до автокефального руху єпископа Житомирського РПЦ Івана (Боднарчука). УАПЦ відновила своє легальне існування в Україні 5–6 червня 1990 р., коли пройшов перший собор УАПЦ в Києві, де затверджено статут УАПЦ і обрано її главу – Святійшого Патріарха Мстислава (1898–1993 рр.).

УАПЦ визнає себе правонаступницею Української автокефальної православної церкви, проголошеної 1921 р. і відновленої у 1942 р., яка після відновлення радянської влади в Україні діяла в еміграції.

УАПЦ керується помісним собором, який збирається один раз на три роки. Протягом цього часу вищим органом канонічної влади є архієрейський собор, що його складають всі єпископи. Главою УАПЦ є патріарх.

За територіальною ознакою УАПЦ в Україні поділяється на єпархії. Єпархії очолюються єпископами. Вищими органами управління єпархіями є єпархіальні собори, між якими діють єпархіальні ради на чолі з єпископами. Адміністративні центри єпархій – єпархіальні консисторії. Церковні громади, не менш як з десяти чоловік, утворюють парафії, очолювані настоятелем.

В травні 1997 р. – помісний собор Української автокефальної православної церкви в Україні схвалює статут, де визнається особлива роль Вселенського патріарха в світовому православ'ї та історичний зв'язок УАПЦ зі Вселенським Константинопольським Престолом.

Патріарх Дмитрій заповів УАПЦ в Україні визнати над собою юрисдикцію митрополита УАПЦ в діаспорі та УПЦ в США Костянтина, який знаходиться в канонічній єдності з Константинопольським патріархом.

Після смерті патріарха Дмитрія у 2000 р. УАПЦ переживає розкол. У юрисдикції митрополита УПЦ в США та Західної Європи Костянтина залишилась Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ на чолі з архієпископом Ігорем (Ісіченко).

Главою УАПЦ в Україні, що не визнає юрисдикції митрополита УПЦ в діаспорі, є митрополит Мефодій (Кудряков).

Українська греко-католицька церква (Унійна церква; греко-католицька церква; Українська католицька церква; Українська католицька церква візантійського обряду; Київська католицька церква). Назву “греко-католицька церква” запровадила імператриця Марія-Тереза у 1774 р. для того, щоб відрізнити її від римо-католицької та Вірменської католицької церков. УГКЦ належить до групи церков візантійсько-

го обряду, які перебувають у повному сопричасті з Римським архієреєм і визнають його духовну та юрисдикційну владу. У цьому контексті “обряд” означає літургічне, богословське, духовне та правове наслідування.

В офіційних церковних документах для окреслення УГКЦ вживали термін “*Ecclesia Ruthena unita*”. Із 1960 року в офіційних документах фігурує назва “Українська католицька церква візантійського обряду”. На Синоді єпископів УГКЦ (вересень 1999 р.) було запропоновано вживати назву “Київська католицька церква”, яка підкреслювала б ідентичність цієї церкви.

Українська греко-католицька церква є найбільшою східною католицькою церквою у світі. Вона налічує понад 5,5 мільйонів віруючих.

За статистичними даними Державного комітету у справах релігій в Україні, станом на 1 січня 2004 р. Українська греко-католицька церква нараховувала: 3 екзархата, 9 єпархій, 3328 громад, 92 монастирі, 2051 священнослужитель. Діє 13 навчальних закладів, 1132 недільних школи, видається 27 періодичних видань.

Очолює УГКЦ Верховний архієпископ, митрополит Львівський і Галицький, єпископ Кам’янець-Подільський, кардинал Любомир Гузар. У Римі постійно перебуває прокуратор Верховного архієпископа – владика Гліб Лончина.

Автономний статус зберігає Мукачівська єпархія ГКЦ, яка формально є окремою церквою свого права і не підпорядкована главі УГКЦ. Мукачівською єпархією з осідком в Ужгороді керує владика Мілан Шашік.

Поза межами України до верховного архієпископства входять єпархії: у Польщі, Німеччині, Франції та Великобританії, США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Австралії. Українські греко-католики мають також громади у Литві (Вільнюс), Латвії (Рига і Даугавпілс), Естонії (Таллінн), Австрії, Парагваї, Венесуелі, Португалії, Італії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Бельгії, Казахстані та Росії.

Римо-католицька церква в Україні. В січні 1991 р. папа Іоан Павло II відновив діяльність римо-католицьких дієцезій в Україні і призначив єпископів у Львові, Кам’янці-Подільському, Житомирі.

У 1996 р. було відновлено Луцьку дієцезію, а в березні 2002 р. утворено римо-католицьку дієцезію в Мукачевому. В травні 2002 р. папа утворив Харківсько-Запорізьку та Одесько-Сімферопольську дієцезії.

28 січня 2001 р. папа Іоан Павло II підніс Львівського митрополита архієпископа Мар’яна Яворського до гідності кардинала. Одночасно став кардиналом глава Української греко-католицької Церкви Любомир Гузар. Таким чином, вперше в історії Україна має своїх кардиналів, а Львів – єдине місто у світі, в якому знаходяться одразу два кардинали.

Українська держава встановила дипломатичні відносини з Ватиканом і у 1992 р. папа призначив першим апостольським нунцієм в Україні архієпископа Антоніо Франко. У 1999 р. архієпископ Нікола Етерович став наступним (другим) апостольським нунцієм в Україні.

З 23 по 27 червня 2001 р. відбувся державний візит Папи Римського в Україну. Протягом візиту папа відвідав Київ та Львів.

Римо-католицька церква в Україні налічує 7 дієцезій, 804 парафії, має 11 єпископів і 3 вищі духовні семінарії (Львівська у Брюховичах, Київсько-Житомирська у Ворзелі і Кам'янець-Подільська у Городку).

Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів, створений на XXII з'їзді ЄХБ України у 1994 р., до якого входить майже 90 % баптистів в Україні. Сьогодні союз нараховує три духовні семінарії, два університети та 15 біблійних коледжів. Займається видавничою діяльністю та має розгорнуту мережу мас-медіа. Керівництво ВСОЄХБ здійснює рада, до якої входять старші пресвітери (єпископи) обласних об'єднань на чолі з президентом ради Григорієм Коментдантом. Налагоджена тісна співпраця з українськими баптистами в діаспорі. ВСОЄХБ входить до Європейської Баптистської Федерації та Всесвітнього Союзу Баптистів.

Крім того, в Україні також існують інші об'єднання баптистів та євангельських християн, окремі громади, місії. Із 1993 р. в Україні діє Корейська баптистська церква – автономне національно-релігійне об'єднання, зорієнтоване на корейську діаспору в Україні. Проповідують в ній американці.

Всеукраїнський союз християн віри євангельської – п'ятидесятники. 25–26 травня 1990 р. у Коростені відбувся з'їзд, на якому відроджено Всеукраїнський союз християн віри євангельської – п'ятидесятники, до якого увійшли п'ятидесятницькі громади з ВОЄХБ, автономно зареєстровані і незареєстровані церкви, місії. Головою союзу обрано Миколу Мельника. У 1998 р. його замінив Михайло Паночко.

Офіційними органами Союзу Церков ХВС є журнали “Благовісник”, “Євангельський голос”, “Євангеліст”. Окремі громади видають свою періодику. П'ятидесятники відомі своїми радіо- та телепрограмами.

Підготовка кадрів здійснюється у майже 20-ти біблійних семінаріях, інститутах та школах. Також діють різноманітні біблійні курси і школи при громадах.

Поряд з тим існує Союз незалежних громад християн віри євангельської – п'ятидесятників та окремі автономні п'ятидесятницькі громади.

Адвентисти сьомого дня. Під час перебудови церква АСД відновлює свою діяльність. Сьогодні в Україні діє Українська Уніонна Конференція (УНК), яка складається з восьми регіональних конференцій.

цій. З 1998 р. на чолі УНК АСД – Володимир Крупський. У Києві діє духовна семінарія АСД. Видаються дві газети та чотири журнали, центральний з яких – журнал “Ознаки часу”.

Церква АСД особливу увагу приділяє медичним та профілактичним програмам; вкладаються численні кошти на розбудову по всьому світу мережі медичних центрів, навчальних закладів, санаторіїв тощо. У США діє потужний центр, який займається генетичною медициною. Адвентистська медична асоціація України об’єднує близько 700 кваліфікованих медичних працівників; в Києві діє міжнародний медичний центр, а його філії – у Полтаві, Ковелі та Львові; санаторій у Миколаєві.

В Україні з 1985 р. діє заснована церквою Адвентистська організація допомоги та розвитку, яка займається соціальним служінням, зокрема, надає допомогу потерпілим від стихійних лих, жертвам аварії на Чорнобильській АЕС.

В Україні також діють громади адвентистів-реформістів, адвентистська християнська церква, церква Бога (сьомого дня) та ін.

Закарпатська реформатська церква (ЗРЦ) – одна з представлених в Україні церков кальвіністського напрямку. Перші громади реформатів з’явилися на Закарпатті ще в 20–30-х роках XVI ст.

ЗРЦ входить до Всесвітньої Реформатської Спільки; її настановами вона керується в організаційних та канонічних справах, зберігаючи автономію в управлінні. Абсолютну більшість віруючих ЗРЦ складають угорці.

Церква діє у восьми районах Закарпатської області. Ця територія поділяється на три церковні округи (Ужанський, Березький, Мароморош-Угочанський), які підпорядковуються управлінню ЗРЦ. Найвищу владу здійснюють Загальні збори і Синод управління ЗРЦ. Єпископ Церкви і Синод обираються на 4 роки. ЗРЦ не має власного вищого духовного закладу, а тому охочі навчаються за кордоном.

Із 1998 р. виходить щоквартальник “Кюлдетеш” (“Місія”) – орган управління ЗРЦ.

Українська лютеранська церква (УЛЦ). У 1979 р. пастир Ярослав Шепелявець розпочав діяльність за відродження лютеранства в Україні; з цією метою засновано місію “Думки про віру”. Після проголошення незалежності України громади УЛЦ засновуються в Києві, Тернополі, Кременці, Запоріжжі, Севастополі, Сімферополі та інших населених пунктах.

Керівним органом УЛЦ є собор, який скликається, як правило, раз на рік. У періоди між соборами діє синод. На місцях діють громади або окремі місії.

На соборі в Києві 25–27 серпня 2000 р. головою єпископату УЛЦ обраний єпископ В'ячеслав Горпинчук.

Німецька євангелічно-лютеранська церква України (НЄЛЦУ). Основою для відновлення створення перших громад в Україні стали національно-культурні товариства німців у Львові, Одесі та інших містах. У жовтня 1990 р. в Одесі була офіційно зареєстрована перша лютеранська німецька громада в Україні. В лютому 1992 р. у Києві відбувся перший Установчий Синод НЄЛЦУ за участю представників громад з шести міст України, а також делегацій із Росії, Німеччини та Румунії. Синод проголосив створення НЄЛЦУ, обрав її керівні органи. У НЄЛЦУ прийнято персональне фіксоване членство із членськими внесками на користь церкви.

Центром єпархії НЄЛЦУ стала Одеса, а центральним собором Української єпархії – кірха св. Павла. У вересні 2000 р. відбувся черговий синод НЄЛЦУ, на якому затверджено новий статут церкви. Новим президентом обрано пастора Володимира Лісного з Феодосії. З 1993 р. в Одесі діє духовна семінарія НЄЛЦУ.

Серед тих християнських громад України, що об'єднують етнічні меншини, відтак мають виразний етноконфесійний характер, але є відносно малочисленим, слід назвати: Російську православну старообрядницьку церкву (Білокриницької згоди), Російську православну старообрядницьку церкву (безпопівської згоди), окремі громади “молокан” і “духоборів”, громади Істинно православної церкви. Ще з часів середньовіччя на теренах України відомі громади Вірмено-григоріанської апостольської церкви та Вірмено-католицької церкви.

Основні поняття: автокефальний рух в Україні, Вишгородська ікона Богородиці, “Війна Русі з Руссю”, Берестейська унія, братські школи, Галицька митрополія, Городельська унія, Кревська унія, “ліквідаційні комісії”, Люблінська унія, Московська митрополія, “оновлення”, “полемічна література”, політика “офіційного безбожництва” радянської влади, православні братства, релігійне відродження, зросійщення української православної церкви, Переяславо-Сарайська єпархія, “схизматики”, “третій Рим”, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква, Український екзархат РПЦ, Українська православна церква Київський Патріархат (УПЦ КП), Флорентійський собор, ярлик.

Запитання для самоконтролю

1. В чому проявились особливості становлення православ'я на Русі?

2. Яка форма взаємодії між церквою та державою розвивалась на Русі?
3. Як змінилось становище Руської церкви під золотоординським пануванням?
4. В чому причини дроблення Київської митрополії, виокремлення з неї Московської?
5. Чим зумовлений занепад православної церкви в Україні у складі Речі Посполитої?
6. Чим викликана спроба унії та її наслідки?
7. До яких наслідків призвело підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату?
8. Коли починаються спроби відновлення українського православ'я?
9. Чим зумовлена і в чому полягала політика радянської влади щодо релігії?
10. Які процеси ускладнюють релігійне відродження в сучасній Україні?

3.5. Іслам

- **Виникнення і поширення ісламу.**
- **Віровчення і культ в ісламі.**
- **Основні напрями ісламу.**

3.5.1. Виникнення і поширення ісламу

Поряд з буддизмом та християнством іслам є третьою світовою релігією, найпізнішою за часом виникнення.

Слово “іслам” походить від арабського “саліма”, що означає “залишатись неушкодженим, благополучним”, або в іншому значенні – “мирний”, тому іслам можна перекласти як “релігія миру” або “релігія вірності Аллаху”, а ще одна назва – “**мусульманин**” походить від арабського “муслім” – покірність Аллаху.

Появу цієї релігії, згідно з мусульманською традицією, пов’язують з ім’ям Мухамеда (Мухамада, Магомета), який одержав від бога “одкровення”, що були записані у священній книзі **Коран**, і передав їх людям.

Мухамед народився приблизно 570 року в місті Мекка на Аравійському півострові, де знаходилося святилище багатьох арабських племен, до якого араби ходили на поклін – **Кааба**, тому тогочасна Мекка вже здавна була релігійним і торговим центром. Мекканська община складалася з кількох родів, які жили в різних частинах міста. Мухамед належав до роду Хашімідів, одного з найпотужніших в племені Курайшитів. Він рано втратив своїх батьків і виховувався дядьком по батьківській лінії – Абу Талібом. Жив скромно, пас овець, збирав ягоди в пустелі. В 25-річному віці, за порадою дядька, став управляючим торговими справами багатой вдови Хадиджі, а згодом одружився з нею. Тоді ж почав багато подорожувати в справах до Палестини та Сирії і, зрештою, під впливом спілкування з християнами та іудеями зацікавився релігійними проблемами.

Тогочасні араби залишалися язичниками і поклонялися багатьом богам, які були покровителями окремих родів і племен. Старшим над іншими богами був Аллах, однак він, як старший над богами, не мав особливого впливу на людей.

Загалом, араби були малорелігійним народом, в їх народній поезії не було релігійних мотивів, натомість головна увага – життєвим інтересам: любові, іграм, вину, полюванню. Людська благородність виявлялася у власній честі та захисті сімейних благ.

Окремих арабів, які були більш релігійними і відчували потребу звільнитися від гріха, називали **ганіфами**. Ганіфи відкидали багатобожжя, визнавали одного бога Аллаху і піклувалися про звільнення від

гріха своєї душі, були аскетами. Мухамед зблизився з ганіфами і за їх прикладом почав усамітнюватися на пустельній горі Гирі. Його вправи в досягненні благочестя реалізовувалися у видіннях. Мухамед почав впадати в екстатичний стан і, зрештою, усвідомив себе пророком. Одного разу в місяць рамадан, коли Мухамед був на горі Гирі у печері Хіра, до нього явився архангел Джебраїл з шовковим сувитком і наказав читати. Мухамед, який читати не вмів, раптом зрозумів текст і усвідомив свою обраність. Після того він тривалий час вагався, оскільки Джебраїл довго не являвся повторно. Він перебував у відчаї біля 2–3 років, коли ж архангел знову прийшов, Мухамед почув: “Вставай і йди, проповідуй і прославляй Господа”. З цього часу він втратив сумніви. Було йому тоді майже 40 років.

Мухамеду було дано звище, що є єдиний бог Аллах, немає інших богів, і він, Мухамед, є пророком його. Тривалий час це вчення не мало особливого успіху у рідному місті Мекка, оскільки Мухамед виступив таким чином проти традиційних місцевих богів, що викликало у мешканців незадоволення і навіть переслідування. Зрештою, у 622 р. він переселився до міста Ясриба, яке з того часу набуло назви Медина (тобто – місто пророка). 622 рік є початком відліку часу у мусульман і заснування ісламу. Дата переселення Мухамеда в Ясриб (*хіджра* – переселення, втеча) стала початком ери ісламу (за місячним календарем). Мусульмани, коли називають рік, то визначають, скільки часу минуло від хіджри (рік Хіджри).

У Медині була побудована перша мечеть. Саме тут Мухамед швидко набув великого авторитету як глава і суддя общини. Формулою згуртування його прихильників стає гасло: “Хто не за мене, той проти мене”.

Іслам змінив людей – відданість Аллаху була понад усе. На вимогу Мухамеда, брат міг просто піти проти брата перед іменем Аллаха і за його вимогою. Верховна влада Аллаха єднала людей відданих йому, і робила ворогами всіх, хто не був мусульманином. Поза ісламом не було ні законів, ні спасіння. Таким чином, релігія збігалася з політикою, і справою Мухамеда стає створення держави, яка об’єднала б всіх правовірних. Медина почала війну за підкорення довколишнього світу.

Іслам захоплює арабів не лише як релігія, але і як політична сила, яка зростає і утверджується не так кількістю мусульман у вірі, як силою віри – перемогою всіх своїх противників і скептиків, а разом з тим, повсякчасним збільшенням числа прихильників ісламу.

У 629 році Мухамед як переможець повернувся до Мекки, і здійснив священні церемонії в Каабі.

У 632 р., коли практично вся Аравія була покорена ісламу, 8 червня Мухамед помер. Далі стрімке поширення ісламу спочатку на весь арабський світ, а потім й на сусідні держави і народи продовжили його наступники.

Ще за життя Мухамеда склалась арабська теократична держава, її глава був носієм релігійної і світської влади. Після смерті Мухамеда наступником пророка став його сподвижник Абу-Бекр (632–634 рр.). Він здійснив декілька завойовницьких походів у Сирію та Межиріччя, так було закладено завойовницьку політику халіфату в ім'я Аллаха. За правління другого халіфа Омара (634–644 рр.) було завойовано Іран, Палестину, Закавказзя та Єгипет. Третій халіф Осман (644 р.) завоював Вірменію, Дагестан, Малу Азію, Північну Африку, мусульмани вийшли на береги Амудар'ї.

З 661 по 750 рік правила династія Омейядів (засновником династії був Муавія), яка поширила володіння халіфату від Інду на Сході до Атлантики на Заході. Просування мусульман на Північний Захід припинили франки у битві при Пуат'є (732 р.), а на Північному Сході їх зупинили хозари. З 750 до 1258 року правила династія Аббасидів, в цей час халіфат розпався на окремі халіфати та емірати з ворогуючими династіями. В Єгипті правила династія Фатімідів, у Кордовському халіфаті (Іспанія) – династія Омейядів. З XV ст. провідною мусульманською державою стає Османська імперія, яка знищила Візантійську імперію і поширила іслам на теренах Південно-Східної Європи.

Швидкому поширенню ісламу сприяло його віровчення, досить просте, придатне для багатьох народів, та віра мусульман у те, що джихад (праведна боротьба з немусульманами) забезпечить їм місце у раю, оскільки вважалося, що той, хто прийняв смерть за віру, стає шахідом, і йому гарантовано місце в раю.

3.5.2. Віровчення і культ в ісламі

Основні положення ісламу викладені в священній книзі мусульман – Корані (“ал-Куран” – “читання вголос, напам'ять”). Як інші світові релігії, іслам є релігією об'явлення. За мусульманським переказом зміст Корану був переданий Мухамеду через архангела Джебрайла. Обранець Аллаха – пророк (*набі*) до самої смерті отримував божі об'явлення у вигляді коранічних *аятів* (“аят” з арабської перекладається, як “знамення”). Вважається, що Коран – це копія книги, яка знаходиться на сьомому небі.

Основу Корану складають перші проповіді Мухамеда (мекканського та мединського періодів), що були записані його секретарями-писцями. Після смерті Мухамеда, його сподвижники Абу-Бакр та

Омар доручили секретарю пророка Зейду зібрати записи писців в єдину книгу. Остаточо Коран був відредагований спеціальною комісією та канонізований при халіфі Османі (644–656 рр.). Подібно до Біблії, Коран є зібранням релігійно-побутових правил, приписів, законів, легенд і переказів, що були поширені серед арабів.

Коран складається із 114 глав – *сур* (“рядків”), сури поділяються на вірші – аяти (“знамення”). Коран починається із сури “Аль-Фатіха” (араб. – “та, що відкриває”), яка складається з 7 аятів – ця сура вважається головною молитвою мусульман. Далі сури розташовані за розміром – кожна подальша сура менша за попередню, найбільша сура складається з 2866 аятів, а найменша – з трьох.

Коран написаний римованою прозою. Мусульмани вважають, що об’явлення було зроблено арабською мовою, і тому Коран не можна перекладати на інші мови. Структура Корану незмінна, незалежно від видання, Коран має однакову кількість сторінок.

Зміст Корану можна умовно поділити на три частини: космологічні та космогонічні уявлення; опис життя пророка; релігійно-етичні норми та приписи.

Космологія (вчення про світобудову) та космогонія (вчення про походження світу) в Корані майже не відрізняються від біблійних. Згідно з мусульманським віровченням, Аллах створив світ за шість днів.

Близько чверті книги – це сказання про пророків. Багато з цих легенд є дещо зміненими міфами, запозиченими з Біблії та Талмуда. Так, у Корані розповідається про Ноя (Нух), Авраама (Ібрагіма), Ісаака (Ісхака), Мойсея (Мусу), Аарона (Херуні), Давида (Дауда), Соломона (Сулеймана), Ісуса Христа (Ісу), Марію (Маріам) та ін.

Моральні настанови, викладені в Корані, спрямовані на виховання у людини релігійного почуття, схилення перед Аллахом, бажання догодити Аллахові, не викликати його гніву, досягти райського блаженства на небесах.

Пізніше з’явилася *Сунна* (“сунна” – звичай, приклад) – збірка *хадисів* – розповідей про життя, вчинки та висловлювання Мухамеда та його найближчих сподвижників. Хадиси слугують зразком і виток відомостей для всього мусульманського загалу та для кожного мусульманина зокрема про те, яка поведінка чи думка до вподоби Аллаху. Чотири канонічні збірки Сунни були укладені в IX ст.

Ще пізніше було створено тлумачення Корану – *Тарґіґ*.

На основі Корану та Сунни було укладено важливу частину релігійно-культурної та правової системи мусульман – *шаріат* (араб. шаріа – “вірний шлях”) – зведення норм моралі, права, культурних

настанов, що регулюють все суспільне та особисте життя мусульман. Шаріат формувався протягом двох віків і відповідає потребам феодального суспільства.

Основні догмати ісламу склалися поступово на основі священного писання та священного переказу. Серед основних догматів ісламу потрібно назвати такі: 1) вчення про єдинобожжя; 2) віра у божу справедливість та правосуддя Аллаха; 3) визнання об'явлень божих, всіх його пророків та пророчу місію Мухамеда; 4) віра в ангелів; 5) віра у воскресіння, Судний день та потойбічний світ; 6) вчення про визначеність (приреченість); 7) вчення про верховну владу (імамат).

Іслам ґрунтується на послідовному і суворому монотеїзмі. Віра в єдиного бога Аллаха є фундаментом мусульманського віросповідання. Аллах – це єдиний бог, що створив усе суще і визначає його існування. “Аллах, вічний, не народжував і не був народжений, і не був Йому рівним ні один!” (Коран, 112). Цей догмат містить Символ віри ісламу (*шахада*) – “Немає ніякого Бога, крім Аллаха, і Мухамед – пророк його!” (Ля’лляга – ілля – л-лагі уа Мохаммадун расулю-ль-лягі).

Аллах має владу над усіма своїми творіннями та піклується про них. Щодо людей він милостивий, милосердний, такий, що все прощає (р-рахмані-р-рахім).

Іслам визнає пророків, що були попередниками (*набі*), та тих, хто мав об'явлення від Бога (*расуль*), однак головним вважається останній посланець Аллаха – Мухамед – “печатка пророків”.

Для ісламу характерна віра в ангелів. Ангели і демони – це безтілесні істоти, створені Аллахом, які виконують його волю. Мусульмани вірять у безсмертя душі, що залишає тіло у день смерті і воскресне з мертвих у день Страшного суду (в ранньому ісламі воскресіння розуміли буквально, як відродження людини з могили у тому вигляді, в якому застала її смерть). Долю кожної людини буде визначати сам Аллах на Страшному суді, де люди будуть очікувати зі страхом своєї долі, стоячи голими кожен з книгою, в якій записані усі вчинки.

В ісламі дуже виразною є віра у визначеність наперед усіх дій людини та її долі. Все підпорядковано волі Божій. Вона нічим не зв'язана і незбагненна. Долею усіх смертних є беззастережна покірність волі Аллаха.

Догмат про верховну владу – порядок її наслідування від пророка – є предметом розбіжностей в різних течіях ісламу.

Головні культові приписи ісламу сформульовані у вигляді п'яти “стовпів віри” – (аркан-ад-дін):

1. *Аи-шахада*. Сповідання віри – промова Символу віри (тричі промовлена шахада у присутності свідків вважається актом прийняття ісламу).

2. **Намаз** (саят). Кожний мусульманин повинен п'ять разів на добу здійснити намаз – молитву. Перша молитва твориться на світанку, друга – полуденна, третя – у другій половині дня до заходу сонця, четверта – коли сонце сідає за обрій, п'ята – на початку ночі. Сигнал до молитви подають з мінарету **муадзіни**. Кожна молитва здійснюється відповідно до ретельно опрацьованого ритуалу. Перед молитвою правовірний повинен здійснити омовіння, обряд очищення. Молитва твориться обличчям до Кааби (цей напрямок зветься **кібла**). У мечеті напрямом на Каабу позначається спеціальною нішею в стіні – **міхраб**. Особливим святковим днем є п'ятниця, в цей день мусульмани збираються у мечеті для колективної молитви та проповіді.

3. **Саум** (ураза) – мусульманський піст в місяць рамазан. Протягом цього місяця правовірний мусульманин не має права від сходу до заходу сонця вживати їжу, пити, курити тютюн і таке інше. З настанням темряви заборони відмінюються, але забороняється надмірність. Від посту звільняються хворі, вагітні жінки, малі діти, мандрівники та воїни на війні. Існують також різні добровільні пости.

4. **Закят** – обов'язковий податок на користь мусульман, які потребують допомоги, стягнення закяту передбачено Кораном і регламентовано шаріатом. Спочатку був добровільною милостинею, потім почав тлумачитись як обов'язок для очищення гріхів. Крім обов'язкового податку в ісламі існує добровільна пожертва – **садик**.

5. **Хадж** – паломництво до Мекки, яке зобов'язаний хоч раз у житті здійснити кожний мусульманин. Хадж здійснюється протягом дванадцятого місяця за місячним календарем (зу-л-хіджа). Поклоніння під час хаджу здійснюють головним святиням ісламу – храму Кааби та гробниці Мухамеда в Медині. Той, хто здійснив паломництво, отримує почесне звання – хаджі і має право носити зелену чалму.

Шостим “неписаним” стовпом віри є **джихад** (газават) – священна війна за віру. Це не обов'язково війна з невірними, джихадом може бути боротьба за міцність особистої віри.

Крім цих обов'язкових приписів, в ісламі є інші елементи культу. Крім поклоніння храму Кааби, мусульмани поклоняються іншим святим місцям – мазарам. Мазари – це різноманітні гробниці – місця поховання мусульманських святих тощо.

Важливе значення у мусульманському культурі займають різноманітні ритуали та обряди, що тісно пов'язані із звичаями і традиціями народу, який прийняв іслам.

Серед характерних для ісламу обрядів є обряд обрізання – суннат. Хоча він існує також в іудеїв і взагалі притаманний давнім кочовикам. Складна обрядність супроводжує всі важливі у житті людини і родини події: народження, весілля, похорони та ін.

Значну роль в культовій системі ісламу відіграють релігійні свята. Особливе значення мають:

1. Ураза-байрам – свято закінчення посту. Святкується протягом перших трьох днів наступного за рамазаном місяця. Перед розговінням мусульмани три останніх дні особливо суворо постять. На свято Ураза-байрам мусульманин повинен піднести представнику духовенства особливу подарунок у вигляді грошей або їжі.

Особливо важлива ніч на 27-й день рамазана – лейлят аль-кадр, або ніч “визначення”. Згідно з мусульманською легендою саме у цю ніч справжній Коран був перенесений архангелом Джебраїлем на найближче небо до землі, а звідти передавався Мухамеду.

2. Курбан-байрам. День жертвоприношення, який святкується на 70-й день після закінчення посту урази і триває три дні. Це свято пов’язане з біблійським переказом про патріарха Ібрагіма, якому Бог наказав принести в жертву свого сина Ізмаїла. Ібрагім поклав єдиного сина на жертвник, але Бог послав Джебраїла і зупинив Ібрагіма. Замість Ізмаїла на жертвник було покладено агнця.

В пам’ять Божого милосердя мусульманин повинен принести жертву (курбан), відповідно до ритуалу. Мусульмани вірять, що саме жертвна тварина, яку вони приносять Богу, проведе душу мусульманина через тонкий, як волосина, і гострий, як лезо меча, міст Сірат, що перекинутий через пекло і веде до раю.

3. Мірадж. Одне з трьох свят (мірадж, мавлюд, п’ятниця) в ісламі, які пов’язані з пророком Мухамедом. Свято мірадж присвячено чудесному перенесенню Мухамеда на чарівному коні Аль-Бураці з Мекки в Єрусалим і вознесіння його до трону Аллаха. Під час розмови з Аллахом Мухамед вимовив 99 тис. слів, після чого повернувся у своє ліжко, причому вся подорож тривала одну мить. Мірадж святкується 27 числа місяця раджаб.

4. Мавлюд – День народження Мухамеда. Святкується 12 числа місяця рабі-аль-авваля.

5. П’ятниця (Йаум аль-джум’а – День об’єднання). Святкується кожного тижня, має таке ж значення як субота в іудеїв та неділя у християн. В цей день Мухамед творив публічні молитви. До того ж, мусульмани вірять, що судний день припаде на п’ятницю.

6. Шахсей-вахсей (ашура) – жалобні релігійні церемонії у мусульман-шиїтів. Свято встановлено на честь мученицької смерті онука пророка Мухамеда – шиїтського імама Хусейна. Під час жалобної церемонії шиїти вигукують: “Шах Хусейн, вах Хусейн!” (“Цар Хусейн, ах Хусейн!”) – звідси перекручена європейська назва свята ашури. Святкується на десятий день місяця мухарраму.

Стародавні араби вели відлік часу за місячним календарем, тому час паломництва до Мекканської Кааби припадав на різні сезони року. Пізніше (приблизно за 200 років до Мухамеда) для зручності облаштування ярмарку на свята, щоб паломництво припадало на одну пору року, перейшли на сонячно-місячну календарну систему. До 12 місяців місячного календаря додали додатковий місяць. Проте Мухамед вважав, що вставка 13-го місяця “тільки збільшує зневіру” [Кн. Сура 9, 36–37], тому в 631 р. додатковий місяць був заборонений. За халіфа Омара було введено відлік років від “хіджри” – “переселення” пророка в Ясриб (Медину) – від 16 липня 622 р. (дата наведена за григоріанським календарем).

Мусульманський рік має 12 місяців (парні місяці мають 29 днів, непарні – 30 днів). Таким чином рік мусульманського календаря має 354 доби. Тому мусульманські свята не мають фіксованої відповідності з григоріанським календарем.

Іслам не має централізованої, ієрархізованої організації на зразок християнської церкви. Центром релігійного життя в ісламі є мечеть, вона є не тільки молитовною, а й громадською будівлею (тут зберігалась казна, відбувався суд, обговорювались суспільні справи). В мечеті проводиться богослужіння, читаються проповіді, здійснюються різноманітні обряди. Перебування у мечеті вимагає від мусульманина дотримання певних ритуалів (здійснити ритуальне очищення, зняти при вході взуття тощо).

При мечетях створюються школи – мектебе. При великих мечетях є духовні школи – медресе, де готують знавців ісламу, вчених богословів (улеми), знавців мусульманського права (каді, казі).

Релігійна громада мусульман – *умма*, очолюється *імамом* (той, що стоїть попереду) – найбільш шанованим членом громади, що керує молитвою. Релігійні функції при богослужінні виконують: муєдзін (закликає мусульман до молитви), хатіб – проповідник, мулла – священнослужитель, учитель. Функції голови всієї мусульманської громади в державі виконують *муфтії*, яких обирають на спеціальних з'їздах (в деяких країнах призначаються урядом).

3.5.3. Основні напрями ісламу

На відміну від християнства, що складалось на основі багатьох різноманітних течій, сект, шляхом поступового вироблення єдиного ортодоксального символу віри, іслам спочатку був єдиним цілісним вченням, в якому не було сект. Перший розкол відбувся після вбивства халіфа Османа. Прихильники двоюрідного брата пророка Алі наполягали на виключному праві Алі та його нащадків на владу (Алі був одружений з Фатімою – дочкою пророка).

Але владу халіфа Алі не визнали багато впливових лідерів мухаджирів та ансарів. Два роки Алі провів у постійних війнах, проте нерішучість його у битві з Муавією привела до розчарування в ньому частини його прихильників. Ця частина, харіджити (ті, що відкололись), проголосила, що халіфом може стати тільки самий ревний мусульманин незалежно від походження, навіть той, хто щойно прийняв іслам. Муавія, який став халіфом після вбивства Алі фанатиком-харіджитом, наніс їм ніщивного удару. Частина поміркованих харіджитів-абадитів осіли в Омані, де ця течія існує і сьогодні.

Ідеологи харіджитів внесли до ісламського богослов'я (каламу) важливий постулат про співвідношення віри та дії: без благочестивих вчинків віра неефективна. Харіджити виступали за суворість у питаннях віри та культу, намагались зберегти чистоту початкового ісламу. Вони засуджували розкіш, розваги тощо.

Більшу частину мусульман складають суніти та шіїти. Найбільш поширеним напрямом ісламу є **сунізм** (майже 90 % мусульман).

Сунізм спирається на Коран і Сунну. Сунізм вважається головним ортодоксальним напрямом ісламу. Прихильники сунізму вважають, що імамом усіх мусульман є халіф, який охороняє релігію та керує світськими справами. Якщо харіджити відстоюють безумовну виборність імама, яким може стати праведний мусульманин незалежно від походження, то суніти зберегли традицію обрання імамом араба з племені курейшитів, з яким умма укладає договір.

Сунітське богослов'я (калам) формувалось поступово, в його межах існують чотири основних методи вирішення складних богословських та правових проблем і відповідно чотири школи ісламського (сунітського) права – мазхаби. Проте сунізм зберігає єдність віровчення і культу. Всі чотири школи визнаються сунітами рівноправними і включені до зведеної системи мусульманського права шаріату.

В межах сунізму в VIII ст. виникла містична течія ісламу **суфізм**. Суфії (від слова “суф”, так називали жорстку тканину з верблюжої вовни, яку носили замість одягу) – це досить різноманітна за складом група ревних прихильників чистоти ісламу, які шляхом праведного життя намагаються наблизитись до Аллаха, розчинитися в ньому, пізнати його вищу Божу істину. Суфії вели аскетичний спосіб життя, відмовлялись від майна, не переймались мирськими проблемами і навіть не вважали для себе обов'язковим дотримуватись обрядів. Замість п'ятиразової молитви вони доводили себе до стану релігійного трансу за допомогою екстатичного танцю або внутрішнього зосередження на зразок медитації.

На думку релігієзнавців, суфізм складався на основі ортодоксального ісламу під впливом християнського аскетизму, ідей неоплато-

нізму та буддизму. Суфії розробили вчення про *тарікат* (таріка – шлях) – послідовні стадії-стани духовного піднесення, остання з яких означає сходження мюріда (того, хто шукає) до вищих таємниць суфізму.

В XI ст. суфії утворюють дервішські ордени на зразок чернечих. Ордени мали чітку структуру та ієрархію. На чолі ордену стояли “святі отці”: шейхи, муршиди, піри, ішани. Святі отці мали не тільки абсолютний авторитет, але й владу над мюрідами-учнями.

Шіїзм – опозиційний іслам. Другий розкол в ісламі виник також у VII ст. і пов’язаний з іншим, ніж у сунітів розумінням природи верховної влади в ісламі. За шіїтською (шіїти – від шиа, що в перекладі з арабської означає угруповання, партія) доктриною верховна влада надана імаму Аллахом, тому імам не може бути обраним.

Після загибелі Алі і встановлення халіфату Омейядів, прихильники Алі не підкорились. Вони проголосили, що вища влада глави мусульман є спадковою в роді Алідів, оскільки Алі був одружений з дочкою Мухамеда Фатімою і був його двоюрідним братом.

Для шіїзму характерний виразний культ Алі, якого шанують нарівні з Мухамедом. Існує навіть варіант Корану, до якого крім 114 сур додали суру “Два світила”, в якій Мухамед і Алі поставлені поряд. Є шіїтська легенда, згідно з якою Джебраїл помилився і передав Коран не Алі, а Мухамеду, оскільки двоюрідні брати були дуже схожі. В Сунні шіїти визнають тільки ті хадиси, в яких йдеться і про Алі. Крім них вони створили свої перекази – хабари (ахбари). Досить розвинений в шіїзмі культ Фатіми, а також синів Алі – Хасана і Хусейна. Особливу роль в шіїтській громаді відіграють аліди – нащадки Алі, які мають виключне право носити зелений одяг і чорний тюрбан.

Шіїти створили вчення про святих імамів (потрібно відрізнити від звичайних імамів). Згідно з цим вченням головою правовірних може бути тільки імам з числа алідів. Шіїти визнають 12 імамів – нащадків Хасана і Хусейна, їх дітей, онуків тощо. Особливе місце займає 12-й імам – Мухамед, який в підлітковому віці зник (IX ст). Цей 12-й імам, якого називають “прихованим імамом”, повинен повернутись як Махді – месія, спаситель і принести з собою царство істини і справедливості.

Значну роль у шіїзмі відіграють духовні вожді (улеми, муджтахіди, аятоли). Вважається, що вони промовляють від імені прихованого імама. Авторитет духовного лідера вищий за авторитет носіїв верховної адміністративної влади, незважаючи на те, що він може не проявлятися зовні. В умовах гонінь, у шіїтів склалася практика приховувати свої релігійні погляди, видаючи себе за правовірного суніта. Важливе значення в шіїзмі має езотерична, внутрішня, доступна тіль-

ки посвяченим, доктрина, яка може значно відрізнитись від екзотеричної, зовнішньої, призначеної для простих правовірних.

Ці особливості шиїзму, а також те, що тривалий час шиїзм був гнаною релігією, привело до виникнення в його межах великої кількості сект, течій та напрямків.

Головні розходження в шиїзмі стосуються суперечок навколо осіб і кількості святих імамів. Так зейдіти вважали п'ятим імамом Зейда – онука імама Хусейна. Майже одночасно із зейдітами виникла секта ісмаїлітів, які підтримали Ісмаїла, якого батько – шостий імам Джафар – позбавив права стати наступним імамом. Проте ісмаїліти створили оригінальне вчення, що відрізняється від інших шіїтських сект.

Згідно з вченням ісмаїлітів, Аллах випромінює свою сутність – Світовий Розум у світ через пророків, яких є сім: Адам, Ной, Авраам, Мойсей, Ісус, Мухамед та другий Мухамед – син Ісмаїла. У перервах між пророками божу сутність несуть імами, яких теж семеро. Останній імам є також пророком, він завершує божественну еманацию. Відповідно до кількості пророків та імамів, історія поділяється також на сім етапів, в процесі зміни яких все живе народжується та помирає за законами перероджень. Мета існування у ісмаїлітів – досягнення вищого знання, повернення до Світового Розуму і припинення перероджень.

Іслам в Україні – одна із трьох головних релігій, представлених в Україні.

Історично центром поширення мусульманства в Україні став Крим. У середині XV ст. тут утворилось Кримське татарське ханство, яке незабаром потрапило у васальну залежність до Османської імперії. Кримські татари були сунітами; вища духовна особа – муфтії, на чолі релігійних громад стояли імами. У Бахчисараї, столиці ханства, у XVIII ст. було 18 мечетей, численні мусульманські освітні заклади (медреси і мектеби). Завоювавши Крим, Російська імперія в кінці XVIII ст. розпочала переслідування мусульманського населення півострова, в результаті чого в другій половині XIX ст. Крим залишило понад 161 тис. мусульман.

Тоді ж у мусульманському середовищі півострова розпочалася дискусія між кадимістами (консервативними прихильниками догматичного ісламу) та джадідами (реформаторами, прихильниками європейської культури).

На 1917 р. мусульмани в Криму склали менше третини населення, а в містах – близько 11 % їх мешканців.

За радянської влади переслідування кримських татар тривало. За звинуваченнями у співпраці з нацистами в травні 1944 р. з Криму було виселено 188 626 татар.

З часу проголошення України незалежною розпочався процес репатріації татарського населення Криму. Сьогодні мусульманські гро-

мади різного національного складу діють у всіх областях України; вони об'єднані у три структури: Духовне управління мусульман України, Духовний центр мусульманських громад України і Духовне управління мусульман Криму, незначна частина громад не входить до жодної зі згаданих структур.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ) створено у 1992 р. в Києві. У 1994 р. відбувся перший з'їзд мусульман України, на якому було обрано Президію ДУМУ і муфтія Ахмеда Таміма. Управління прагне об'єднати мусульман різних національностей, без огляду на культурні відмінності, які залишає розвивати національним товариствам. ДУМУ має свої представництва у 10 областях і є другою за кількістю громад мусульманською структурою в Україні. Під його керівництвом діє Ісламський інститут у Києві, видається російсько-мовна газета “Мінарет”.

Духовний центр мусульманських громад України (ДЦМГУ) виник на базі Незалежного духовного управління мусульман України, зареєстрованого у 1994 р. Він об'єднує мусульманські громади у 12 областях переважно татарської національності і має національно-релігійний характер. Керівний орган ДЦМГУ розташований у Донецьку; тут же діє Донецький обласний культурний центр ісламу. Головою Президії ДЦМГУ обрано Рашида Брагіна. У 1997 р. при Центрі засновано Партію мусульман України.

Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) виникло ще у 1991 р. і об'єднує приблизно 70 % зі всіх зареєстрованих державою мусульманських громад України, вважається духовним центром кримських татар. ДУМК утримує власну духовну школу медресе, видає свою літературу, газету “Хідаят” кримсько-татарською мовою. Очолює ДУМК муфтія Кірім-Ессенде.

Від початку 90-х років ХХ ст. українські мусульмани прагнули об'єднання і скоординованості своїх дій, тому неодноразово намагалися провести повномасштабний представницький з'їзд мусульман України. Ці намагання й досі залишаються актуальними.

Основні поняття: *аббасиди, аліди, аркан-ад-дін, аят, джихад, закят, імам, Кааба, Коран, курайшити, Медина, Мекка, набі, намаз (салят), Омейяди, расуль, саум (ураза), сунізм, Сунна, сура, суфізм, тарікат, Умма, Фатіміди, хадж, хадиси, Хашіміди, хіджери, шаріат, шарада, шахід, шіїти.*

Запитання для самоконтролю

1. З яких джерел формувалась нова релігія іслам?

2. Яку роль у створенні ісламу відіграв Мухамед?
3. Що складає основу віровчення ісламу?
4. Які обов'язки мусульманина називають “стовпами ісламу”?
5. Що спільного і що відмінного між Біблією та Кораном?
6. У чому причини швидкого поширення ісламу та його розпаду на різні течії?
7. Чим відрізняються головні течії ісламу?
8. Назвіть особливості суфізму.
9. Які особливості організаційної структури є спільними в ісламі та відмінними у різних його течіях?
10. Які регіони України пов'язані з ісламом?

4. РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ СОВІСТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- *Поняття сакралізації, клерикалізації та секуляризації суспільства.*
- *Зародження та розвиток релігійного вільнодумства.*
- *Атеїзм та його марксистське і більшовицьке прочитання.*
- *Забезпечення реалізації релігійного аспекту свободи совісті в сучасному світі.*

4.1. Поняття сакралізації, клерикалізації та секуляризації суспільства

Перед тим, як розглядати проблему совісті в її релігійному аспекті, варто звернути увагу на деякі дотичні до цього категорії. Зв'язок релігії та суспільства описується у релігієзнавстві за допомогою таких понять, як “сакралізація” та “секуляризація”. **Сакралізація** (від лат. – “*sacer*” – священний) – це процес надання релігійного значення всім сферам індивідуального та суспільного буття. Він супроводжував становлення людського суспільства, формування його інститутів та суспільних відносин і проявлявся з різним ступенем інтенсивності. Так, наприклад, деякі відносини у суспільстві набували священного статусу вже на ранніх етапах існування суспільства (табу).

З ускладненням суспільних відносин та виникненням розвиненої релігійної організації (Церкви), починається новий етап, який має назву “клерикалізація”. **Клерикалізація** (від лат. “*clericus*” – церковний) – це процес регулювання суспільних відносин та індивідуальної свідомості на основі релігійної ідеології, який відбувається під безпосереднім керівництвом релігійної організації. Клерикалізація означає, що вищим авторитетом у суспільних відносинах є Церква, яка намагається контролювати не тільки релігійну сферу суспільного та індивідуального буття, але й підпорядковувати світську владу за рахунок розширення компетенції Церкви та її організаційного зміцнення. Клерикалізація може відбуватись також шляхом створення теократичної системи – держави, де світська і церковна влада мають одного носія.

Уже на ранніх стадіях розвитку суспільства простежується сакралізація усіх важливих сфер життєдіяльності. Навіть господарська діяльність регламентувалась у відповідності до релігійних уявлень і знаходилась під контролем особливої верстви населення, не зайнятої

безпосередньо у виробництві – жерців, які монополізували можливість впливу на її результати через служіння богам. Царська влада також своїм походженням пов’язувалась з владою богів.

Античне суспільство, хоча й мало розвинуті суспільні інститути і навіть демократію, але було залежним від пануючих релігійних уявлень. Сумнів у сакральності суспільних відносин вважався святотатством і карався смертю. У Римській імперії невизнання сакральності особи імператора визнавалось державним злочином і теж вело до страги. Саме в цьому звинувачували перших християн у Римській імперії, і це звинувачення обґрунтовувало репресії щодо них.

Сакралізація особистого і суспільного життя на основі християнства почалась у після падіння Візантії і досягла свого апогею у середньовіччі. В цей час панує світогляд геоцентризму: сфера сакрального і сфера світського тісно переплетені і важко відділити одне від іншого. Все, що відбувалося в мирському житті, розглядалося та оцінювалося з позиції сакрального.

Суспільне життя базувалось на теологічних уявленнях, принципах ієрархічності, християнської етики, церковних догматах і канонах. Та й самі філософія, наука і мистецтво існували в межах християнської теології і догматики. Навіть соціальні ідеї могли існувати тільки у вигляді релігійної доктрини. Так, у середньовіччі нові соціальні рухи набували вигляду сект, релігійних вчень, ересей тощо. Відхід від примату церковно-теологічного розуміння принципів суспільного життя має назву *секуляризація* (від лат. “*secularis*” – мирський, світський). Поняття “секуляризація” має декілька значень:

– вивільнення різних сфер життєдіяльності від впливу Церкви, звуження функцій релігії і Церкви та навпаки, розширення сфер суспільного і особистого життя, що регламентуються світськими законами і принципами;

– відчуження (вилучення) церковної власності на користь світської влади або приватних осіб.

Під час Реформації секуляризація торкнулася не тільки сфери майна, але й сфери влади. Реформація привела до секуляризації влади, вивільнення її від церковної опіки. В результаті Реформації у протестантських країнах світська влада не тільки звільнилась від нагляду Папи, а й навіть поставила у залежність Церкву. Прикладом може слугувати лютеранська церква, яка отримала назву “князівської” через те, що була підпорядкована світській, князівській, владі.

Однак, цей процес помітний не тільки у протестантських країнах. Він зачепив і ті країни, де католицизм зберіг свої позиції. Тут секу-

ляризація мала вигляд розмежування світської і церковної компетенції та проявилась у формуванні антропоцентричного світогляду Ренесансу. На цій основі починає формуватись світська освіта, філософська наука.

Принципи секуляризації суспільства розвинули і поглибили мислителі Просвітництва. Вони протиставили принцип підпорядкованості розуму вірі принципу примату розуму в людській діяльності. Подальший процес розвитку ідей Просвітництва набув вигляду антиклерикалізму та принципу відділення Церкви від держав, а школи від Церкви.

В результаті процесу секуляризації становище релігії і Церкви у суспільстві докорінно змінилось. Сформувались світські держава, освіта і культура.

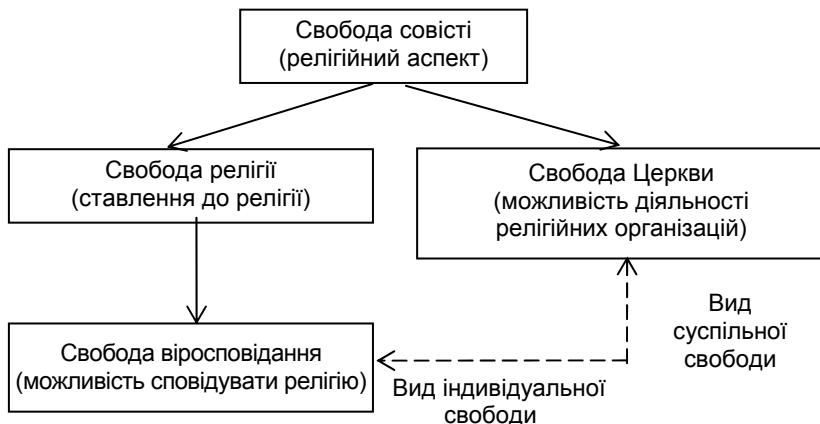
Однак процес секуляризації був неоднозначним, як неоднозначні і його наслідки. Так, висловлювалась думка, що секуляризація зруйнувала моральні основи суспільства, сприяла утвердженню думки, що немає “нічого святого”. Інші вважали, що секуляризація веде до розшарування суспільної свідомості, внаслідок чого релігія набуває більшого значення в духовному житті індивіда, оскільки тепер вона є наслідком свідомого добровільного вибору, а не результатом примусу з боку Церкви і клерикального суспільства.

4.2. Зародження та розвиток релігійного вільнодумства

Свобода совісті є можливістю кожної людини діяти відповідно до власних переконань, згідно із велінням совісті, але не порушуючи при цьому прийнятих у суспільстві загальнообов’язкових норм (особливо моральних). Ставлення до релігії – один із основних аспектів свободи сумління. Як відомо, свобода совісті в політичному значенні є одним із принципів демократії, а в юридичному – належить до основних особистих прав людини, які гарантуються конституціями та іншими правовими актами.

Сучасне розвинене суспільство не може уявити свого функціонування без цього основного принципу, але ми часто забуваємо, що він теж бере початок від релігії, бо свобода совісті тісно пов’язана із релігійним вільнодумством. Воно проявлялося у відстоюванні права на критику релігійних догматів та свободи для розуму в пошуках істини. Звернемо увагу на схему, де подано складові релігійного аспекту свободи совісті (рис. 4.1):

Сам термін “вільнодумство” вперше було вжито в трактаті англійського деїста А. Коллінза “Роздуми про вільнодумство” (1713 р.). Але критичні судження про релігію зустрічаються ще в літературних пам’ятках Вавилону (“Розмова пана з рабом”), Стародавнього Єгипту, Китаю, Індії.

Рис. 4.1 – Складові релігійного аспекту свободи совісті

Найбільшого розвитку вільнодумство набуло в Стародавній Греції та Римі. Вже в VI ст. до н.е. представники мілетської школи у філософії – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен – розглядали світ як єдність явищ природи, що має певну матеріальну первопричину. Батько діалектики Геракліт (бл. 540–480 рр. до н.е.) зазначав: “Світ, єдиний з усього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає”. Старогрецький поет і філософ Ксенофан висловлював думку, що люди створюють собі богів за своєю подобою. Демокріт, як відомо, твердив, що світ створений із атомів. Він розвивав ідеї причинності і закономірності всього сущого. Філософ Епікур (бл. 341–270 рр. до н.е.) не заперечував існування богів, але ставив багато питань стосовно доцільності їхніх діянь.

Римський письменник Тіт Лукрецій Кар, автор поеми “Про природу речей”, вже намагався пояснити й причини виникнення релігії. В II ст. раціоналіст Цельс започатковує новозавітну критику, яку в наступному столітті продовжив Порфирій своїм твором “Проти християн”.

В середні віки однією із форм релігійного вільнодумства стала теорія “подвійної істини”, якою стверджувалася ідея про самостійне і рівноправне значення наукових та релігійних знань. На Сході її прихильниками були відомі вчені Ібн Сіна (Авіценна), Ібн-Рошд, Нізамі, а в Європі – представники такої течії, як аверроїзм. Вчений і поет Сходу Омар Хайям в своїх знаменитих “Рубаї” закликав цінувати земне життя, не дуже покладаючись на потойбічне.

Англійський філософ і природознавець Роджер Бекон (1214–1294 рр.) критикував релігійну схоластику, за що був ув’язнений на

14 років. В середні віки, як відомо з історії, вже виникають різноманітні антиклерикальні рухи, що спрямовані проти Церкви і духовенства.

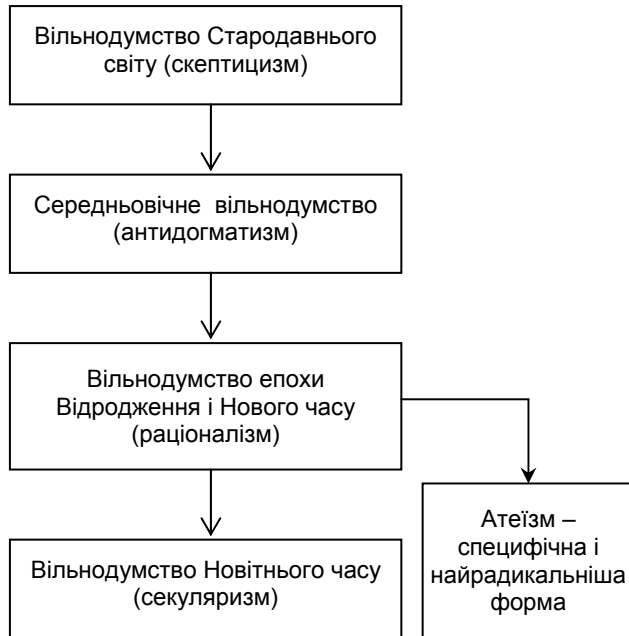
В епоху Відродження (XIV–XVI ст.) з позицій вільнодумства виступали такі видатні мислителі, як Ульріх фон Гуттен (1488–1523 рр.), Еразм Роттердамський (1469–1536 рр.) та інші, які добре бачили і критикували зловживання церковників. Широко знаним є твір Боккаччо “Декамерон”, де висміюється далеке від праведності життя духовенства, ченців. Титан Відродження Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.) називав католицьку церкву “крамницею обманів”. Французький мислитель Мішель де Монтень (1533–1592 рр.) визнавав існування Бога, але висміював марновірство духовенства, релігійну схоластику. Такі вчені, як Микола Коперник, Джордано Бруно, Галілео Галілей розхитували церковні постулати своїми відкриттями про геліоцентричну будову Всесвіту. Френсіс Бекон, Томас Гоббс, П’єр Гассенді активно домагалися розмежування релігії та науки. Бенедикт Спіноза (1632–1677 рр.) кладе початок науково-критичному аналізу християнської Біблії. На початку XVIII ст. сільський священик Жан Мельє пише твір, який пізніше Вольтер назве “Заповітом”. В ньому він зазначає, що всі релігії світу є оманною й ілюзіями, піддає сумніву свідчення євангелій.

Напередодні буржуазних революцій в Європі релігійне вільнодумство набирає радикальних форм. Французькі мислителі Франсуа Марі Вольтер (1694–1778 рр.), Дені Дідро (1713–1784 рр.), Клод Гельвецій (1715–1771 рр.), Поль Гольбах (1723–1789 рр.), Жюльєн Ламетрі (1709–1751 рр.) рішуче виступали за розмежування моралі і релігії, розуму і віри, науки і релігії. Саме тоді й висувається як вимога принцип свободи совісті й віротерпимості, який стає одним із гасел буржуазних революцій кінця XVIII – перших десятиліть XX ст. у Франції, США, Німеччині. Відбувається поступовий перехід до заперечення релігії взагалі, релігії як такої.

У 1795 році з’являється 12-томна праця Шарля Дюної “Походження всіх культів, або Всезагальна релігія”, в якій автор намагається критично аналізувати релігію за допомогою астральних алегорій. Протягом XIX ст. в Європі виходить низка творів, в яких робляться спроби переглянути християнські книги Нового Завіту з наукових позицій: 1835–1836 рр. – двотомна праця Давида Штрауса “Життя Ісуса”; 40–50-і роки XIX ст. – твори Бруно Бауера “Критика Євангелія від Іоанна”; 1841 р. – “Сутність християнства” Л. Фейєрбаха; 60-і роки XIX ст. – “Життя Ісуса” та інші праці Е. Ренана; 90-і роки цього ж століття – праці А. Луазі.

З кінця XIX – початку XX ст. принципи свободи совісті в релігійному аспекті обґрунтовувало багато видатних природознавців, які

ініціювали створення таких організацій, як Всесвітня спілка вільнодумців (з 1880 р.) та Союз моністів (з 1906 р.). Перша до 1966 року встигла провести 66 конгресів і надрукувати масу релігієзнавчих матеріалів. На засіданнях Союзу моністів читалися і користувалися успіхом лекції Артура Дреуса, в яких критично аналізувалася християнська релігія.

Рис. 4.2 – Історичні форми вільнодумства та їх головні особливості

Таким чином, критичне ставлення до релігії, що з часом оформилося в принцип свободи совісті і віросповідання, має досить глибоку і тривалу традицію. Підсумовуючи, можна еволюцію вільнодумства проілюструвати наступною схемою (рис. 4.2).

4.3. Атеїзм та його марксистське і більшовицьке прочитання

З появою та поширенням з середини XIX ст. марксизму, термін “вільнодумство” стосовно релігії став все більше витіснятися словом “атеїзм” (грец. “*a*” – заперечувальна частка, “*теос*” – бог). Цей термін не є вдалим з точки зору формальної логіки, бо заперечення обертається ствердженням. Адже не можна заперечувати того, чого не існує. Тобто, якщо Бога немає, то навіщо будувати цілу систему відповідних дока-

зів? А саме під прапором атеїзму почалася настирлива боротьба проти релігії, широкий ідеологічний наступ проти неї, особливо з боку прихильників марксистських ідей.

Якщо під атеїзмом взагалі мають на увазі такі світоглядні орієнтації, які виключають апеляції до надприродного, то під атеїзмом марксистського гатунку розуміють активне і навіть агресивне протистояння релігії, боротьбу з нею. Особливо нетерпиме ставлення адептів марксизму до релігії можна пояснити кількома чинниками.

По-перше, марксизм визначає релігію як форму або тип світогляду, що протистоїть правильному, науковому світогляду. Релігія, мовляв, створює неадекватний образ світу і цим шкодить самій людині, а боротьба з релігією – це боротьба з ілюзіями в інтересах самої людини.

По-друге, К. Маркс і Ф. Енгельс трактували релігію як фантастичне відображення тих зовнішніх сил – природних і особливо соціальних, які панують над людиною. Розглядаючи класову боротьбу як рушія суспільного розвитку, вони вважали, що релігія є знаряддям гноблення в руках пануючих класів і тим самим гальмує прогрес. Звідси теза, що боротьба з релігією – це боротьба з існуючим несправедливим ладом.

По-третє, марксистська теорія з позицій її послідовників претендувала на універсальність. Йшлося про її, нібито, здатність все пояснювати і визначати (“комплекс претензійності”). Тим самим, вона в певному сенсі мала замінити релігію. Це помітили ще в кінці XIX ст. Так, Іван Франко 1898 р. писав про марксизм: “... ще не довго ждати, а будемо мати (а, власне, вже й маємо) формальну релігію, основу на догмах ненависті та класової боротьби”. Філософ Микола Бердяєв називав марксизм “релігією навиворіт”. А Леся Українка в листі до сестри 30 серпня 1897 р. так іронізувала з приводу сприйняття основної праці К. Маркса: “Тим часом не роблю, як і перше, сливе нічого, от тільки половину “Капітала” “проштудировала” (читати його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь: я не бачу тієї “строкої системи”, про яку говорять фанатики цієї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато застається для мене темного, невиясненого, недоговореного і в науковій теорії і в практичних виводах з неї. Ні, се *novum ivangelium* все таки потребує більше безпосередньої віри, ніж у мене єсть.”

Коли після захоплення влади більшовиками марксизм став офіційною ідеологією, його сприйняття як нової релігії тільки посилюється. Генерал П. Григоренко згадує про свої враження від вивчення в комсомольській школі книги М. Бухаріна “Азбука комунізму”: “Ми із захопленням сприймали ці ідеї, вони ставали нашою вірою, нашою релігією”.

Серед прихильників марксизму були такі, які намагалися поєднати цю теорію з християнством. Наприклад, серед більшовиків пе-

ред першою світовою війною була невелика група так званих “богошукачів”. Але В. Ленін рішуче засудив подібні спроби. В листі до М. Горького в 1913 р. він писав: “Всяка релігійна ідея, всяка ідея про всякого боженьку, всяке кокетування навіть з боженькою є найневимовніша мерзота... Найнебезпечніша мерзота, найогидніша “зараза”. Мільйон гріхів, пакостей, насильств і зараз фізичних... далеко менш небезпечні, ніж тонка, духовна, прибрана в найпишніші ідейні костюми ідея боженьки... Всякий, навіть найвитонченіший, найблагонаміреніший захист або виправдання ідеї бога є виправданням реакції”.

Уже при владі більшовики позірно задекларували принципи свободи совісті та видали декрети про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви. Але на практиці новий політичний режим вів постійно наростаючий наступ на знищення релігії аж до фізичної ліквідації священнослужителів та майже суцільного руйнування культових споруд, хоч вони і були безцінними пам’ятками нашої культури.

Хроніка нищення релігії в радянських республіках (зокрема, і в Україні) має такий, далеко неповний, вигляд:

- 1918 р. – за статтею 65 Конституції, священники та інші служителі релігійного культу оголошувалися “слугами буржуазії” та позбавлялися громадських прав;

- 28 січня 1918 р. – заборона на викладання релігії в школах;

- 1923 р. – було пограбовано церкви, організовано серію погромних судових процесів, розстріляно 28 єпископів і понад 1000 священників.

- 1925 р. – засновано “Лігу безбожників” для надання допомоги партії шляхом об’єднання всієї антирелігійної пропаганди під загальним партійним керівництвом;

- 8 квітня 1929 р. – за законом церковна діяльність зводилася виключно до відправлення богослужінь;

- 22 травня 1929 р. – зміни до статті 19 Конституції: замість “свободи релігійної та антирелігійної пропаганди” проголошувалася “свобода релігійного поклоніння та антирелігійної пропаганди”;

- 1929–1936 рр. – масові репресії і фізичне знищення священнослужителів. Цілеспрямоване і суцільне руйнування по всій країні храмів і всіх релігійних споруд. Заборона окремих церков (УАПЦ);

- 1946 р. – на примусово організованому соборі оголошено про розпуск Української греко-католицької церкви;

- 1957–1964 рр. – чергова атеїстична кампанія, під час якої половина релігійних громад залишилася без храмів.

Щодо масштабів, жорстокості, жахливих наслідків практика переслідування релігії в СРСР не має аналогів в історії. Атеїстичні ідеї були доведені більшовиками до абсурду. Було завдано величезної шкоди

духовно-моральному здоров'ю населення та знищено безцінні пам'ятки культури багатьох народів, зокрема й українського. Принцип свободи совісті і віросповідання було брутально розтоптане.

4.4. Забезпечення реалізації релігійного аспекта свободи совісті в сучасному світі

Отже, свобода совісті тісно пов'язана зі становищем релігії та Церкви в суспільстві, державі. Нині є чимало країн, де має місце поєднання офіційної релігії і державного апарату, їх прийнято називати клерикальними. Зокрема, в Саудівській Аравії, Пакистані, Ірані громадяни зобов'язані виконувати всі приписи Корану. Судова влада здійснюється релігійним судом – шаріат. Наприклад, равинат Ізраїлю має великі повноваження в галузі політики, управління державою, регулюванні сімейно-шлюбних відносин тощо.

За ставленням до релігії прийнято поділяти держави таким чином (рис. 4.3):

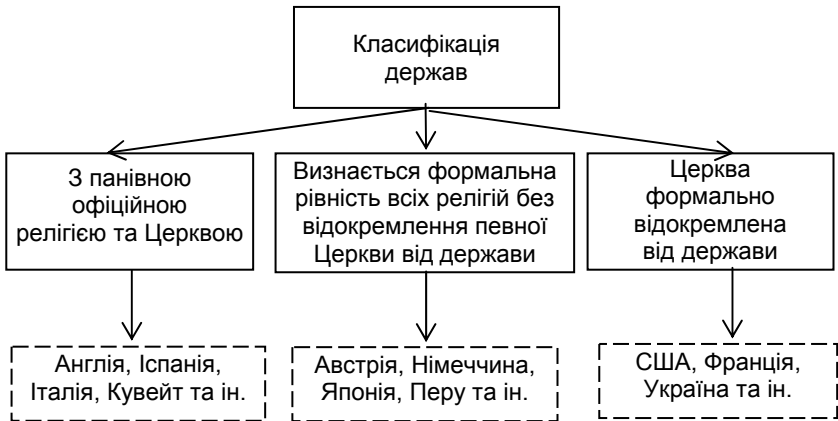

Рис. 4.3 – Класифікація держав за відношенням до релігії

Тісний зв'язок релігії із правовою системою, релігійного права зі світським ускладнює реалізацію свободи совісті. В конституціях десятків країн зафіксоване особливе становище тієї чи іншої церкви, обов'язковість складання релігійної присяги для зайняття вищих посад. У багатьох країнах головою держави може стати лише особа, приналежна до офіційної церкви.

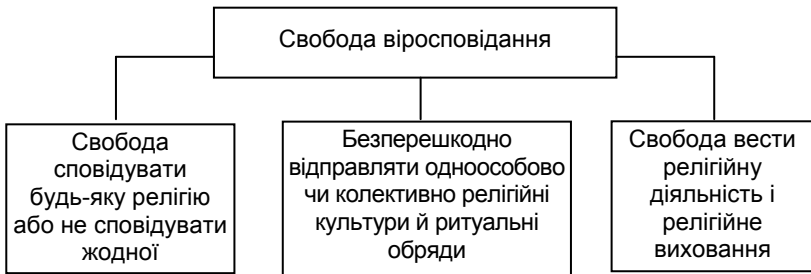
Можна сказати, що рівень реального забезпечення свободи совісті в різних країнах світу зумовлений історично, соціально, політично, а

також умовами становлення державності та роллю і місцем у цьому процесі релігії, традиціями, способом життя народів, формами суспільних відносин. Наприклад, при дотриманні цього принципу в Болгарії, у ст. 13 Конституції цієї країни все ж записано, що “традиційним у республіці Болгарія є східно-православне віросповідання”. А в ст. 3 Закону про віросповідання зафіксовано: “Болгарська православна церква є традиційним сповіданням болгарського народу, пов’язана з його історією і як така за формою, змістом і духом... нехай буде народно-демократичною церквою”.

Навіть в країнах із сильною демократичною традицією накладаються обмеження на діяльність певних релігійних груп сектантського спрямування. Так, Національна асамблея Франції в 2000 році одногосно затвердила законопроект, в якому вперше у світовій практиці вводиться поняття такого кримінального злочину, як “маніпулювання свідомістю”. Це веде за собою можливість заборони деяких релігійних сект. А секта визначена як “група”, що ставить за мету своєї діяльності “створення та експлуатацію психологічної та фізичної залежності учасників”.

Наша держава статтею 35 Конституції гарантує своїм громадянам повну свободу совісті в її релігійному аспекті. “Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання” – мовиться в ній. Далі розкривається зміст цієї правової норми, яку можна подати таким чином (рис. 4.4):

Рис. 4.4 – Зміст правової норми “свобода віросповідання” за Конституцією України

Конституція України фіксує, що церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа – від церкви, а жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова. Разом з тим наголошується: “Ніхто не може бути звільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов’язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов’язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою”.

Від 23 квітня 1991 р. в Україні діє “Закон про свободу совісті та релігійні організації” з наступними доповненнями та змінами. Він регулює відносини держави і релігійних об’єднань, зокрема визначає їх взаємні обов’язки і права, рівноправність всіх релігійних віросповідань та організацій перед законом. Там окреслюється правове становище релігійних організацій в Україні: що таке релігійні організації, громади, братства, місії тощо, зміст статутів релігійних організацій, порядок їхньої реєстрації та припинення діяльності, їх майновий стан та трудова діяльність. Останньою статтею закону, яка стосується міжнародних договорів передбачено: “Якщо міжнародним договором, в якому бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство про свободу совісті та релігійні організації, то застосовуються правила міжнародного договору”. Нині підготовлено новий варіант цього закону.

Загалом можна констатувати, що законодавство України *гарантує* право на свободу совісті та умови і можливості його реалізації; *забезпечує* принципи рівноправності громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії; *визначає* форму і принципи державно-церковних відносин у всьому їхньому розмаїтті.

Правове забезпечення реалізації свободи совісті і віросповідання ще не означає успішного практичного вирішення цієї проблеми. Релігійне життя кожної країни настільки складне і розмаїте, що передбачити всі колізії неможливо. Зокрема, в Україні чи деінде час від часу можуть виникати наступні проблеми практичної реалізації свободи совісті:

1. *Питання релігійної освіти та виховання* в системі освіти, що може призвести до порушення світського характеру школи. Можливі різні варіанти його вирішення, але принцип один: вивчення релігії в тих чи інших формах не повинно вести до її пропаганди і, тим паче, нав’язування релігійних переконань.

2. *Реєстрація релігійних об’єднань* та припинення їхньої діяльності. Історія функціонування “Білого братства”, члени якого проповідували “кінець світу” і відмову від усіх людських цінностей, проводили зомбування молоді, свідчить про певні складнощі в цій справі. У 1992 р. цьому об’єднанню в реєстрації було відмовлено, а його керівники незабаром були засуджені до різних термінів ув’язнення.

3. *Користування релігійним майном*. Ця проблема гостро постала, коли з кінця 80-х років ХХ ст. відновили в Україні свою діяльність заборонені церкви, вимагаючи повернення церковного майна. Зараз пристрасі вгамувалися, але залишається відкритим питання про доцільність і форми використання під храми пам’яток історії та культури.

4. *Порядок проведення богослужінь та освячень* в державних установах, армії, на виробничих об’єктах в умовах багатоконфесійності колективів. Непростим є питання про інститут духівників (“капеланів”) в армії.

5. *Ставлення до закордонних релігійних місіонерів*, які з початку 90-х років минулого століття буквально наводнили Україну. Чи повинна держава регулювати їхню кількість? Взагалі, де закінчується релігійна свобода і починається релігійний прозелітизм? Деякі аналітики вважають, що потрібна така форма співпраці між державою та Церквою, коли перша залишається нейтральною щодо різних конфесій, але в той самий час визнає особливий внесок Церков візантійського обряду у формування української нації та релігійної ідентичності. Оборона власної духовної ідентичності та релігійних традицій могла б набувати форми підтримки розвитку богослов'я, церковного співу тощо, але не бюрократичних і правових заборон держави проти закордонних релігійних впливів.

При всій видимій прогресивності принципу свободи совісті і віросповідання абсолютизувати його не можна, бо надто вагоме значення має релігія в житті окремої людини і соціуму. Чимало мудрих людей схильні вважати, що повна релігійна свобода уподібнюється ситуації вільного і безперешкодного проростання як корисних злаків, так і бур'янів, які їх немилосердно глушать.

Основні поняття: *атеїзм, антидогматизм, антиклерикалізм, вільнодумство, віротерпимість, войовничий безбожник, клерикалізм, нігілізм, раввінат, раціоналізм, релігійний індіферентизм, сакралізація, свобода совісті, секуляризація, скептицизм, совість, теократія, толерантність релігійна, шариат.*

Запитання для самоконтролю

1. Що Вам відомо про еволюцію вільнодумства?
2. Що таке свобода совісті і свобода віросповідання?
3. Яка відмінність між релігійною терпимістю і свободою совісті?
4. Що таке атеїзм та в чому особливість його марксистського і більшовицького прочитання?
5. Наведіть ряд прикладів переслідування релігії в СРСР та УРСР.
6. Чи існує зв'язок релігії із правовою системою в сучасному демократичному суспільстві?
7. Які статті Конституції України розкривають принцип свободи совісті?
8. Які правові механізми реалізації свободи совісті забезпечує законодавство України?
9. Назвіть проблеми практичної реалізації свободи совісті.
10. Як, на Вашу думку, можна уникнути суперечності між свободою совісті і обов'язками громадянина?

5. ТЕСТОВІ КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

---

1. Виберіть з наведених імен Апостолів-євангелістів:

- а) *Матфій*; б) *Даниїл*; в) *Єремія*;
г) *Лука*; д) *Марк*; е) *Петро*.

2. Виберіть з переліку твердження, що належать до чотирьох “благородних істин” буддизму:

- а) *хто примножує знання – примножує скорботу*;
б) *життя – страждання*;
в) *блаженні убогі духом*;
г) *немає нічого нового під сонцем*;
д) *немає Бога, крім Бога*;
е) *причина – бажання*.

3. Тип релігії, в яких визнається багато богів, але які вшановуються у відповідності до визначеної ієрархії, називається:

- а) *генотеїзм*; б) *супремонеїзм*; в) *політеїзм*; г) *монотеїзм*.

4. Система, що складається з певної доктрини, ритуальної практики та соціальної інституції – це:

- а) *міфологія*; б) *релігія*; в) *віровчення*; г) *культ*.

5. Збірка священних текстів індуїзму:

- а) *Авеста*; б) *Книга перемін*; в) *Велесова книга*; г) *Веди*.

6. Згідно з етичним вченням Конфуція, загальна характеристика людини, її людяності (гуманності) – це:

- а) *карма*; б) *жень*; в) *дао*.

7. Одне з основних понять індуїзму і буддизму, що означає “вчення” і разом з тим “релігійні приписи” та умови існування – це:

- а) *дхарма*; б) *карма*; в) *сансара*.

8. Вчення М. Лютера про “виправдання вірою” стверджує, що спасіння людини залежить від:

- а) *заступництва церкви і зусиль самої людини*;
б) *щирості віри людини, а не від її “добрих справ” і заступництва церкви*;
в) *кількості “добрих справ”, що здійснила людина*;
г) *виключно “заступництва” церкви*.

9. Яка з наведених уній була церковною?

а) Люблінська; б) Кревська; в) Берестейська.

10. З наведеного переліку оберіть христологічне вчення:

а) вчення про філіокве; в) монофізитство;
б) еклесіологія; г) екзегетика.

11. Згідно з православ'ям, Соборну Апостольську Церкву називають:

а) католицькою; в) давньою східною;
б) кафеолічною; г) греко-католицькою.

12. Друга священна книга в іудаїзмі, в якій зафіксована усна традиція (переказ) – це:

а) Тора; б) Каббала; в) Талмуд.

13. Християнський напрям, який визнає себе єдиною Вселенською церквою з єдиним головою – намісником Ісуса Христа – це:

а) православ'я; б) лютеранство; в) католицизм.

14. Не має права здійснювати церковне таїнство:

а) єпископ; б) диякон; в) пресвітер.

15. Монофізитство – це:

а) сходинка у церковній ієрархії;
б) догмат католицизму;
в) вчення, засуджене як єресь.

16. Схизма – це:

а) догмат православ'я;
б) обряд в католицизмі;
в) розкол у християнстві.

17. Індальгенція – це:

а) церковне прокляття;
б) вища судова інстанція у католицизмі;
в) документ, що засвідчує відпущення гріхів.

18. Вульгата – це:

а) догмат католицизму;
б) назва книги Нового Завіту;
в) латинський переклад Біблії.

19. Церква – це тип релігійної організації, що:

а) характеризується розробленістю і сталістю догматики, канонів, ієрархічної та територіально-адміністративної структури, відкритістю, членами якої стають за традицією;

б) протиставляє себе релігійній організації, з якої виокремлюється і характеризується закритістю, індивідуальним членством після навернення;

в) об'єднує людей, які визнають спільні релігійні істини.

20. Сунізм – це:

а) книга, яка складається з об'явлень Аллаха, переданих через пророка Мухамеда людям і записаних його послідовниками;

б) напрям в ісламі, що визнає верховного імама (халіфа) тільки з роду Алідів;

в) напрям ісламу, що визнає “чотирьох праведних халіфів” та святість хадисів.

21. Нігілізм – це сукупність:

а) аргументів, що заперечують існування надприродного;

б) ідей, вчення і практика, що ґрунтується на встановленні контакту з надприродними силами та використанні їх для впливу на матеріальний та духовний світ;

в) ідей, що зводяться до заперечення будь-якої системи цінностей, зокрема моральних та релігійних.

22. Секуляризація – це:

а) практика продажу церковних посад;

б) союзні, паритетні стосунки між державою і церквою;

в) звуження сфери компетенції церкви у суспільному та індивідуальному житті.

23. Міланський едикт – це:

а) визнання християнства рівноправним з язичництвом;

б) визнання християнства єдиною державною релігією Римської імперії;

в) заборона християнства і початок репресій щодо християнства в Римській імперії.

24. Обов'язкова для всіх священнослужителів обітниця безшлюбності в католицизмі називається:

а) цезаропанізм;

б) целібат;

в) індульгенція.

25. Галицька митрополія існувала в історії українського православ'я у роках:

- а) 1448–1458 та 1589–1596;*
- б) 1301–1347 та 1371–1391;*
- в) 988–1039 та 1299–1325.*

26. Четвертий Вселенський собор (Халкідонський) відбувся у:

- а) 325 р.;*
- б) 431 р.;*
- в) 451 р.*

27. Перша спроба здобуття автокефалії Київської митрополії була у:

- а) 1039 р.;*
- б) 1051 р.;*
- в) 1147 р.*

28. Берестейська унія укладена у:

- а) 1596 р.;*
- б) 1686 р.;*
- в) 1620 р.*

29. Український екзархат РПЦ було перетворено на Українську православну церкву (УПЦ) у:

- а) грудні 1989 р.;*
- б) січні 1990 р.;*
- в) грудні 1991 р.*

30. Затверджено догмат про іконошанування у:

- а) 553 р.;*
- б) 787 р.;*
- в) 1054 р.*

31. Виберіть з наведеного списку адміністративні одиниці, що входять до митрополії як її складові:

- а) патріархат;*
- б) єпархія;*
- в) помісна церква;*
- г) автокефалія;*
- д) парафія.*

32. Виберіть імена-прізвища, під якими в історії буддизму відомий Сіддхартха Гаутама:

- а) Шак'ямуні;*
- б) Майтрея;*
- в) Бодхидхарма;*
- г) Татхагата;*
- д) Будда.*

33. В релігійних уявленнях індуїстів та буддистів матеріальний світ, в якому відбувається вічне переродження всього живого, називається:

- а) мандала;*
- б) сансара;*
- в) аватара.*

34. Релігійна система, що ґрунтується на визнанні багатьох богів, але вшановується один, носить назву:

- а) монотейзм;*
- б) супремонтейзм;*
- в) політейзм;*
- г) генотейзм.*

35. Замкнені соціальні стани, що мають сакральне походження та відповідні соціальні функції в індуїзмі називаються:

- а) *волхви*; б) *варни*; в) *веди*.

36. Поширене в деяких релігійних системах вчення про Добро і Зло як двох рівноправних творців світу – це:

- а) *деїзм*; б) *теїзм*; в) *дуалізм*.

37. Одна з течій буддизму, що ґрунтується на практиці медитації (дх'яна) – це:

- а) *махаяна*; б) *хінаяна*; в) *дзен*.

38. Вчення Ж. Кальвіна про “передвизначеність” та “світське обрання” стверджує, що спасіння людини залежить:

- а) *від зусиль церкви*;
б) *від становища у суспільстві*;
в) *від зусиль людини*;
г) *не залежить від людини*.

39. Автокефальна церква в межах певної держави – це:

- а) *екзархат*; б) *помісна церква*; в) *дієцезія*.

40. В християнській теології вчення про Спасителя називається:

- а) *екзегетикою*; б) *сотеріологією*; в) *апологією*.

41. Вищий духовний авторитет в шіїтському ісламі – це:

- а) *шейх*; б) *емір*; в) *імам*.

42. Одна з протестантських течій, що в своїй назві підкреслює важливість “другого пришествя Ісуса Христа”:

- а) *баптизм*; б) *адвентизм*; в) *менонізм*.

43. До якого сану священства відноситься єпископ?

- а) *ієрей*; б) *архієрей*; в) *диякон*.

44. Філіокве – це:

- а) *християнське таїнство*;
б) *догмат про сходження святого духу*;
в) *ранньохристиянська громада*.

45. Грецький переклад Біблії – це:

- а) *Апокаліпсис*; б) *Септуагінта*; в) *Хіротонія*.

46. Урочисте богослужіння у християнстві називається:

а) таїнством; б) догматом; в) літургією.

47. Послідовний виклад основ християнського віровчення – це:

а) Вселенський собор;

б) Символ віри;

в) культова система.

48. Таїнство і обряд введення у духовний сан – це:

а) хіротонія; б) євхаристія; в) індульгенція.

49. Целібат – це обов'язкова:

а) для всіх священнослужителів обітниця безшлюбності в православ'ї;

б) для всіх священнослужителів обітниця безшлюбності в католицизмі;

в) безшлюбність чорного духовенства в православ'ї.

50. Сунна – це книга:

а) написана Мухамедом, в якій він виклав основи віровчення нової релігії;

б) розповідей про Мухамеда та його проповідей;

в) яка складається з об'явлень Аллаха, переданих через пророка Мухамеда людям і записаних його послідовниками.

51. Шаріат – це:

а) паломництво до Мекки, один зі священних обов'язків правдивого мусульманина;

б) система права, моральних приписів та правил поведінки мусульманина, складених на основі Корану та Сунни;

в) початок ери ісламу, подія від якої починає літочислення в ісламській історії.

52. Містика – це:

а) наукова теорія, що використовується для пояснення природних явищ, що виходять за межі наукових знань;

б) визнання можливості спілкування з надприродним, сукупність ідей і практик, що визнають реальність та істинність надприродних сил та засоби їх використання;

в) сукупність ідей, що зводяться до заперечення будь-якої системи цінностей, зокрема моральних та релігійних.

53. Папацезаризм – це:

а) політика світської влади, спрямована на підпорядкування церкви, поєднання світської і церковної влади;

б) утвердження вищості церковної влади в особі Папи над світською;

в) форма правління, за якої духовна і світська влада поєднуються в особі голови церкви (релігійної організації).

54. Третій Вселенський собор (Ефеський) відбувся у:

а) 325 р.; б) 431 р.; в) 787 р.

55. Хрещення Русі князем Володимиром відбулось у:

а) 863 р.; б) 882 р.; в) 988 р.

56. Обрання митрополитом Київським русича Іларіона без погодження з Константинопольським патріархом відбулось у:

а) 1039 р.; б) 1051 р.; в) 1147 р.

57. Монофізитство було засуджено у:

а) 325 р.; б) 451 р.; в) 787 р.

58. Московська митрополія відокремилась як самопроголошена автокефалія з Київської митрополії у роках:

а) 1299–1325; б) 1448–1458; в) 1589–1596.

59. Київську митрополію було підпорядковано Московському патріархату у:

а) 1596 р.; б) 1686 р.; в) 1620 р.

60. Православну Київську митрополію було відновлено у:

а) 1596 р.; б) 1686 р.; в) 1620 р.

61. Виберіть з списку поняття, що відповідають поняттю “віровчення”:

а) ритуал; б) догматика; в) культ;

г) міфологія; д) доктрина.

62. Виберіть риси, що характеризують і вирізняють релігійну віру від віри взагалі:

а) визнання існування надприродного як істини, що не потребує раціональних доказів;

б) умовне припущення істинності твердження про існування надприродного на час пошуку незаперечних доказів;

в) прийняття істинності твердження при відсутності аргументів як доказів, що можна перевірити;

г) визнання зв'язку між людиною і надприродним;

д) визнання можливості існування явищ і сил, що не можуть бути поясненими за допомогою науки.

63. В буддизмі махаяни – містична істота (архат), що досяг вищого ступеня духовної досконалості, але не залишив сансару для допомоги іншим – це:

а) боддхісатва; б) аватара; в) упасака.

64. Релігійна система, що ґрунтується на визнанні та вшануванні багатьох богів носить назву:

а) монотеїзм; б) генотеїзм; в) політеїзм; г) супремонотеїзм.

65. Згідно з етичним вченням Конфуція, один з головних виявів людяності, основа етичних правил поведінки називається:

а) сяо; б) дао; в) дх'яна.

66. Збірка священних текстів зороастризму – це:

а) Авеста; б) Веди; в) Велесова книга;
г) Книга перемін.

67. Основа індуїстського пантеону – три головних божества:

а) Тхеравада; б) Тридент; в) Тримурті.

68. Яка частина духовенства, згідно з православ'ям, не повинна дотримуватись безшлюбності?

а) біле духовенство; б) чорне духовенство; в) монашество.

69. “Санітарна реформа”, або система приписів, спрямованих на деякі харчові обмеження, притаманна:

а) адвентизму; б) англіканству; в) католицизму.

70. З наведеного переліку назв церков виберіть ту, що визнає єдиний центр християнської Церкви:

а) УАПЦ; б) УПЦ; в) УПЦ КП; г) УГКЦ.

71. Священне одкровення в ісламі, збірка розповідей про Мухамеда – це:

а) Сунна; б) Умма; в) Ханіф.

72. Один з святих дарів святого Духа в п'ятидесятництві – це:
а) хіротонія; б) глосолалія; в) еклесія.

73. Аріанство – це:
а) вчення, засуджене як єресь;
б) догмат католицизму;
в) ступінь у церковній ієрархії.

74. Чистилище – це:
а) обряд перед хрещенням;
б) догмат протестантизму;
в) догмат католицизму.

75. Християнські таїнства – це:
а) головні обряди християнства, під час яких віруючим передається Божа благодать;
б) основні положення християнського віровчення та обряди, що призначені для посвячених, а не для мирян;
в) ранньохристиянські книги, що розповідають про життя Ісуса Христа, але не визнані канонічними християнською церквою.

76. Хіджра – це:
а) паломництво до Мекки, один зі священних обов'язків правовірного мусульманина;
б) початок ери ісламу; подія від якої починають літочислення в ісламській історії;
в) система права, моральних приписів та правил поведінки мусульманина, складених на основі Корану та Сунни.

77. Клерикалізм – це:
а) політика, спрямована на звуження сфери компетенції церкви (релігійної організації) в суспільному та особистому житті;
б) суспільно-політичні ідеї і практика, що спрямовані на збільшення сфери компетенції церкви (релігійної організації) в суспільному та особистому житті;
в) політика, спрямована на гармонізацію відносин між церквою (релігійною організацією) і державою за рахунок розмежування сфер компетенції в суспільному та особистому житті.

78. Цезаропапізм – це:
а) утвердження вищості церковної влади в особі Папи над світською;

б) політика світської влади, спрямована на підпорядкування церкви, поєднання світської і церковної влади;

в) форма правління, за якої духовна і світська влада поєднуються в особі голови церкви (релігійної організації).

79. Симфонія – це:

а) союзні, паритетні стосунки між державою і церквою;

б) звуження сфери компетенції церкви у суспільному та індивідуальному житті;

в) практика продажу церковних посад.

80. Слов'янський переклад Біблії було здійснено святими:

а) Борисом і Глібом; б) Кирилом і Мефодієм; в) Петром і Павлом.

81. Головним обов'язком мусульманина є:

а) боротись проти невірних;

б) відвідувати святі міста;

в) свідчити про єдність Бога.

82. Коран складається з:

а) сур і ахбарів;

б) сур і хадисів;

в) сур і аятів.

83. Сьомий Вселенський собор відбувся у:

а) Константинополі;

б) Нікеї;

в) Римі.

84. Перший Вселенський собор (Нікейський) відбувся у:

а) 313 р.;

б) 325 р.;

в) 381 р.

85. Розкол християнської церкви на католицизм та православ'я відбувся у:

а) 1039 р.;

б) 1051 р.;

в) 1054 р.

86. Аріанство засуджено у:

а) 325 р.;

б) 431 р.;

в) 787 р.

87. Галицька митрополія існувала в історії українського православ'я у період:

а) 988–1039 та 1299–1325;

б) 1301–1347 та 1371–1391;

в) 1448–1458 та 1589–1596.

88. Відновлення діяльності УГКЦ відбулось у період:

а) 1953–1956;

б) 1964–1972;

в) 1989–1991.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Академічне релігієзнавство: Підруч. для ВНЗ / За наук. ред. А.М. Колодного. – К., 2000. – 862 с.
2. Амелин Ю.Н. Церковные праздники и обряды / Ю.Н. Амелин, В.Н. Пустовойтов. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 318 с.
3. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту: – К.: Українське Біблійне товариство, 2003. – 1375 с.
4. Библия, Коран и наука. Священные Писания в свете современного знания / Пер. с англ. / Морис Бюкай. – К., 2002. – 352 с.
5. Біблієзнавство. Вступний курс: Навч. посіб. для ВНЗ / С.І. Головащенко. – К.: Либідь, 2001. – 496 с.
6. Божественная литургия / П. Зуев, В. Шолох. – К.: Пролог, 2004. – 212 с.
7. Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська Академія / Т.С. Телеса. – К.: Техніка, 2002. – 140 с.
8. Буддизм / Пер. с англ. / Кеоун Дамьен. – М., 2001. – 174 с.
9. Буддизм. Для студентов, изучающих курс “Религиоведение” / Пер. с англ. / Клайв Эррикер. – М., 2001. – 304 с.
10. Васильев Л.С. История религий Востока: Учеб. пособие для вузов. – М.: Книжный дом “Университет”, 2001. – 426 с.
11. Введение в общее религиоведение: Учеб. для вузов / И.Н. Яблоков. – М., 2001. – 576 с.
12. Велесова книга: Волховник / Г. Лозко (голов. ред. та авт.-упоряд.). – К.: Такі справи, 2002. – 368 с.
13. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя / М. Чмихов. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.
14. Войтович В.М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002.
15. Географія релігій: Навч. посіб. для ВНЗ / С.В. Павлов. – К.: Артгек, 1999. – 504 с.
16. Головащенко С.І. Біблієзнавство: Вступний курс: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2001. – 496 с.
17. Даосизм. Для студентов, изучающих курс “Религиоведение” / Вонг Ева. – М., 2001. – 352 с.
18. Ди Зерига Гус. Христиане и язычники: Анализ воззрений и поиски взаимопонимания / К. Савельева (пер.). – М.: Фаир-Пресс, 2002. – 303 с.
19. Жизнеописание пророка Мухаммеда / Пер. с араб. / Ибн Хишам. – М., 2002. – 485 с.
20. Закон Божий / Протоіерей Серафім Слобідський. – К., 2003. – 654 с.

21. Индуизм. Для студентов, изучающих курс “Религиоведение” / Пер. с англ. / В.П. Каниткар. – М., 2001. – 320 с.
22. Исаак Фарид. Быть мусульманином / Пер. с англ. / Н. Лебедева. – М.: Фаир-Пресс, 2002. – 352 с.
23. Ислам для детей / Пер. с англ. / А. Денфферфон. – К., 2002. – 224 с.
24. Ислам. Для студентов, изучающих курс “Религиоведение” / Пер. с англ. / Рукая Максуд. – М., 2002. – 304 с.
25. История религии: Учеб. пособие для вузов: В 2 кн. / А. Мень. – М., 2001. – Кн. 1. – 216 с.; Кн. 2. – 224 с.
26. Иудаизм. Для студентов, изучающих курс “Религиоведение” / Пер. с англ. / С.М. Пилкингтон. – М., 2002. – 400 с.
27. Історія релігії: Підручник / В.І. Лубський, В.М. Козленко. – К., 2002. – 640 с.
28. Історія української ікони Х–ХХ століття: Книга-альбом / Д. Степовик. – К.: Либідь, 1997. – 440 с.
29. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посіб. для ВНЗ / С.І. Головащенко – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
30. Історія церкви / Пер. з фр. / Бедуел Гі. – СПб., 2000. – 296 с.
31. Кин Майкл. Мир Библии / Пер. с англ. – Харьков: Книжный клуб “Клуб семейного досуга”, 2004. – 240 с.
32. Кнотт Ким. Индуизм. – М.: Весь мир, 2001. – 188 с.
33. Колодний А.М. РУН Віра (Рідна Українська Національна Віра). – К.: Світ Знань, 2002. – 64 с.
34. Коран / НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського / В. Рибалкін (дослідження, пер. (фрагмент) і комент.). – К.: Стилос, 2002. – 270 с.
35. Коран / Дослідження, переклад (фрагмент) і коментарії Валерія Рибалкіна. – К.: Стилос, 2002. – 272 с.
36. Лахно А.І. Християнська етика (в поняттях і категоріях): Навч. посіб. / А.І. Лахно, В.В. Михайлович. – К.: Вид-во Європейського університету, 2002. – 215 с.
37. Лютер Мартин. 95 тезисов / А. Сазонов (гл. ред.), И. Фокин (сост., вступ. ст., прим. и комент.). – СПб.: Роза Мира, 2002. – 674 с.
38. Лютер Мартін. Великий Катехізіс / В. Горпинчук (ред.), І. Ткач (пер. укр. мовою). – Горлиця: Українська Лютеранська Церква, 2002. – 152 с.
39. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України: Навч. посіб. / В.В. Остроухов (ред.). – К.: Росава, 2003. – 336 с.

40. Огієнко І. Українське монашество / Фондація імені митрополита Іларіона (Огієнка) / Н. Мусієнко (ред.). – К.: Наша культура і наука, 2002. – 394 с.
41. Опарин А. А. Религии мира и Библия. – 2-е изд. – Х.: Факт, 2001. – 176 с.
42. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 100 с.
43. Первісне мислення / Пер. з фр. / Леві-Строс Клод. – К., 2000. – 324 с.
44. Первісні форми релігійного життя / Еміль Дюркгайм. – К., 2002. – 424 с.
45. Пленники релігійного екстаза: психологія релігійних сект / О.В. Тимченко. – Х., 1998. – 477 с.
46. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Ф. Ніцше. – Львів: Літопис, 2002. – 320 с.
47. Православное богословие на рубеже эпох / И. Алфеев. – К., 2002. – 536 с.
48. Проханов И.С. Вероучение евангельских христиан. – Черкассы: Смирна, 2002. – 76 с.
49. Пупар Поль. Религии / Пер. с фр. / Е.Д. Мурашкинцева. – М.: Весь мир, 2003. – 142 с.
50. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / НАН України; Інститут української мови. – Львів: Свічадо, 2001. – 156 с.
51. Рассоха И. Н. Языческие религии и мифы народов мира. – Х.: Торсинг, 2002. – 144 с.
52. Рассоха И.Н. Язычество народов Европы. – Х.: Торсинг, 2002. – 144 с.
53. Расшифрованная Библия, или Реквием цивилизации / А.С. Лазарев. – К.: АСК, 2002. – 1064 с.
54. Религиоведение: Моногр. / А.П. Цветков. – К., 2002. – 137 с.
55. Религиоведение: Учеб. пособие для вузов / П.И. Костюкович. – Минск, 2002. – 192 с.
56. Религиоведение: Учеб. пособие для вузов / А.А. Ерышев. – К.: МАУП, 2001. – 280 с.
57. Релігієзнавство: Навч. посіб. / С.А. Бублик. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 495 с.
58. Релігієзнавство: Навч. посіб. для ВНЗ / А.М. Черній, А.І. Лахно. – К., 2002. – 289 с.
59. Релігієзнавство: Навч. посіб. для ВНЗ / Л.П. Ходькова. – Львів: Афіша, 2000. – 312 с.

60. Релігієзнавство: Навч. посіб. для ВНЗ / М.Ф. Рибачук. – К., 1998. – 240 с.
61. Релігієзнавство: Навч. посіб. для ВНЗ / А.М. Черній. – К.: Академія, 2002. – 352 с.
62. Релігієзнавство: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / В.Х. Арутюнов та ін. – К., 2001. – 201 с.
63. Релігієзнавство: Підруч. для ВНЗ / Ю.А. Калінін, Є.А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 2002. – 352 с.
64. Релігієзнавство: Підручник / А.М. Гудима. – Тернопіль, 2000. – 328 с.
65. Релігієзнавство: Підручник для ВНЗ / В.І. Лубський, С.М. Бурлак та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 2002. – 432 с.
66. Релігійна свобода і права людини: Богослов. аспекти / М. Маринович. – Львів, 2000. – Т. 1. – 428 с.; – Л., 2001. – Т. 2. – 378 с.
67. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного, Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
68. Священні лики цивілізацій / И.В. Вайнтруб. – К.: Техніка, 2001. – 512 с.
69. Сележан Й.Ю. Теоретичне релігієзнавство: Навч. посіб. – Чернівці: Рута, 2003. – 144 с.
70. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів, 2001. – 160 с.
71. Спочатку було слово. Крилаті слова біблійного походження в українській мові / А.Р. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.
72. Степовик Д. Релігії, культу і секти світу: Посібник з релігієзнавства і сектознавства. – Івано-Франківськ, 2002. – 236 с.
73. Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ століть. – 2-е вид., стер. – К.: Либідь, 2004. – 436 с.
74. Ходькова Л. П. Релігієзнавство: Підручник для студентів вищих навч. закладів / Науково-методичний центр вищої освіти; Львівський музей історії релігії. – 2-е вид., доп. – Львів: Афіша, 2001. – 312 с.
75. Християнські Церкви і релігійні організації в Україні: Довідник / Державний комітет України у справах релігій / В.Д. Бондаренко (гол. ред. редкол.). – К., 2001. – 93 с.
76. Християнство / Пер. с англ. / Янг Дж. – М., 2001. – 384 с.
77. Християнство на теренах України I–XI ст.: Свідчення очевидців / В.С. Крисаченко. – К.: Наукова думка, 2000. – 486 с.
78. Церковно-слов'янська мова: Підручник зі словником / Л.В. Біленька-Свистович, Н.Р. Рибак. – К., 2000. – 335 с.

79. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наукова думка, 2004. – 560 с.
80. Шевченко В.В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду. – К.: Преса України, 2001. – 416 с.
81. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси із історії культури до початку XVIII століття / М. Габлевич (авторизований пер. з англ.). – Львів, 2001. – 250 с.
82. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
83. Эволюция Фикха (Исламский закон и Мазхабы) / Пер. с англ. / Абу Амина Биляль Филипс. – К., 2001. – 224 с.
84. Яроцький П. Л. Релігієзнавство: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – К.: Кондор, 2004. – 306 с.
85. Янг Джон. Християнство / Пер. с англ. / К. Савельєв. – М.: Издательско-торговый дом “Фаир-Пресс”, 2003. – 381 с.